Tur ʿAbdin'in

Risk Altındaki Süryani Mimari Mirası

Tur ʿAbdin'in

Risk Altındaki Süryani Mimari Mirası

KÜLTÜREL MİRASI KORUMA DERNEĞİ
ASSOCIATION FOR THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE

©KMKD
Ocak 2022
ISBN: **978-605-06335-8-0**

Editör
Doç. Dr. Elif Keser Kayaalp

Proje Koordinatörü
Başak Emir

Proje Koordinatörü (Mardin)
Eliyo Eliyo

Uzmanlar
Doç. Dr. Elif Keser Kayaalp *(Sanat ve Mimarlık Tarihçisi, Dokuz Eylül Üniversitesi)*
Doç. Dr. Marica Cassis *(Arkeolog, Classics and Religion, University of Calgary)*
Doç. Dr. Jorge Correia *(Mimar, Lab2PT | School of Architecture, Art and Design, University of Minho)*
Dr. Abdül Massih Saadi *(Süryani Dili Uzmanı, Öğretim Üyesi, Baylor University, Texas, USA)*
Dr. Banu Pekol *(Sanat Tarihçisi ve Mimarlık Tarihi Uzmanı, KMKD)*
Dr. Elmon Hançer *(Sanat Tarihçisi, KMKD)*
Dr. Lory Zakar *(Mimar, Archista; Araştırma Görevlisi, Mimar Sinan Üniversitesi, KMKD)*
Dr. Mesut Dinler *(Koruma Mimarı, Öğretim Üyesi, Politecnico di Torino, DIST)*
Dr. Pınar Aykaç *(Koruma Mimarı, Öğretim Üyesi, ODTÜ)*
Dr. Stuart Blaylock *(Bağımsız Araştırmacı, Arkeolog)*
Dr. Zekai Erdal *(Sanat Tarihçisi, Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi)*
Barış Altan *(Yüksek Mimar, GABAM, KMKD)*
Mihayel Akyüz *(Süryani Dili ve Edebiyatı Uzmanı, Öğretim Görevlisi, Mardin Artuklu Üniversitesi)*
Murat Demirli *(Koruma Mimarı)*
Seher Ivrendi *(Sanat Tarihçisi, Mardin Müzesi)*
Sena Kayasü *(Yüksek Mimar, KMKD)*
Suna Kabasakal Coutignies *(Koruma Mimarı)*
Süreyya Topaloğlu *(Koruma Uzmanı, KMKD)*
Theocharis Katrakazis *(Risk Değerlendirme ve Koruma Uzmanı)*

Çeviri
Dr. Pınar Aykaç *(Türkçeden İngilizceye)*
Özgün Forta *(İngilizceden Türkçeye)*

Saha Fotoğrafları ve Plan Çizimleri
Doç. Dr. Elif Keser Kayaalp
Dr. Banu Pekol
Dr. Elmon Hançer
Dr. Lory Zakar
Dr. Mesut Dinler
Dr. Pınar Aykaç
Dr. Stuart Blaylock
Dr. Zekai Erdal
Barış Altan
Başak Emir
Eliyo Eliyo
Mihayel Akyüz
Seher Ivrendi
Suna Kabasakal Coutignies
Süreyya Topaloğlu

Dijital Plan Çizimleri
Sena Kayasü
Alp Köse

Tasarım
Meryem Tanrıkulu

Kapak
Meryem Tanrıkulu

Fonts
Arimo
Palatino Linotype
Times New Roman

Baskı ve Renk Ayrımı
Fotokitap

Yapı ziyaretleri, çalıştaylar ve yayınlar içeren bu proje, ABD Dışişleri Bakanlığı himayesinde Büyükelçiler Kültürel Koruma Fonu (Ambassadors Fund for Cultural Preservation - AFCP) tarafından desteklendi. Bu yayının içeriği ABD Hükümeti'nin görüşlerini yansıtmamaktadır.

Tur ʿAbdin’ in

Risk Altındaki Süryani Mimari Mirası

İstanbul 2022

İçindekiler

Sunuş 07
Giriş 09
Metodoloji 12
Risk Analizi Matrisi 14
Yapıların Konumları 17

Mor Abay Manastırı, Kıllıt (Dereiçi) 18
Ambar Kilisesi 23
Mor Sobo Kilisesi, Hah (Anıtlı) 29
Yoldath Aloho (Meryem Ana) Kilisesi, Kfarzo (Yenipınar) 33
Mor Barsavmo Manastırı, Salah (Barıştepe) 36
Mor Aho Manastırı/ Deyro da-Slibo/ Der el-Muhr, Difne (Üçyol) 39
Mor Yuhannon Manastırı, Hah (Anıtlı) 43
Mor Kuryakos Manastırı, Deyr Al-Kıra, Zargel (Ayrancı) 46
Mor Yoreth Aleksandroyo Manastırı, Der Çepke, Mʿarre (Eskihisar) 51
Mort Mariana Kilisesi, Kleybin (Halkalı) 57
Mort Maryam Magdloyto Manastırı, Hah (Anıtlı) 61
Mor Loʿozor Manastırı, Habsenas (Mercimekli) 65
Mor Yuhannon Tayyoyo Manastırı, Mʿarre (Eskihisar) 69
Mor Şemʿun Manastırı, Deyro d-İl, Derdil (Gönüllü) 74
Mor Holo Manastırı, Salah (Barıştepe) 77
Mor Muşe Manastırı, Kfarze (Altıntaş) 80
Deyro d-Moşok, Nawale/Nabula (Beyazsu) 83
Kaşgarlı Mor Abraham Manastırı, Mʿarre (Eskihisar) 86
Suruçlu Mor Yaʿkup Manastırı, Benabil (Bülbül) 92
Meryem Ana Manastırı, Deyro d-Notfo (Damlayan Manastır), Kalʿat al-Marʿa (Eskikale) ... 96
Yoldath Aloho (Meryem Ana) Kilisesi, Sarhavdana, Der Kubbe (Karagöl) 101
Mor Aho Manastırı/ Bnoyel/ Deyro da Fnoth/ Der Pum/ Der Puʿe, Beth Manʿem 105
Mor Barsavmo Kilisesi, ʿAyn Wardo (Gülgöze) 108
Mor Adday Kilisesi, Beth Ishok (Başakköy) 111
Çel Bira (Kırk Kuyu) 114
Mor Gevargis Kilisesi, Deyra Meşkok, Kızıltepe 116
Deame (Sürekli) Kilisesi, Kızıltepe 119

Kundel Kilisesi, ʿUrdnus (Arnas/Bağlarbaşı) 122
Mor Aho Manastırı, ʿUrdnus (Arnas/Bağlarbaşı) 124
Mor Abhay Manastırı, Beth Manʿem 128
Kfoneli Mor Yuhannon Manastırı, Derikfan (Nurlu) 131
Mort Saro Kilisesi, Baskil/Beth Skole (Kısmetli) 135
Mor Gevargis Kilisesi, ʿArbaye (Alayurt) 138
Yoldath Aloho (Meryem Ana) Kilisesi, Camili Kilise, Dera (Topraklı) 143
Kırk Şehitler Kilisesi, Mʿarre (Eskihisar) 146
Mor Sobo Kilisesi , ʿArbaye (Alayurt) 150
Mort Şmuni Kilisesi, Asit (Altıyol) 153
Mor Şemʿun Kilisesi, Beth Qustan 156
Mor Barsavmo Manastırı, Kafro ʿEloyto (Arıca) 159
Mor Şemʿun Manastırı/ Der Bazizke, Rowen (Karalar) 162
Şumrin Manastırı, Nusaybin 166
Mor Doniyel Manastırı/ Der Matina, Gümüşyuva 170
Mor Efrem Manastırı, Mardin 173
Mor Barsavmo Kilisesi, Bakısyan (Alagöz) 178
Mor Şemʿun Manastırı, Arbo (Taşköy) 181
Mor Theodute Manastırı, Kıllıt (Dereiçi) 184
Dera Būbe, Baskil (Kısmetli) 186
Mor Sobo Kilisesi, Beth Manʿem 190
Mor Behnam Kaya Kilisesi, Benabil (Bülbül) 193
Mor Behnam Manastırı ve Mor Yusuf İnzivası, Benabil (Bülbül) 196
Mor Bobi Kilisesi, Marbobo (Günyurdu) 198
Mor ʿAzozoyel (İzozoel) Manastırı , Kalʿat al-Marʿa (Eskikale) 202
Mor Dimet Manastırı, Kıllıt (Dereiçi) 204
Mor Şemʿun Kilisesi, Bin Kalbe (Çukuryurt) 208
Sardef Köyü Kilisesi, Asit (Altıyol) 211
Deyr Kubbuk, Kubekke, Devank 213
Yoldath Aloho Kilisesi, Mʿarre (Eskihisar) 216

Kaynakça 220
Sözlükçe 223

Sunuş

'Mardin'deki Süryani Somut Olmayan Kültürel Mirasının Belgelenmesi ve Yaygınlaştırılması'

Tur ʿAbdin'in Risk Altındaki Süryani Mimari Mirası

Zamansız!

Mardin'de dolaşırken veya kentin kurulduğu yamaçtan uçsuz bucaksız Mezopotamya'ya bakarken bu yerin yüzyıllardır ruhunu ve mimari-mekânsal bütünlüğünü bu haliyle koruduğunu, herhangi bir tarihsel kopuş, değişim ya da kayıp olmadan hep bu haliyle varlığını sürdürmüş olduğunu sanabilirsiniz.

Tek renkli yekpare bir taştan oyulmuş kentin yamaca serilmiş kübik yapı kümelerinin arasından başını uzatan dilimli taş kubbelerde, minarelerde, çan kulelerinde, eyvanlarda, kemerlerde ve pencere sövelerinde alabildiğine tekrar eden zarif taş işçiliği ve abbaralı, bol basamaklı, çan ve ezan seslerinin yankılandığı ve bir labirenti andıran, dolanıp giden dar sokakları da bu algıyı güçlendirir.

Kozmopolit bir kent kültürün ürünü konutlar, kilise, manastır, havra, bedesten, cami ve medreselerin yaratıcısı toplumlardan bazıları yok olmuş, bazıları sayıca oldukça azalmış olsa da çok dilli, çok dinli, çok kültürlü yapısını korumayı başarmış Mardin'de her köşede hemen fark edilen ve buraya özgü olduğu hissi uyandıran eski ritüeller, gelenekler, zanaatlar, ilk günkü tınıları ile konuşulmaya devam eden diller, değişmeyen tat ve kokular ile "süreklilik" bu algıyı çoğaltır.

Tüm bu algının kalbinde olmakla birlikte Mardin daha geniş bir evrenin, başka yerleşimlerin ve ilişkiler ağının, daha geniş bir coğrafyanın, verimli topraklarında ilk tarıma dayalı uygarlıkların geliştiği, en eski dinlerin ve dillerin birbirine karıştığı, iki nehrin arası Mezopotamya'nın kuzeyinde, geniş **Tur ʿAbdin** bölgesinin zengin tarihinin, kültürel ve arkeolojik peyzajının da bir parçasıdır.

Binlerce yıldır ve halen pek çok toplum, etnik grup ve dini cemaatin yurdu ve bu geçmişe ait arkeolojiyi barındıran, Kuzey ve Doğu'da Dicle Nehri'nin sınırladığı, Mardin, Hasankeyf, Dara, Nusaybin ve Cizre yerleşimlerinin arasındaki dağlık Tur ʿAbdin'e asıl kimliğini veren unsur ise, 20. yüzyıl başındaki büyük toplumsal travmalara rağmen varlığını, dilini, inancını, sanatını, geleneklerini sürdüren bir halkın, Süryaniler'in, yarattığı kültür varlıklarıdır.

Süryani Ortodoks cemaatin ilk gelişim alanı olan Tur ʿAbdin'i 2000 yıldır yarattığı eserlerle donatan Süryaniler, sayıları oldukça azalmış halde günümüzde Midyat ve civarındaki köylerde, Mardin, Savur, Kıllıt, İdil ve Nusaybin'de yaşamaktadır. Süryanilere ait kültür varlıklarının çok büyük bir bölümü özellikle son yüzyılda, başta nüfus hareketleri (gönüllü veya zorunlu göçler), imar faaliyetleri ve doğrudan müdahale ile sahipsiz kalmış, terk edilmiş; süregiden doğal ya da insan eliyle tahribat sonucu ya tamamen yok olmuş ya da yok olma tehdidi altındadır.

Risk altındaki kültür varlıklarımızın korunabilmesi için 2014 yılında kurulan Kültürel Mirası Koruma Derneği (KMKD) Anadolu'nun pek çok farklı coğrafyasında oldukça kapsamlı ve nitelikli bir araştırma yürütüyor. Mimar, mimarlık tarihçisi, sanat tarihçisi, arkeolog, inşaat mühendisi gibi farklı disiplinlerden tarihi yapı koruma uzmanları ile terk edilmiş, sahipsiz ve yok olma tehdidi altındaki kültür varlıklarını yerinde inceliyor, belgeliyor, araştırıyor. İncelenen kültür varlıklarının koruma disiplini ilkeleri doğrultusunda güncel fiziki durumlarını, sorunlarını, mevcut ve olası tehditleri, kaybolmakta olan değerlerini belirleyip sınıflandırıyor, müdahale önceliklerini belirliyor, korunabilmeleri için öneriler geliştiriyor. Araştırma bulgularını

yayınlayarak, panel, sergi ve sunumlarla paylaşarak bilinirliklerine, görünürlüklerine katkıda bulunuyor. Tescili bulunmayan kültür varlıklarının mülkiyet durumlarını araştırarak tescillerinin yapılmasını, yatırım programlarına alınmalarını ve korunabilmeleri için acil müdahale gerekliliğini vurgulayan raporlarla koruma alanındaki yetkili kişi ve kurumlara bütüncül bilgi aktarıyor.

"Mardin ve Çevresi Somut Olmayan Süryani Kültürel Mirasının Belgelenmesi ve Yaygınlaştırılması" Projesi, Kayseri, Adana, Bursa, Niğde, Elazığ, İzmir, Muş, Artvin, Güney Marmara Adaları merkezli araştırmalarda edindiğimiz deneyim ve birikimi bir ileri aşamaya taşıyor. Bu projeyi diğer tüm çalışmalarımızdan farklı kılan, araştırmanın Süryani toplumunun yarattığı ancak pek çoğu terk edilmiş ve risk altındaki kültür varlıklarını bu toplumun inançları, ritüelleri, gelenekleri, sanatı -yani somut olmayan kültürel mirası- ile bir bütünlük halinde anlamamızı sağlayan içerikte gerçekleştirilmiş olmasıdır.

Proje bir yandan Tur ʿAbdin'deki çok katmanlı kültürel peyzajın en önemli halkalarından biri, Hristiyanlığı ilk benimsemiş toplumlardan Süryanilerin Tur ʿAbdin'deki geleneklerini, göreneklerini, dillerini, anlatımlarını, ritüellerini, festivallerini, zanaatlarını, başka bir deyişle dünyayı anlama ve yorumlama biçimlerini araştırıyor, yaygınlaştırarak bilinirliğine görünürlüğüne katkı sunmaya çalışıyor, diğer yandan bu kültürü anlamak için bizlere sonsuz olanak sunan fiziksel çevresi ile kültür varlıklarını – manastırları, kiliseleri ve yerleşimlerini araştırıyor, belgeliyor, ve korunmaları için öneriler geliştiriyor.

Proje kapsamında gerçekleştirilen üç ayrı saha çalışması, yazılı ve sözlü kaynakların yanı sıra arşiv belgeleri ile desteklenen bu titiz araştırma Süryani toplumunun Tur ʿAbdin'de günümüze ulaşabilen kültür varlıklarının koruma disiplininin gerektirdiği hassasiyette incelenmesi, belgelenmesi, değerlerinin ve sorunlarının tespiti; korunabilmeleri için başta acil önlemler olmak üzere kısa-orta-uzun erimli önerileri içermektedir. Dahası, çok değerli ve risk altında olduğu belirlenen anıtlardan seçilenler bu çalışma kapsamında ilk kez yakın çevresi ile birlikte üç boyutlu olarak belgelenmiş, ulaşımı ve ziyareti güç bu yerleşimler ve hızla kaybolan değerler sanal olarak erişilebilir hale getirilerek bilginin yaygınlaştırılması ve geleceğe taşınmasında kullanılacak yöntemler konusunda yol gösterici olmuştur.

Bu yayın, başta Ani örenyeri olmak üzere Anadolu toplumlarının yarattığı ancak büyük bir hızla yok olan ortak kültürel mirasımızın korunması için diyalog, dostluk ve iş birliğine inanan ve halen haksız olarak Silivri'de tutsak sevgili Osman Kavala'nın öngörü ve katkılarının ilham verdiği özverili çabaların ürünlerinden biridir.

Türkiye ve yurtdışından uzman bir grubun 16 aylık yoğun emeğinin ürünü bu yayınımızın Tur ʿAbdin'deki Süryaniler'in somut olmayan kültürel mirası ve kültür varlıklarının görünürlüğünün ve bilinirliğinin artmasına, değerinin anlaşılmasına ve korunmasına katkıda bulunacağına inanıyor, koruma alanında çalışan kişi, sivil toplum örgütleri ve kurumlar için yararlı olacağını umuyoruz.

İsmail Yavuz Özkaya
KMKD Yönetim Kurulu Başkanı

Giriş

Bu kitap, birkaç istisna dışında, kuzeyinde ve doğusunda Dicle Nehri ve Güneydoğu Anadolu dağları, güneyinde Suriye ovası, batısında Mardin kenti olan Turʿ Abdin bölgesindeki kilise ve manastırlara odaklanmaktadır. Turʿ Abdin kelimesinin kökenleri ile ilgili farklı görüşler olsa da, Sebastian Brock'un da söylediği gibi "Tanrı'nın Hizmetkârlarının Dağı" çevirisi, manastır ve kiliselerin yoğun olduğu bu bölgeyi ve karakterini tanımlamak için oldukça uygundur (Brock, 1999, 22). Turʿ Abdin sadece kutsallığı ile değil, Süryanilerin anavatanları olarak kabul ettikleri bölge olması nedeniyle de önemlidir. Herman Teule, Turʿ Abdin'de Süryani varlığının son bulmasının Süryani kimliğinin sonu olacağını belirterek bu önemi vurgular (Teule, 2012, 56). Yüzyılların savaş ve zorluklarına karşın bazı kilise ve manastırlar hâlen ayakta ve işlevseldir. Ancak pek çok yapı da yok olmuş ve bu yayında göstereceğimiz gibi pek çoğu da yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Süryaniler bu bölgede sadece dini yapılar değil, köyler, yollar ve kaleler de inşa etmişlerdir. Ancak günümüze ulaşmış tarihi yapıların çoğunu dini yapılar oluşturmaktadır ve bu nedenle bu yayında birkaç istisna dışında dini yapılara yer verilmiştir. Yayına dahil edilen elli sekiz yapı, yok olma ya da yanlış müdahalelere maruz kalma tehdidi altında olan ve yazılı kaynak taramaları ve yerel paydaşların katkıları ile KMKD tarafından belirlenmiş olan yapılardır. Bu rakam, Süryanilerin bölgedeki dikkat çekici mimari mirası ve risk altındaki yapıların miktarı göz önüne alındığında oldukça sınırlı bir sayıdır.

Çalışmaya dâhil edilen yapılar kronolojik olarak oldukça geniş bir zaman aralığını kapsar. Ambar'daki kilise, Kıllıt'daki Mor Abay Manastırı, Deyr Metinan, Kaşgarlı Mor Abraham Manastırı ve Mor Aho Manastırı, 6. yüzyıla tarihleyebileceğimiz yapım teknikleri ve süslemeler içerirler. Bölgede bu döneme tarihlendirilebilecek daha pek çok manastır vardır. Bu manastırlar sadece Türkiye'de değil, tüm dünyada erken dönem manastır mimarisi için önemlidir. Geç Antik Dönem'de Bizans İmparatorluğu'nun Sasanilerle sınırında yer alan bu bölge, İsa'nın doğası ile ilgili tartışmalardan dolayı Süryaniler için bir inziva alanına dönüşmüştü. Bölgede yerel ve özellikle farklı bir mimari yaratma isteği bu dönemde en çok manastırlarda görülen enine tipte, kuzey-güney aksında uzun ve doğuda üç bölümlü apsisi olan kilise planıyla görülür. Turʿ Abdin'deki kiliselerin ilk detaylı araştırmasını yapan İngiliz araştırmacı Gertrude Bell, bu tip plana manastır tipi, doğu-batı aksında uzun tek nefli ve genellikle köylerde rastlanan kilise planı tipine ise cemaat (parochial) tipi demiştir. Biz ikincisine köy tipi demeyi uygun gördük. Bu yayın içerisinde geçen köy tipi ve manastır tipi terimleri Bell'in sınıflandırmasına dayanmaktadır.

640 yılında Araplar tarafından alınmasının ardından da bölgede kilise ve manastır inşa faaliyetlerinin sürmesi, buradaki mimariyi önemli kılan bir diğer önemli unsurdur. Çalışmaya dâhil ettiğimiz yapılardan birçoğunun bu döneme ait bir evresi olduğu görülmektedir Bunlardan en dikkat çekici olanı Habsenus'taki Mor Loʿozor Manastırı'dır. Sütun azizliği gibi aşırı inziva türlerinin 8. yüzyılda devam ettiğini göstermesi açısından bu manastır ilginçtir ve tüm dünyada az rastlanır bir inziva sütununun kısmen korunmuş olması da ayrıca dikkat çekicidir. Bu döneme tarihlendirebileceğimiz diğer bir yapı, Der Kubbe yakınında Sarhavdana olarak bilinen harabe halindeki bir köyün kilisesi olan Yoldath Aloho Kilisesi'dir. Apsis kemerindeki bezemeler, bölgede daha erken dönemde gördüğümüz klasik bezemenin stilize edilmiş bir yorumudur ve 7-8.yüzyıla tarihlendirebileceğimiz pek çok kilisede karşımıza çıkmaktadır (Keser-Kayaalp 2018, 203, liste 2).

12. yüzyılda Mardin Metropoliti Yuhannon'nun gayretleri ile bölgede pek çok yapı restore edilmiş ya da sıfırdan inşa edilmiştir. Kızıltepe civarından dahil ettiğimiz yapıları onunla ilişkilendirmek mümkündür. Kıllıt'taki Mor Abay Manastırı'nın da onun döneminde genişletildiği düşünülmektedir. Bu manastırdaki kitabeler 13. yüzyılda Süryaniler ve Artuklu sultanlarının ilişkilerini göstermeleri açısından oldukça dikkat çekicidir. Salah'taki Mor Barsavmo Manastırı'nın erken 16. yüzyıla tarihlenen bezemeleri bölgedeki İslami ve Hristiyan

süslemelerinin birlikte kullanımına iyi bir örnektir (Keser-Kayaalp 2017). Bazı bezemelerin yüzyıllar içerisinde devamlılığını görmek etkileyicidir. Kfarzo (Yenipınar) köyündeki Yoldath Aloho Kilisesi gibi 19. yüzyıldan tamamen baştan yapılmış gibi görünen ya da 1940larda büyük bir oranda yeniden inşa edilmiş olan Arbaye (Alayurt) köyündeki Mor Gevargis Kilisesi gibi yakın döneme tarihlenen yapılar da çalışmaya dahil edilmiştir çünkü bunlar da şimdiden harabe halindedir.

İncelediğimiz yapılar ölçek olarak da büyük çeşitlilik göstermektedir. Beth Kustan (Alagöz) köyündeki tek gözlü küçük bir mekândan oluşan Mor Şem'un Kilisesi'nden, neredeyse küçük bir köy büyüklüğünde olan Beth Manʿem'deki Mor Abhay Manastırı'na oldukça farklı büyüklüklerde yapılar ziyaret edilmiştir. Raporlarda yapıların ölçüleri verilmemiştir; ölçekli krokilerden ve fotoğraflardan yaklaşık ölçüler anlaşılabilir. Bu yapıların her birinin çok daha detaylı bir belgelemeye ihtiyacı olduğu raporlardan ortaya çıkmaktadır. Köy, manastır ve kiliselerin birden fazla ismi olabilmektedir. Bu alternatiflerin hepsi verilmeye çalışılmıştır. Güncel Türkçe köy isimleri parantez içinde yazılmıştır.

İncelediğimiz yapıların çoğu Süryani Ortodokslara (Batı Süryanilerine) aittir. İzlo Dağı'ndaki manastırlar ise Doğu Süryanilerine (bazı kaynaklarda Nasturi denilse de bu isim yanlış bir algı yarattığı için tercih edilmemektedir) ait olup, 1800lerden itibaren Batı Süryanilerince kullanılmıştır. Bu manastırlarda, Batı Süryanilerinin manastırlarında gördüğümüz kuzey-güney aksında uzun enine tipte kilise yerine, Turʿ Abdin'in genelinde köy kiliselerinde görmeye alışık olduğumuz doğu-batı aksında uzun tek nefli kilise planı görürüz. Bu manastırların kiliselerinin apsis yan odalarında ocaklar ve ek sunaklar da görülmektedir.

Barsavm 20. yüzyılın başında Tur ʿAbdin'i ziyaret ettiğinde, nüfusun üçte ikisi Hristiyandı. Bugün bölgede sadece 1500 Süryani yaşamaktadır (göçler için bkz. Güsten, 2015 and Özmen, 2017). Geride kalan yapıların korunması ile ilgili sorunlar sadece cemaatin eksikliğinden kaynaklanan sorunlar olmamıştır. Kadastro çalışmaları sırasında kamulaştırmalar ve zorunlu el konulmalar nedeniyle sadece bireylere ait taşınmazlar değil, bazı kilise ve manastırların mülkiyeti de Süryanilerden çıkmıştır. Ambar'daki kilise, Der Metinan gibi erken dönem manastır mimarisinin önemli örnekleri olan yapılar mülkiyet sorunları nedeniyle korunamamaktadır.

2001'de Süryanilerin geri dönmeye davet edilmesiyle bazı aileler dönmüş ve bunu takip eden on, on beş yıllık süreçte yeni evler inşa edilirken, birçok kilise ve manastır restore edilmiştir (Keser-Kayaalp 2016). Ayrıca özellikle yaz aylarında yurt dışındaki cemaat tek tek köyleri ve dini mekânlarını ziyaret etmeye başlamış, terk edilmiş manastırlar yeniden aktif hale gelmiştir. Ancak 2015 yazında bölge yine çatışma ortamında kalmış ve bu durum geçen seneye kadar sürmüştür. Son bir yıldır, Süryani mimari mirası yeniden görünür hale gelmeye başlamış, hem turizm şirketleri hem de yurtdışındaki Süryaniler bölgeye yeniden ilgi göstermeye başlamıştır. Ancak bu yayında da görebileceğiniz gibi onarım geçiren yapılar sınırlı sayıdadır ve pek çok yapı hâlen risk altındadır.

Yapılar hakkındaki raporlar korumaya dair çeşitli yaklaşımlar önermekle birlikte, bilgillendirme eksikliğinin giderilmesi en temel ihtiyaç gibi görünmektedir. Yapıların çevreleriyle birlikte bütüncül bir şekilde düşünülmesi, bu yapıların turizm rotalarına dâhil edilmesi gibi öneriler ön plana çıkmaktadır. Özellikle acil önlemlere dikkat çekilmek istenmiştir, ancak zaman içinde bazı yapıların restorasyonu da önerilmiştir. Bazılarının mevcut halleriyle korunmalarının daha uygun olduğu vurgulanmıştır. Bazı yapılar ve çevreleri, arkeolojik olarak oldukça zengin olmakla birlikte arkeolojik bir araştırmaya da uygun görünmektedirler. Belli dönemlerle ilgili bilgimizi artıracakları düşünülen bazı yerleşimlerde acil önlemler alındıktan sonra arkeolojik sondaj ve kazılar da önerilmiştir.

Bu kitaba dâhil edilen yapılar sadece tarihi ve mimari olarak önemli olmakla kalmayıp Türkiye'deki etnik ve dini bir azınlığın eşsiz kültürel mirasıdır. Süryanilerin hafızası ve kimliği

bu yapılardan ve adandıkları azizlerden bağımsız düşünülemez. Süryaniler bu yapılara azizlerin anma günlerinde ziyaretler düzenlemektedir. Bu somut olmayan ögeler, kitapta bahsedilen somut mirasla birlikte ele alındığında, Tur ʿAbdin tehdit altında bir kültürel peyzaj olarak değerlendirilmelidir. Umuyoruz ki bu kitapla Süryani mirası ile ilgili farkındalık artar ve risk altındaki yapıların korunması ile ilgili Süryaniler dışında aktörler de cemaatle birlikte harekete geçer. Bu kitap, bu yapıların ve Süryani kültürünün layıkıyla anlaşılması için disiplinlerarası çalışmaların gerekliliğini de göstermektedir. Diliyoruz ki bu çalışma, bu tür yaklaşımlara da önayak olur.

Bu yayındaki tarihçeler tarafımdan yazılmıştır ve bölge hakkında her geçen gün artan bilgimizle ve yeni yayınlarla birlikte geliştirilmeye açıktır. Raporları yazan tüm uzmanlara, başta Mihayel ve Gabriel Akyüz olmak üzere saha ziyaretimiz sırasında bizleri ağırlayan ve bilgilendiren Süryani cemaatinin tüm değerli üyelerine, kıymetli katkıları ve düzeltmeleri için Andrew Palmer'a, bu önemli projeyi hayata geçiren KMKD ekibine, projenin saha sorumlusu olan ve gidilecek yapıları belirleyen Eliyo Eliyo'ya ve başarılı proje koordinasyonu ve güler yüzü için proje direktörü Başak Emir'e teşekkür ederim.

Doç. Dr. Elif Keser Kayaalp

Metodoloji

«Mardin'deki Süryani Somut Olmayan Kültürel Mirasının Belgelenmesi ve Yaygınlaştırılması» Projesi ile hedeflenen; Süryani toplumunun inşa etmiş olduğu mimari mirasın belgelenmesi, mevcut sorunların tespit edilerek korunması için alınması gereken önlemlerin belirlenmesi, somut olmayan Süryani kültürel mirasının belgelenmesi,ve Süryani kültürünün tanıtılması ve gelecek kuşaklara aktarılmasıdır.

Bu projenin mimari mirasın belgelenmesi ayağında, yok olma tehdidi ile karşı karşıya olan Süryani mimari mirasının incelenmesi, yapıların mevcut sorunlarının tespit edilerek korunmaları için gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla mimar, mimarlık tarihçisi, sanat tarihçisi, arkeolog ve tarihçilerden oluşan alanında uzman kişilerin katılımı ve Mardin, Şırnak ve Batman Valilikleri, bu illerin İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri ve proje paydaşlarının bilgisi dahilinde ve Kültür Bakanlığı, Mardin Süryani Kadim Deyrulzafaran Manastırı ve Kiliseleri Vakfı, Midyat Süryani Deyrulumur Mor Gabriel Manastırı Vakfı ve Mardin Süryani Katolik Kilisesi Vakfı'nın izinleri ile 1-6 Kasım 2018, 8-14 Mart 2019 ve 1-8 Nisan 2019 tarihleri arasında yapı ziyaretleri gerçekleştirilmiştir.

Bu yapı belgeleme ve risk değerlendirme çalışmasının, Süryani Mirası için bölgede yapılmış en önemli çalışmalardan biri olduğuna inanıyoruz. Bu çalışmanın etkisini güçlendirebilmek amacıyla yerel paydaşların yanı sıra, uluslararası paydaşlara da ulaşarak çalışmamıza katkı sağlamalarını hedefledik. Bu sebeple uluslararası ve farklı disiplinlerden toplam 20 kişiden oluşan 3 ayrı uzman grupla gerçekleştirdiğimiz bu yapı ziyaretleri sonucunda aralarında daha evvel herhangi bir mimari kaydı dahi bulunmayan yapıların da yer aldığı 60 yapı belgelendi. Bu yapılardan 58 tanesi bu yayında yer almaktadır.

Ziyaret edilen bu yapıların güncel durumları ve uğradıkları hasar belgelendi, içinde bulundukları fiziksel çevre koşulları incelendi. Tarihsel araştırmalar ve saha analizleri ile toplanan tüm bilgiler, söz konusu yapının mimari özellikleri, tarihi, işlevi (veya işlevleri), içinde bulunduğu bağlam ile ilişkisi, yapıda ve malzemesindeki sorunlar uzmanlar tarafından tablolara işlendi. Çökme tehlikesi bulunan ve mimari planları bulunmayan binaların yaklaşık ölçüleri alındı ve bunlar mimari çizim programları ile dijitalleştirildi. Binanın geneli, mimari ve sanatsal detaylarının fotoğrafları ile hava fotoğrafları da mimari çizimlere eşlik etti.

İncelenen yapıların her biri için hazırlanan raporlarda risk analizleriyle ve risklerin en aza indirgenmesi ve tehditlere karşı alınacak önlemler ile ilgili önerilere yer verildi. Mimari korumanın yöntemleri, her yapının durumuna ve kendi özgül bağlamına göre değerlendirildi. İlgili yapının bilinen bütün isimlerinin belirtilmesine önem verildi. Çalışmalara katılan uzmanlar tarafından yapıların kültürel miras olarak özellikleri ve maruz kaldıkları tehditler sınıflandırılarak bunların sayısal değerler olarak yansıtıldığı risk analizi tabloları hazırlandı. Hasar olasılığının yüksek ve kapsamının geniş olduğu yapılar tespit edilerek risk altındaki yapılar arasında koruma önceliklendirmesi yapıldı.

KMKD'nin diğer yayınlarında olduğu gibi bu çalışmada da Herb Stovel'ın *Risk Preparedness: A Management Manual for Cultural World Heritage* / *Riske Hazırlılık: Dünya Kültürel Mirası Yönetimi için El Kitabı* (ICCROM Roma, 1998) raporuna dayalı bir değerlendirme sistemi kullanıldı. Her yapı "savunmasızlık" ve "önem" kriterlerine göre derecelendirildi: "Savunmasızlık" yapının karşılaştığı çeşitli riskler (yapısal dayanıklılık, ulaşım zorluğu, deprem, rüzgâr ve yağmur erozyonu, zemin sağlamlığı, sel baskını ve insanların oluşturacağı zararlar), "değer" ise yapının kültürel miras olarak önemi (özgünlük, iç mekân, dış cepheler, bütünlüğün korunma derecesi) temelinde değerlendirildi. Çalışmalara katılan uzmanlar yapıların kültürel miras

olarak önceliklerini ve maruz kaldıkları tehditleri sınıflandırdılar ve bunların sayısal değerler olarak yansıtıldığı risk analizi matrisleri hazırlandı. Yayındaki mimari eserler, bu matriste çıkan değerlere göre sıralanmıştır.

Bu saha ziyaretlerinin dışında, dijital teknoloji aracılığıyla projenin belgeleme ayağındaki etkisini artırabilmeyi amaçladık. Hedefimiz, bölgede en yüksek risk altındaki yapıların dijital modellerini oluşturmak, 360° panoramik kayıt yapmak ve bu kayıtları projenin internet sayfasından daha çok paydaşa ulaştırabilmekti. Bunun hem miras varlıkları için hem de projenin kendisi için farkındalık yaratmada büyük etkisi olacağını ve her ikisine de daha fazla sürdürülebilirlik sağlayacağına inanıyoruz.

Bunun için, 17-29 Eylül 2019 tarihleri arasında ve The Heritage Management Organization (HERITΛGE) ile birlikte çalışarak, HERITΛGE-Digital Yöneticisi Dr. Cornelis Stal ile bölgede ek bir saha çalışması gerçekleştirildi. Daha önceki ziyaretlerimizde oluşturulan risk matrisine göre yüksek tehlike altında olarak belirlenen yapılar ziyaret edildi. İnsansız hava aracı (İHA) tabanlı görüntüler kullanılarak 10 Süryani mimari eseri modellenmiştir. Her bir ziyaret için, gerçek uçuşlardan önce bir güvenlik ve fizibilite değerlendirmesi yapılmıştır. Tüm İHA tabanlı görüntüler için, yapının boyutlarına, konumuna ve çevresiyle ilişkisine bağlı olarak, 2 ila 10 cm arasında örnek yer uzaklığı dikkate alınmıştır. Bu kayıtlara projenin internet sitesi www.intangiblesyriac.org üzerinden erişim sağlayabilirsiniz.

Sonuç olarak, ziyaret ettiğimiz her yapının mimari özelliklerinin raporlanmasının, savunmasızlık ve önem kriterlerine göre mukayeseli tabloların hazırlanmasının, koruma ve onarmada kaynak kullanımı ile ilgili kararlarda önceliklerin tespitine katkıda bulunacağına inanıyoruz. İncelenen yapıların büyük bir çoğunluğunun taşınmaz kültür varlığı olarak tescilli olmasına rağmen, saha ziyaretlerinde bu durumun korunma için tek başına yeterli olmadığını, çoğu yapı için acil müdahaleye ihtiyaç olduğunu gözlemledik. Bununla birlikte, kültürel mirasın korunmasında sorumluluk sadece kamu kurumları ve bu alanda çalışan profesyonellere ait olmamalıdır. Bu zenginlik tüm topluma mal edilebildiği oranda, koruma doğrultusunda kamuoyu duyarlılığı güçlenecektir.

Bu özgün yapıların bulunduğu bölgelerde yaşayanların tavırları, korunma veya hasar görme durumlarını yakından etkilemektedir. Kamu kuruluşları ve sivil inisiyatifler tarafından yerelde yürütülecek çalışmaların bu yönde bir diyaloğun gelişmesine katkıda bulunacağına inanıyoruz.

Yaptığımız çalışmanın Anadolu'nun çok katmanlı zengin kültürel mirasını tanıtmaya, incelenen yapıların kamusal önemlerinin anlaşılmasına katkıda bulunacağını umuyoruz.

Başak Emir

Risk Analizi Matrisi

	Değeri					*Tehditler*							
	Miras olarak önemi	Orijinal özellikleri yerinde	Dışta önemli özellikler	İçte önemli özellikler	**Önem Derecesi**	Strüktürel durumu kötü	Bulunduğu deprem kuşağı	Rüzgar ve yağmur etkilerine açık	Zayıf zemin yapısı	Su baskını tehditi	İnsan tahribatlarına açık	**Dayanıksızlık Derecesi**	**Önem + Dayanıksızlık Derecesi**
Mor Abay Manastırı	5,00	3,00	5,00	3,00	**16,00**	5,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**17,00**	**33,00**
Ambar Kilisesi	5,00	4,00	3,00	3,00	**15,00**	5,00	3.	4,00	1,00	3,00	5,00	**18,00**	**33,00**
Mor Sobo Kilisesi	5,00	4,00	2,00	5,00	**16,00**	5,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**17,00**	**33,00**
Yoldath Aloho *(Meryem Ana)* Kilisesi	4,00	3,00	1,00	3,00	**11,00**	5,00	3.	5,00	5,00	1,00	5,00	**21,00**	**32,00**
Mor Barsavmo Manastırı	5,00	4,00	5,00	4,00	**18,00**	2,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**14,00**	**32,00**
Mor Aho Manastırı/ Deyro d-Slibo	5,00	4,00	1,00	4,50	**14,50**	5,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**17,00**	**31,50**
Mor Yuhannon Manastırı	5,00	3,00	2,00	4,00	**14,00**	5,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**17,00**	**31,00**
Mor Kuryakos Manastırı/ Deyr Al-Kıra	5,00	4,00	3,00	3,00	**15,00**	4,00	3.	5,00	2,00	1,00	4,00	**16,00**	**31,00**
Mor Yoreth Aleksandroyo Manastırı	5,00	3,00	1,00	3,50	**12,50**	5,00	3.	5,00	2,00	1,00	4,00	**17,00**	**29,50**
Mort Mariana Kilisesi	4,00	3,00	1,00	4,00	**12,00**	5,00	4.	5,00	1,00	1,00	5,00	**17,00**	**29,00**
Mort Maryam Magdloyto Manastırı	4,00	3,00	2,00	3,00	**12,00**	5,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**17,00**	**29,00**
Mor Loʿozor Manastırı	5,00	3,00	2,00	5,00	**15,00**	4,00	3.	3,00	1,00	1,00	5,00	**14,00**	**29,00**
Mor Yuhannon Tayyoyo Manastırı	5,00	3,00	1,00	4,00	**13,00**	4,00	3.	4,00	2,00	1,00	5,00	**16,00**	**29,00**
Mor Şemʿun Manastırı/ Deyro d-İl	3,00	3,00	1,00	2,00	**9,00**	4,00	3.	5,00	3,00	2,00	5,00	**19,00**	**28,00**
Mor Holo Manastırı	4,00	3,00	1,00	5,00	**13,00**	3,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**15,00**	**28,00**
Mor Muşe Manastırı	4,00	2,00	1,00	3,00	**10,00**	5,00	3.	5,00	2,00	1,00	5,00	**18,00**	**28,00**
Deyro d-Moşok	3,00	2,00	1,00	1,00	**7,00**	5,00	3.	5,00	1,00	5,00	5,00	**21,00**	**28,00**
Kaşgarlı Mor Abraham Manastırı	5,00	3,00	4,00	5,00	**17,00**	2,00	3.	2,00	1,00	1,00	5,00	**11,00**	**28,00**
Suruçlu Mor Yaʿkup Manastırı	5,00	4,00	1,00	2,00	**12,00**	5,00	3.	3,00	1,00	1,00	5,00	**15,00**	**27,00**
Meryem Ana Manastırı, Deyro d-Notfo	5,00	4,00	1,00	3,00	**13,00**	4,00	3.	3,00	1,00	1,00	5,00	**14,00**	**27,00**
Yoldath Aloho Kilisesi/ Meryem Ana	5,00	2,00	1,00	3,00	**11,00**	4,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**16,00**	**27,00**
Mor Aho Manastırı/ Der Pue	3,00	3,00	1,00	3,00	**10,00**	5,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**17,00**	**27,00**
Mor Barsavmo Kilisesi	4,00	4,00	1,00	3,00	**12,00**	3,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**15,00**	**27,00**
Mor Adday Kilisesi	4,00	3,00	2,00	2,00	**11,00**	4,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**16,00**	**27,00**
Çel Bira *(Kırk Kuyu)*	5,00	4,00	1,00	4,00	**14,00**	1,00	3.	5,00	1,00	1,00	4,00	**12,00**	**26,00**
Mor Gevargis Kilisesi/ Deyra Meşkok	3,00	4,00	1,00	2,00	**10,00**	3,00	4.	5,00	2,00	1,00	5,00	**16,00**	**26,00**
Deame *(Sürekli)* Kilisesi	4,00	2,00	1,00	2,00	**9,00**	5,00	4.	5,00	1,00	1,00	5,00	**17,00**	**26,00**
Kundel Kilisesi	3,00	3,00	2,00	1,00	**9,00**	5,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**17,00**	**26,00**
Mor Aho Manastırı	3,00	2,00	2,00	2,00	**9,00**	5,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**17,00**	**26,00**
Mor Abhay Manastırı	3,00	2,00	2,00	2,50	**9,50**	4,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**16,00**	**25,50**

	Değeri					*Tehditler*							
	Miras olarak önemi	Orijinal özellikleri yerinde	Dışta önemli özellikler	İçte önemli özellikler	**Önem Derecesi**	Strüktürel durumu kötü	Bulunduğu deprem kuşağı	Rüzgar ve yağmur etkilerine açık	Zayıf zemin yapısı	Su baskını tehditi	İnsan tahribatlarına açık	**Dayanıksızlık Derecesi**	**Önem + Dayanıksızlık Derecesi**
Kfoneli Mor Yuhannon Manastırı	4,00	3,00	1,00	4,00	**12,00**	3,00	3.	4,00	1,00	2,00	3,00	**13,00**	**25,00**
Mort Saro Kilisesi	3,00	3,00	1,00	2,00	**9,00**	4,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**16,00**	**25,00**
Mor Gevargis Kilisesi	3,00	2,00	1,00	3,00	**9,00**	4,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**16,00**	**25,00**
Yoldath Aloho Kilisesi, Camili Kilise	4,00	3,00	1,00	2,00	**10,00**	5,00	3.	3,00	1,00	1,00	5,00	**15,00**	**25,00**
Kırk Şehitler Kilisesi	3,00	3,00	2,00	2,00	**10,00**	4,00	3.	5,00	1,00	1,00	4,00	**15,00**	**25,00**
Mor Sobo Kilisesi	5,00	4,00	1,00	3,00	**13,00**	3,00	3.	5,00	1,00	1,00	1,00	**11,00**	**24,00**
Mort Şmuni Kilisesi	3,00	2,00	1,00	2,00	**8,00**	4,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**16,00**	**24,00**
Mor Şemʿun Kilisesi	3,00	4,00	1,00	2,00	**10,00**	2,00	3.	5,00	1,00	1,00	4,00	**13,00**	**23,00**
Mor Barsavmo Manastırı	4,00	4,00	3,00	1,00	**12,00**	2,00	3.	2,00	1,00	1,00	5,00	**11,00**	**23,00**
Mor Şemʿun Manastırı	2,00	3,00	1,00	1,00	**7,00**	4,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**16,00**	**23,00**
Şumrin Manastırı	3,00	2,00	1,00	1,00	**7,00**	4,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**16,00**	**23,00**
Mor Doniyel Manastırı/ Der Matina	4,00	2,00	2,00	3,00	**11,00**	3,00	3.	1,00	1,00	1,00	5,00	**11,00**	**22,00**
Mor Efrem Manastırı	5,00	4,00	3,00	2,00	**14,00**	3,00	3.	2,00	1,00	1,00	1,00	**8,00**	**22,00**
Mor Barsavmo Kilisesi	2,00	2,00	1,00	2,00	**7,00**	3,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**15,00**	**22,00**
Mor Şemʿun Manastırı	2,00	2,00	1,00	1,00	**6,00**	4,00	3.	5,00	1,00	1,00	5,00	**16,00**	**22,00**
Mor Theodute Manastırı	2,00	1,00	1,00	1,00	**5,00**	5,00	3.	5,00	1,00	1,00	4,00	**16,00**	**21,00**
Dera Būbe	3,00	4,00	1,00	1,00	**9,00**	1,00	3.	2,00	1,00	3,00	5,00	**12,00**	**21,00**
Mor Sobo Kilisesi	3,00	4,00	2,00	2,00	**11,00**	2,00	3.	3,00	1,00	1,00	3,00	**10,00**	**21,00**
Mor Behnam Kaya Kilisesi	2,00	5,00	1,00	1,00	**9,00**	1,00	3.	2,00	1,00	1,00	5,00	**10,00**	**19,00**
Mor Behnam Manastırı ve Mor Yusuf İnzivası	3,0	N/A	1,00	N/A	**4,00**	3,00	3.	3,00	1,00	1,00	5,00	**13,00**	**17,00**
Mor Bobi Kilisesi	5,00	4,00	1,00	2,00	**12,00**	1,00	3.	1,00	1,00	1,00	1,00	**5,00**	**17,00**
Mor ʿAzozoyel Manastırı	2,50	N/A	1,00	N/A	**3,50**	3,00	3.	3,00	1,00	1,00	5,00	**13,00**	**16,50**
Mor Dimet Manastırı	3,00	5,00	1,00	2,00	**11,00**	1,00	3.	1,00	1,00	1,00	1,00	**5,00**	**16,00**
Mor Şemʿun Kilisesi	2,00	4,00	1,00	1,00	**8,00**	1,00	3.	1,00	1,00	1,00	4,00	**8,00**	**16,00**
Sardef Köyü Kilisesi	2,00	3,00	1,00	1,00	**7,00**	1,00	3.	1,00	1,00	1,00	3,00	**7,00**	**14,00**
Deyr Kubbuk, Kubekke	N/A	N/A	N/A	N/A	**0,00**	N/A	3.	N/A	N/A	N/A	N/A	**0,00**	**0,00**
Yoldath Aloho Kilisesi	N/A	N/A	N/A	N/A	**0,00**	N/A	3.	N/A	N/A	N/A	N/A	**0,00**	**0,00**

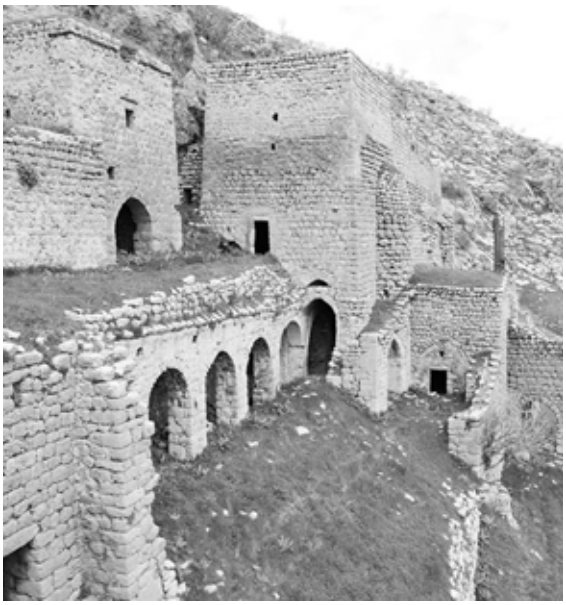

Yapıların Konumları

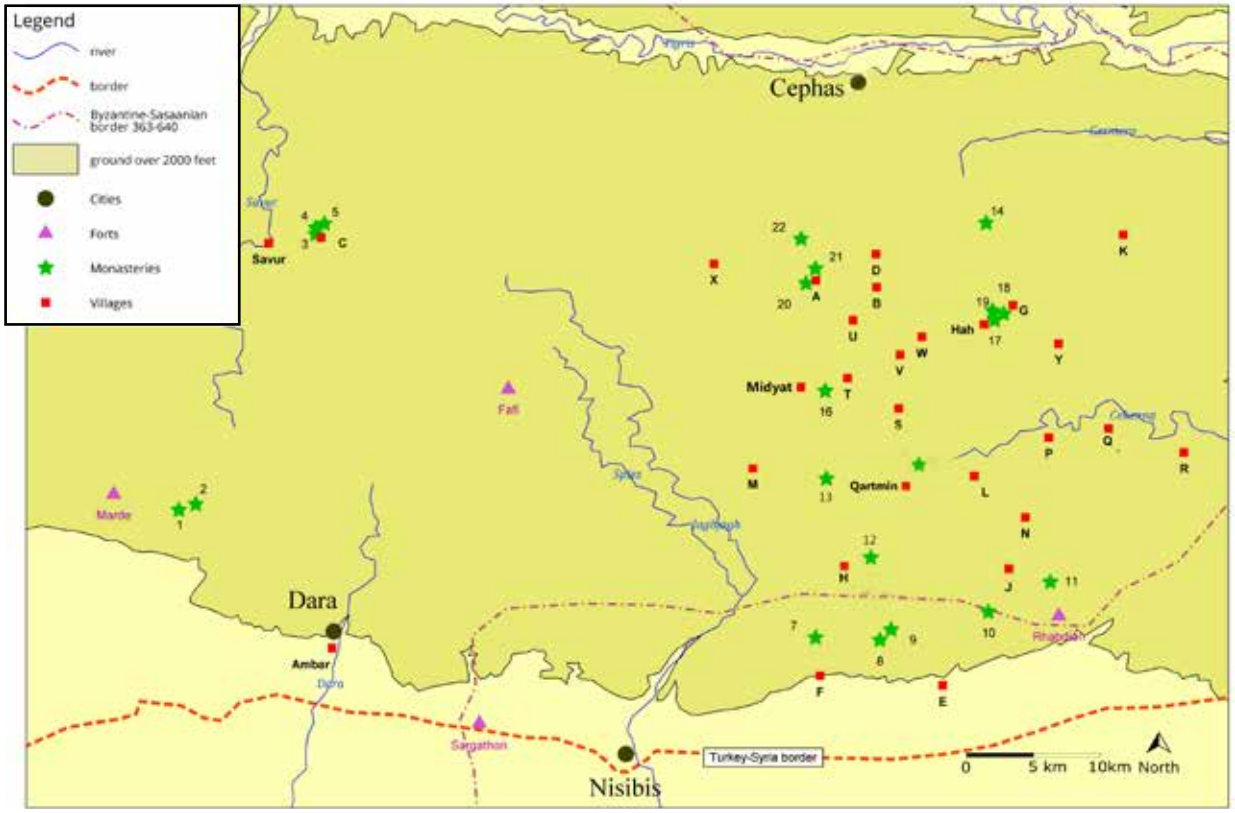

Elif Keser-Kayaalp ve Anthony Comfort tarafından çizilmiştir.

Köy listesi

A- Salah (Barıştepe)
B- Zaz (İzbırak)
C- Qelleth (Dereiçi)
D- Derikfan (Nurlu)
E- Marbobo (Günyurdu)
F- Mʿaare (Eskihisar)
G- Beth Qustan (Alagöz)
H- Arkah (Üçköy)
J- Beth Manʿem
K-ʿArobon (Karalar)
L- Kfarbe (Güngören)
M- Anhel (Yemişli)
N- Beth Sbirino (Haberli)
P- Dera (Dereköy)
Q- Beth Ishak (Başakköy)
R- Midon (Öğündük)
S- ʿAyn Wardo (Gülgöze)
T- Kundel
U- ʿUrdnus (Bağlarbaşı)
V- Kfarze (Altıntaş)
W- Heshterek (Ortaca)
X- Habsenas (Mercimekli)
Y- Serhevdana

Manastır listesi

1- Deyrulzafaran
2- Mor Yaʿqub of Sarug
3- Mor Abai
4- Mor Theodotus
5- Mor Dimet
6- Mor Daniel
7- Mar Yoret Alexandroyo
8- Mar Awgin
9- Mar Yuhannon Tayoyo
10- Mar Abraham Kashkar
11- Mor Aho
12- Mor Melke
13- Dayr Kubbuk
14- Dayro da-Slibo
15- Mor Gabriel
16- Mor Abrohom
17- Mor Maryam Magdloyto
18- Mor Sergius and Bachus
19- Mor Yuhannon
20- Mor Yaʿqub
21- Mor Barsawmo
22- Mor Holo

Mor Abay Manastırı

Dr. Banu Pekol

Savur ilçesi, Kıllıt (Dereiçi) köyü, Andıddeyr mevki
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 06.07.2010/3280 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Pers bir azize adanmış olan bu manastır, kimi kaynaklara göre 370 yılında (Akyüz, 1998, 145) kimilerine göre 6. yüzyılda kurulmuştur (Barsavm, 2000, 560). Mor Abay'ın yaşam hikâyesi günümüze geç dönemlerde (15-16.yüzyıllarda) yazılmış Gerşuni (Süryanice harfleriyle yazılmış Arapça) metinlerle ulaşmıştır (Mor Abay'ın Arapça elyazmasından çevrilmiş hayat hikâyesi için bkz. Akyüz, 1998, 150). Bir manastır kolofonunda manastırın ismi şöyle geçmektedir: Tanrının annesi Mort Maryam, Büyük Mor Abay ve onun öğrencisi Mor Abay, Mor Theodute ve onun öğrencileri Mor Yavsep, ve Mor Şabay ve onun öğrencisi Mor Dimet (Palmer, 2010, 194). Mor Abay Manastırı'nın yer aldığı Koros Dağı olarak bilinen mevkide, manastırın oldukça yakınında Mor Theodute ile Mor Şabay ve Mor Dimet manastırları yer alır. Palmer, Mor Abay'ı, bağlantılı olan bu manastırlar içindeki ana manastır olarak tanımlar (Palmer, 2010, 215).

Mor Theodute'nin (ö.698) yaşam hikâyesinde, bu azizin bu manastırda kaldığından bahsedilmektedir. Bu azizin yaşam hikâyelerinden günümüze ulaşan en erken metin 12. yüzyıl olsa da, geleneksel olarak bu bilginin aktarımı önemlidir. 1002-1031 yıllarında Mor Abay'dan bir rahibin Dara Metropolitliği'ne atandığını biliyoruz. Yine kaynaklardan 1155 tarihi civarında bu manastırla Deyrulzafaran arasında özel bir bağ olduğunu anlıyoruz. Bu sırada, Mardin'de yapı faaliyetleri ile özellikle dikkat çeken Yuhannon adında bir metropolit vardı ve muhtemelen Orta Çağ'da Mor Abay'a ilk eklemeler onun zamanında yapıldı (Vööbus, 1976, 214).

Pognon, bu manastırda üç Süryanice kitabe kaydetmiştir. Pognon'un gördüğü ve günümüzde izi bulunamayan iki kitabeden biri, manastırın rahip Abd-el-Messih ve keşiş Musa zamanında yeniden inşasına dairdir. Abd-el-Messih zamanında yapılan diğer

yapılardan da bahseden bu kitabe tarih içermez ancak Pognon 13.yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olabileceğini söyler (Pognon, 1907, no: 93, 188).

Diğer iki kitabeden biri hâlen manastırın kulesinde yatay bir şekilde yerleştirilmiş vaziyette korunmaktadır. Estrangelo harfleri kullanılarak yazılmış bu kitabede şöyle yazar: «Bu Burç, Bin Beş Yüz Altmış Yedi (1567) Yunan Yılında, tüm kralların üstü olan muzaffer ve mutlu Kral Necm-el-Din döneminde -Allah ömrünü uzatsın- ve Patrik Aziz Mor Yuhannon, Manastır reisi Humdan oğlu Raban Muşe'nin ve bütün rahiplerin gayretiyle yenilendi. Okuyan herkes katkıda bulunanlara dua etsin. Ve okuyan herkes Papaz ʿAbdulMesih, mimar/mühendis ve ölüler için Allah'a dua etsin. Ayrıca okuyan herkes (tüm katkıda bulunanlar) için dua etsin» *(Çeviri: Mihayel Akyüz)*.

Eskiden doğu kulesinde bulunan, bugün Deyrulzafaran Manastırı'nda olduğu söylenen üçüncü kitabede, kitabenin üzerinde bulunduğu yapının, kule, tonoz ve sunaklarının Yunan 1561 (Miladi 1249/1250) yılında, yine Najm al-Din al-Malik al-Sa'id zamanında, restore edildiğini söyler. Restorasyonda rol alan rahip ve keşişlerin isminin yanı sıra, 60 kişilik keşiş grubundan da bahsedilir (Pognon, 1907, no: 92, 187). Akyüz günümüze ulaşan iki kitabeyi Türkçe yayınlamıştır (Akyüz 1998: 149, 150).

Manastır, Artuklular zamanında önemli bir noktadaydı. Güçlü bir kalesi olan Savur, Artuklular'ın iki önemli merkezi olan Mardin ve Hasankeyf'in arasında yer alıyordu ve Artuklular'ın yazlarını geçirdiği bir yerleşimdi. Mor Abay Manastırı'nda Artuklu Sultanı'nın isminin geçtiği kitabelerin olması Artuklular'la manastır arasında kuvvetli bir ilişki olduğunu gösterir ve Süryanilerin bu dönemde nispeten rahat bir dönem yaşadıklarına işaret edebilir. Bu manastırda ayrıca bugün nerede olduğu bilinmeyen bir aslan kabartması yer almaktaydı (Aslanın fotoğrafı için bkz. Wiessner 1981, I/II, 81, fig. 37). Aslan Artuklular'ın güç göstergesi olarak kullanmayı oldukça sevdikleri bir figürdü. Diyarbakır sur duvarlarında ve Mardin müzesinde Orta Çağ'dan kalma örnekleri bulunur. Mor Abay'daki aslan da üslup açısından bu aslanlara benzemektedir.

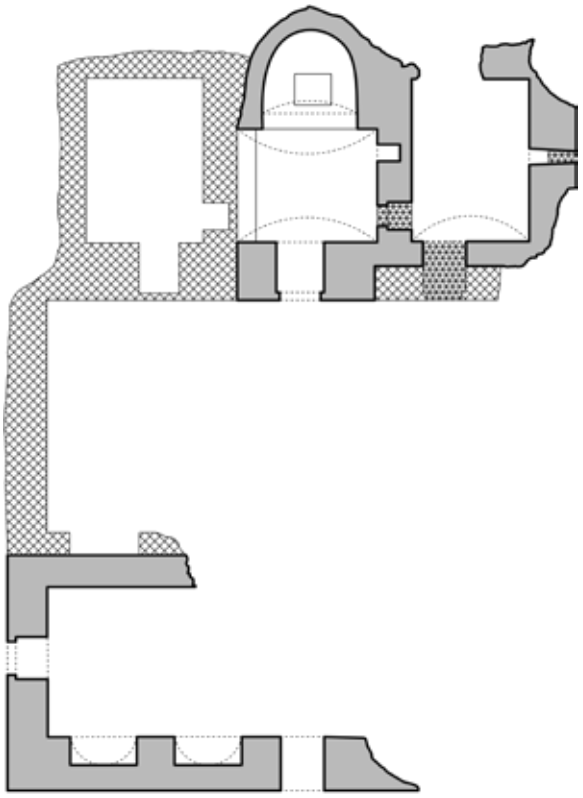

Manastırın ana kilisesinin planı.

15. yüzyılda Diyarbakır ve Savur Metropoliti olan Yuhannon bar Shayallah'ın bu manastırda kaldığı ve manastırı restore ettiği bilinmektedir (Palmer, 1990, 23, dn. 17). 1509'da patrik olan 1. Yeşu bu manastırdandır (Palmer, 1990, 46, dn.11) ve onun dışında da manastırdan on bir metropolit çıkmıştır. Barsavm, piskoposluk merkezi olan manastırın 1700'lerde terk edildiğini ve sonra harabe haline geldiğini söyler (2000, 187 ve 2006, 14). Sachau da manastırı 19. yüzyılın sonunda harabe olarak tanımlamıştır (1883, 420). Kitabeleri kaydeden Pognon da tüm yapıların çok kötü halde olduğunu yazar (1907, 186).

Mimari

Manastır, Dereiçi köy merkezinden kuzeye doğru yaklaşık 1,5 kilometre mesafede, doğu ve batısında tepelerle çevrili bir vadide konumlanır. Manastır, yaklaşık 54x39 metre dış ölçüleri olan, güneye doğru hafifçe daralan kareye yakın planlı bir yerleşkedir. Havadan çekimlerde yapının kuzey beden duvarının ötesinde bahçe veya teras duvarları izlenir.

Manastır yerleşkesinin yüksek ve kalın dış duvarı 1,5-2 metre arasında değişen genişlikte olup sur izlenimi verir. Dışarıdan bakıldığında, doğu ve güney beden duvarlarından çıkıntı yapmış birer adet kulenin kalıntıları görülür. Güney duvardaki kulenin kemerli bir girişi bulunur. Doğu duvarında, manastırın kilisesine yakınca konumlanan kulede de yine manastıra giriş sağlayan yuvarlak kemerli bir giriş vardır. Kapının kemerinin yedi taş sırası üzerinde, düzgün kesme iri taşlardan sövesi bulunan dikdörtgen bir pencere bulunur. Bu pencere kadar büyük olmasa da çevre duvarlarda başka dikdörtgen açıklıklara rastlanır.

Yapının mimarisi incelendiğinde, en az iki ayrı yapım dönemi fark edilir. İlk evrede, yani 5-6.yüzyılda inşa edildiğinde yapıda ince yonu ve büyük kesme taşlar kullanılmıştır. İkinci, yani 12-13.yüzyıldaki restorasyonunda daha küçük boyutta kaba yonu ve moloz taş kullanılmıştır. Manastırın içerisindeki kimi düz atkılı pencerelerin üstlerinde ahşap hatıllar görülür.

Manastırın içinde farklı boyutlarda ve kimisi birbiri ile ilişkili olduğu anlaşılan mekânlar bulunmaktadır. Dolgular sebebiyle bu mekânların işlev veya mimari özellikleri okunamamaktadır. Yalnızca manastırın kilisesi olduğu anlaşılan mekân net fikirler vermektedir. Düzgün kesme taştan inşa edilmiş bu mekân Turʿ Abdin'in tipik manastır tipi planına sahiptir. Kuzey-güney aksında uzayan bir nefi ve doğuda üç bölümlü apsisi vardır. Wiessner'in eskizinde farklı yapı evreleri anlaşılmaktadır (Wiessner 1981, I/I, 63, fig. 12).

Günümüzde dolgu sebebiyle yalnızca apsislerden birine düz lentolu bir açıklıktan giriş mümkündür. Bu girişin üzerindeki sıva izleri fark edilir. Tonoz örtülü bu apsisi dolaşan bir silme vardır. Pognon, burayı ziyaret ettiğinde kilisenin nefinin tamamen harabe ancak apsis kısmının daha iyi durumda olduğunu yazar (Pognon, 1907, 186).

Mor Abay Manastırı'nın ana kilisesi, Mor Gabriel Manastırı'nın ana kilisesi ve Ambar Kilisesi ile büyük benzerlik gösteren; taş tonozları, silmeleri ve taş işçiliği ile bölgenin tipik 6.yüzyıl mimari özelliklerini yansıtan bir yapıdır. Barsavm da bu sebeplerden kiliseyi 6. yüzyıla tarihlendirir (Barsavm, 2000, 560). Sinclair, manastırı 1980'lerde ziyaret ettiğinde apsis duvarında freskler görmüştür (Sinclair, 1989, 322). Günümüzde ulaşılabilen mekânlarda freske rastlanmamakla birlikte kireç ile yapılmış sıva izleri görülür. Kemerlerde diş sıralı profiller vardır.

Pognon, eskiden doğu kapısındaki nişte bulunan ancak günümüzde kaybolmuş olan kitabelerle ilgili şöyle yazar "Bu nişte iki taş blok üzerinde kitabeler bulunur. Bu

bloklardan biri zarar görmemiştir, diğerinde kırıklar vardır ve ikisinin de özgün konumu burası değildir" (Pognon, 1907, 186). Pognon bu iki kitabenin kilisenin yeniden inşa edildiği dönemde konumlarının değiştirildiğini, özgün durumunda içeride olduklarını öne sürer. Manastırdaki üçüncü kitabenin ise batı duvarının merkezindeki kulenin dış duvarında olduğunu yazar. Günümüzde yan yatmış şekilde duran bu kitabenin konum ve yönelimi, özgün yerinin burası olmadığına işaret eder.

Yapının yaklaşık 15 metre güneydoğusunda kaba yonu taştan yapılmış kare planlı düz damlı bir şapel ve bir kuyu bulunur. Geleneğe göre bu şapel Mort Şmuni'ye adanmıştır. Şapelin bir basamakla yükseltilmiş apsisinin kemerinde bütünlüğünü kaybetmiş olan dişli bir silme dikkati çeker. Duvarlarında sıva izleri vardır.

Güncel Durum

Manastıra Kıllıt (Dereiçi) köyünden kolaylıkla gelinebilir. Manastırın yaklaşık 100 metre uzağından geçen tali bir yol bulunur. Ancak, bilenleri dışında ziyaretçisi yoktur. Ne bölgeye ne de buradaki üç manastıra ait bir bilgi tabelası bulunmamaktadır. Mor Abay Manastırı'na en yakın yerleşim olan Kıllıt köyü, günümüzde büyük oranda terk edilmiştir. Özellikle 1970'lerin göç dalgası ile iyice boşalan köyde sürekli yaşayan yalnızca birkaç tane aile vardır. Sadece bu ailelerin evleri ve yazlık olarak kullanılan bazı evler iyi durumdadır. Köyde yıkılma tehlikesi altındaki tarihi evlerin kimisinde eyvanlar ve süslemeler izlenir. Köyün bir diğer özelliği, üç farklı mezhepten; Katolik, Ortodoks ve Protestan kilise barındırmasıdır (Hollerweger, 1999, 143).

Manastır kompleksine gelince, 1980'lerde yapıyı ziyaret eden Sinclair, tonozların çökmüş ve zeminin dolguyla yükselmiş olduğunu yazar (Sinclair, 1989, 322). Manastıra 2018 ve 2019 yıllarında yapılan saha ziyaretlerinde yapının kötü durumda ve bakımsız olduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla en az kırk yıldır artarak ilerleyen bozulmanın etkilerini azaltmak ve yapıyı korumak adına hiçbir adım atılmadığı görülmektedir. Günümüzde yapının üst örtüsü ve beden duvarlarının pek çoğu yıkılmış durumdadır ve bu yıkılan bölümlerin taş ve toprak ile dolması sonucunda, zemin seviyesi 1,5 metreden daha fazla yükselmiştir. Manastır yıkıntılarının üzeri yoğun bir bitki örtüsüyle kaplanmış, hatta üzerinde ağaçlar yetişmiştir. Zemin manastırın dışında da yükselmiştir.

Manastırın duvarlarında yapısal çatlaklar ve çökmeler bulunur. Aynı zamanda ileri derecede malzeme kaybı ve yüzey aşınmaları görülür. Narteks olduğu düşünülen kısmın kuzey ve batı duvarları kısmen ayaktadır, ancak tonoz tamamen çökmüştür. Nefin duvarlarının bir kısmı görünür ancak çöken tonozun yarattığı dolgudan dolayı net bir tespit yapılamaz. Manastırın yıkık ve harabe halindeki durumu, kilise dışındaki mekânların mimari özelliklerinin ve planının anlaşılmasına engel olmaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

6. yüzyıl gibi oldukça erken bir döneme tarihlenen bu manastırın kilisesi, tipik manastır tipi plana sahip olup, Mor Gabriel, Mor Ya'kup gibi önemli manastırların ana kiliseleriyle benzerlik gösterir. Yapım tekniği, süslemeler, boyutlar ve plan bakımından da en yakın olduğu kilise Ambar'daki kilisedir. Uzun zamandır süregelen ihmal, vandalizm ve yağma olayları nedeniyle (1907'de Pognon tarafından kayıt altına alınan kitabelerden bazılarının yok olmasından anlaşılıyor), bu kilisenin ve onu çevreleyen manastır kompleksinin tüm değerleri yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Yapısal durumu kötü olan manastırda üst örtü büyük ölçüde çökmüş olduğu için yapı doğrudan su ve rüzgârın etkilerine maruz kalmaktadır. Girişin kontrolsüz olması ve bekçisi olmaması sebebiyle vandalizme açıktır. Kısaca, yapı hızla bozulma, çökme ve kaybolma riski ile karşı karşıyadır. Yapı öncelikle acil sağlamlaştırma ve güvenlik önlemleri alınarak daha fazla bozulma ve çökmeye karşı korunmalıdır. Gelecekte hazırlanacak canlandırma projesi yalnızca manastırı değil, yakın çevresini (köy ve diğer anıtlar) ve peyzajı da kapsayan bütüncül bir yaklaşım içinde düşünülmelidir. Zaten çevresindeki peyzaj, manastırın buraya kurulmasındaki önemli etkenlerden biridir. Terk edilmiş tarihi evleriyle tarihi bir Süryani köyü olan Kıllıt köyünün ve Mor Abay'ın yakınındaki Mor Theoduto ve Mor Dimet manastırlarının kalıntılarının da hazırlanacak bir koruma projesine dahil edilmesi, bölgedeki Süryani kültürel mirasının korunması için elzemdir. Bu bölgedeki yapıları ve köyü birbirine bağlayan bir rota ve bilgi tabelaları oluşturulması önerilir.

Ambar Kilisesi

Dr. Banu Pekol

Mardin, Merkez ilçesi, Ambar köyü
Mevcut işlevi: **Depo ve ahır**
Tescil durumu: **Tescilli - 25.01.2007/281 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Ambar Kilisesi, yapım teknikleri açısından Dara'daki bazı yapılarla birebir örtüşür. Bu nedenle Dara'daki yapılar gibi, ya bu şehir 6. yüzyılın başında Anastasius zamanında inşa edilirken ya da 6. yüzyılın ortasında Justinianus tarafından geliştirilirken yapılmış olmalıdır. Plan şeması ve yapım tekniklerini paylaştığı Kartmin'deki Mor Gabriel Manastırı'nın ana kilisesinin inşası ile Dara şehrinin inşası arasında bir ilişki olduğu belirtilmiştir (Keser-Kayaalp, Erdoğan, 2017, 164). Mor Gabriel'in 6. yüzyılın ilk on yılında yapıldığını bildiğimiz için Ambar Kilisesi için de bu tarihlendirme daha yerinde olacaktır. Mor Gabriel Manastırı enine (kuzey-güney) yönde uzayan manastır tipi kiliselerin en büyüğüdür. Ambar'daki kilise büyüklük açısından onu takip eder. Turʿ Abdin'de bu tip plana sahip olan ve yaklaşık aynı döneme tarihlendirilebilecek en az dört manastır kilisesi vardır (Keser-Kayaalp, 2008, fig. 107 ve 108).

Yapı, Turʿ Abdin'de özellikle manastır kiliseleri için kullanılan plana sahiptir ancak Sasanilerle bir savaş alanı olan Dara'nın 3 kilometre güneyinde yer alması nedeniyle manastır işlevi sorgulanmıştır. Mundell Mango, bu kilisenin köy kiliselerine özgü olan bir unsur olan *beth slutho*'ya (açık hava apsisi) sahip olmasından dolayı köy kilisesi olabileceği ihtimalini önermiştir (Mundell Mango, 1982, 48) ancak Mango'nun *beth slutho* olarak tanımladığı kısım, aslında

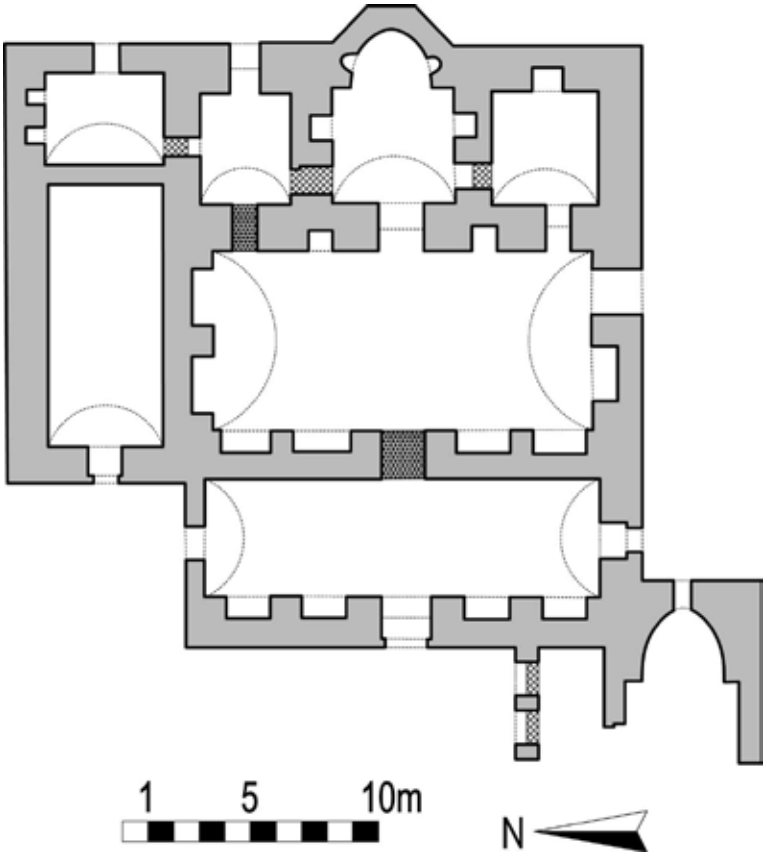

enine olan ana kilisenin güneybatısında yer alan bir şapelin apsisidir. Birden çok ibadet mekânının bulunması bu yapı kompleksinin bir manastır olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Whitby, Ambar Kilisesi'nin askeri bir işlevi olabileceğini, Mardin'le Dara arasında sinyalleşmenin buradan yapılmış olabileceğini söyler (Whitby, 1985, dn. 12). Bu öneri, yapının manastır olması ihtimalini dışlamaz. Lillington-Martin bu yapının belki de Nisibis (Nusaybin) yönünden gelecek Pers akınlarını gözlemlemeye yaradığını yazar. Bir diğer ihtimal olarak da 530 yılında Sasaniler'e karşı kazanılmış zaferi kutlamak için inşa edilmiş olabileceğini önerir (Lillington-Martin, 2007, 309). Böyle anıtsal bir kilisenin savaş alanında yer alıyormuş gibi gözükmesi tuhaf olsa da son yapılan araştırmalarda Dara ve Ambar arasındaki bölgenin yerleşildiği gözlemlenmiştir (Keser-Kayaalp ve Erdoğan 2017). Yani Ambar'daki yapı kompleksi kenar kente (suburban) ait bir manastır olabilir. Kuzey Mezopotamya'nın diğer kentlerinin yakın çeperlerinde de çok sayıda manastıra rastlıyoruz.

Mundell Mango, 19.yüzyılda iki kişinin bu kiliseden bahsettiğini yazar (1982, 48). Ainsworth'ün seyahatnamesinde yazan "Dara'nın önünde 'Anbar Dara' adı verilen büyük bir tahıl ambarının yanından geçtik" ifadesinin günümüzde dahi kilise olduğu bariz bir yapı hakkında olmadığı, yakındaki başka bir yapıdan bahsettiği söylenebilir (Ainsworth, 1842, 117). Bu muhtemelen Whitby'nin ırmağın yatağının yanında ve Ambar köyünde olduğundan bahsettiği değirmenlerin yerleşkesidir (Whitby, 1986, 749). Sachau, Dara'nın ırmağının batısında bir tepedeki Ambar köyünden bahseder ve buradaki harabeler arasında bir de kilise hatırladığını yazar (Sachau, 1883, 394). Sachau'nun yazdıklarından, kilisenin 19. yüzyılın ikinci yarısında kilise olarak kullanılmadığı ve bakımsız olduğu anlaşılır. Yapının en detaylı analizi, 1982'de yapıyı inceleyen Mundell Mango tarafından yapılmıştır (Mundell Mango, 1982, 47-70).

2007 yılında korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilen kilisenin tescil kararında yapının üzerinde yapılmış müdahalelerin kaldırılması konusunda çalışma yapılması

kararı verilmiştir. Bu süreden 2019'a kadar bir koruma, iyileştirme veya muhdes ek yıkma girişimi olmamıştır.

Mimari

Ambar Kilisesi, anıtsal boyutlarda, enine yönde (kuzey-güney aksında) uzayan bir kilisedir. Doğu-batı yönünde, boylarından eklemlenmiş üç dikdörtgen (narteks-naos-apsis) mekân sıralanır. Bu kilise tipi, Turʿ Abdin'de özellikle manastır kiliseleri için kullanılmaktadır.

Yapı kompleksi, tamamında neredeyse aynı ölçülerde kesilmiş düzgün kesme taş bloklar kullanılarak yığma teknikle inşa edilmiştir. Duvarlar genellikle iki sıra (dolgusuz) taş kalınlığına sahip olup yalnızca tonozlarda derzlidir. Duvar örgüsü ve taşların aşınma durumuna bakılarak, birbirinin duvarını kullanarak bitişik eklemlenmiş olan yapıların eşzamanlı inşa edildiği anlaşılır. Yapı kompleksinin asıl büyük kütlesi olan ana kiliseye batı duvarının merkez aksında kapısı olan narteksten girilir. Doğuda içten dairesel dıştan üç kenarlı bir apsis bulunur. Çokgen apsis formunun Dara'nın katedralinde de bulunması, Ambar Kilisesi'nin oradan esinlenerek yapıldığı izlenimini uyandırmaktadır. Nartekse yalnızca batısındaki merkez akstan değil, kuzey ve güneyindeki kapılardan da giriş vardır. Narteksin aydınlatması, batı duvarının üst kotlarındaki küçük ölçekli dikdörtgen açıklıklar, kuzey ile güney duvarda kapının lentosunun üzerindeki kemerli pencereler ve alınlıktaki pencerelerden sağlanmış olmalıdır. Naos, narteksin bir buçuk katı kadar daha geniş olup, her iki mekân da yüksek beşik tonoz ile örtülüdür.

Narteksin batı duvarında dört adet geniş, yuvarlak kemerli niş bulunur. Naosun doğu, kuzey ve güney duvarlarında yer alan ikişer ve batı duvarında yer alan dört niş, narteksteki nişlerle benzer boyut ve formu taşır. Geçmişte bu nişlerin mezar nişi olabileceğinden bahsedilmiştir (Mundell Mango, 1982, 52), ancak diğer manastır kiliselerine

baktığımızda, kilise ana mekânlarında erken dönem mezarlara rastlamıyoruz. Günümüzde bu nişler bozularak yemliğe dönüştürülmüştür. Naos, güney duvarındaki üç adet kemerli pencere ile aydınlanır ve bu pencerelerdeki eğik denizlikler gün ışığının içeriyi daha yoğun aydınlatmasını sağlar.

Narteksin doğu duvarında bulunan düz ve taş oymalı lentolu üç kapıdan geçilerek en doğuda, apsisi içeren bölüme ulaşılır. Bu bölüm merkezde apsis hacmi, kuzey ve güneylerde da apsis ile yaklaşık aynı boyutlarda, kare planlı yan odalardan oluşur. Üç oda da doğu-batı yönünde uzanan beşik tonoz ile örtülüdür. Apsisin kuzey ve güney duvarlarında ve dışbükey doğu duvarında birer niş bulunur. Benzer nişler, güneydeki odanın doğu ve güney duvarında da izlenir. Muhtemelen kuzey odanın da doğusunda bir niş vardı. Apsisin doğu duvarının merkezinde bir pencere olup olmadığı günümüzdeki kalıntılardan tahmin edilemez. Bu bölgede Geç Antik Dönem litürjisi ve enine uzayan mekânın o zamanlar nasıl kullanıldığına dair bilgimiz sınırlıdır ancak yan odalar *pastoforia* işlevi görmüş olabilir.

Ana kilisenin kuzey duvarına bitişik olan ve naos ile apsis hacmi boyunca, doğu-batı yönünde uzanan bir dikdörtgen kütle daha bulunur. Bu kütlenin içinde birbirine geçişi olmayan iki oda vardır. İki oda da doğu-batı yönünde beşik tonoz ile örtülüdür. Doğudaki, kareye yakın dikdörtgen planlı odanın kapısı doğu duvarındadır ve aynı zamanda güney duvarında ana kilisenin apsisinin kuzeyindeki odaya geçiş bulunur. Diğer (batıdaki) oda, dikdörtgen planlı olup tek girişi batı duvarının merkez aksındadır.

Dış cepheye bakılacak olursa, narteksin kuzey ve güney duvarları ortalarında birer adet dikdörtgen pencere olan üçgen alınlıklarla tanımlanmıştır. Narteksin kuzey duvarının dış cephesinde alınlığın alt kenarının dört sıra altında eşit aralıklı dört tane konsol görülür ancak bu konsolların nereye bağlandıkları konusunda bir iz bulunamamıştır.

Kuzeydeki ek yapının batı duvarı penceresiz bir üçgen alınlıkla biter. Doğu duvarındaki alınlık ise bugün kaybolmuştur. Alınlıklar ve çatı örtüsündeki izler, hacimlerin özgününde kırma çatı ile örtülmüş olabileceği izlenimini verir. Fourdrin, Ambar Kilisesi için hazırladığı aksonometrik çizimde aynı çıkarımda bulunmuştur (Fourdrin, 1985, 333).

Ana kilisenin naosundan apsisine geçiş sağlayan koridor üzerinde Yunanca bir kitabe bulunur. Daha önce kaydedilmiş olan bu kitabe, 24:7 numaralı mezmurdan bir ayet içerir: "Kaldırın başınızı, ey kapılar! Ebedi kapılar açılsın! Açın Yüce Kral girsin içeri!" (Mundell Mango, 1982, 48). Mekânlar arası diğer geçitlerin lentolarında da taşa oyulmuş çeşitli dairesel bezemeler görülür. Mundell Mango bunlardan birinin Süleyman düğümü motifi olduğunu yazar (Mundell Mango, 1982, 53). Narteks ve apsiste sade bir *cyma recta* korniş mekânı dolaşır. Dışta, tonozları karşılayan alınlıkların alt seviyesinde yapının çevresinde dolaşan bir çatı silmesi bulunur. Alınlıkların üst kenarlarında da çatı silmesinin bir benzeri kullanılmıştır.

Ana kilisenin güneybatı köşesiyle bitişik, doğu-batı yönünde uzanan, dikdörtgen planlı tek nefli bir şapel daha bulunur. Bu şapel doğu ucunda içten dairesel dışarıdan düz bir apsisle son bulur. Mundell Mango yapıyı ziyaret ettiği zaman bu şapelin kuzeyinde bir portik olduğuna işaret eden beş adet paye kalıntısından bahseder (Mundell Mango, 1982, 52). Günümüzde bu portik, sütunlarının arası doldurularak kapalı bir mekâna dönüştürülmüş olmasına rağmen, sütunlarını doğu-batı yönünde bağlanan özgün yuvarlak kemerleri belirgindir.

Mundell Mango'nun *beth slutho* olma ihtimalini öne sürdüğü dairesel niş aslında bu şapelin apsisidir. Bu durum, apsisin altındaki yapılara girilip duvarlar ve kemer sıraları takip edilince net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Şapelin apsisinin tonozunu çerçeveleyen silme, kilise kompleksinde görülen en dikkat çekici bezemedir; ana kilisenin apsisindeki kornişten daha detaylıdır. Kilit taşında günümüzde çok aşınmış olduğu için formu anlaşılmayan ancak haç olması muhtemel bir süsleme vardır.

Güncel Durum

Köyde Hristiyan nüfus kalmamıştır ve ardından köye yerleşen bir ailenin kiliseyi

depo/ambar olarak kullanmasıyla birlikte köy «Ambar Köyü» olarak anılmaya başlanmıştır. Köyde bugün evlerin yanı sıra mescit, taziye evi ve ilkokul bulunur. Kilisenin üzerine sonradan, betonarme/yığma karışımı teknikle birden fazla ev inşa edilmiştir. Bu evler ilk yapıldıklarında kaçak olarak inşa edilmiştir ancak 1973 yılında özel mülkiyet tapusu almışlardır. Bu tapular, yapıları ve konumlarını yasallaştırmıştır. Aynı zamanda, ana kilise yapısının güneyine bitişik iki adet, güneybatıdaki şapelin de kuzey duvarına bitişik yeni binalar inşa edilmiştir. Kilisenin beden duvarlarına bitişen bahçe duvarları da örülmüştür.

2007 yılında korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edildiğinde, kilisenin üzerine inşa edilmiş yapıların kaldırılmasına karar verilmiş olmasına karşın, 2018 Kasım ayında yapılan saha çalışmasında bu yapılarda halen ikamet edildiği görülmüştür. Betonarme/yığma karışımı yapıların ağırlığı ve zamanın getirdiği aşınmalar sonucu kilisenin üst örtüsünde oluşan çatlaklara çimento ile tamir yapılmıştır. Kilisenin tonozlarının üst yüzeyi kimi yerde çimento şap ile kaplanarak düzleştirilmiştir. Yapının üzerine inşa edilen evlerin su gider borularının konum ve bitiş noktaları, suların kilise duvarlarına akmasına, dolayısıyla daimi su nüfuzu yüzünden taşların aşınma sorununun artmasına ve derz boşalmalarına sebep olmuştur. Evlerin su depoları da yapının çatısına konulmuş olup, taşmaları durumunda yapıya yine üst örtüden su sızması olabilir.

Günümüzde kilisenin mekânları arasında dolaşım sağlayan geçitlerin çoğu doldurularak kapatılmış, depo, samanlık veya ahır olarak kullanılmak üzere tekil mekânlar oluşturulmuştur. Aynı şekilde bazı mekânların duvarlarında özgün olmayan kapılar açılmıştır. Örneğin, apsisin kuzeyindeki odanın doğu duvarında özgün tasarımdaki niş, bugün genişletilerek kapıya dönüştürülmüştür. Ana kilisenin naosunda briketle birkaç metre yükseklikte bir duvar inşa edilmiş ve mekân bölünmüştür. Kimi bölümlerde saman veya başka malzemeleri daha etkili depolayabilmek için yapılan ek ahşap katları taşımak üzere taşlar delinmiştir. Nişler yemlik olarak kullanılmaktadır. Zemin çöp, toprak ve hayvan dışkısı ile dolmuştur. Bu birikmiş dolgu seviyesi kimi zaman 1,5 metreyi aşarak yapının mimarisini anlamayı zorlaştırmaktadır.

Tüm kompleks kötü ve bakımsızdır, güncel kullanımı olan ahır/depo/samanlık işlevinin yanı sıra üzerine evlerin inşa edilmesi de yapının bozulmasını hızlandırmıştır.

Yapının tüm duvarlarında ciddi yapısal çatlaklar, çökmeler, aşınma ve malzeme kayıpları vardır. Bakımsızlık, derz boşalmaları ve

malzeme kayıpları ile birlikte yapının içine akan sular sebebiyle taşlarda çiçeklenme izlenmektedir. Ana kilisenin kuzeyindeki yapının çatısında ve tüm kompleksin taş örgüsünde kimi derz aralarında bitkilenme görülür. Yapıda kontrolsüz giriş ve uygunsuz kullanım sonucu yer yer vandalizm izlenir. Beden duvarlarındaki taşların %10 kadarı düşmüş veya taşıyıcı özelliğini kaybedecek şekilde bozulmuştur. Tonoz ve duvarlarda kayıp taşların yerine çimento ve moloz taşlar ile yama yapılmaya çalışılmıştır. Mekânlar arası geçişlerin lentolarındaki taşa oyulmuş süslemeler mekanik bozulmalardan kaynaklanan aşınmalar sebebiyle zorlukla seçilmektedir.

Yapının üzeri ve çevresine sonradan inşa edilen yapılar sebebiyle kilise kompleksinin üstüne, içine ve bitişiğine eklenen tüm niteliksiz yapılar, binanın kütle olarak algılanmasını imkansız hale getirirken, yapının planında bozulmalara sebep olmuştur. Ana kilisenin apsis kısmını oluşturan merkezi ve güney mekanlar kayıptır, kuzey kısmı ise üzerine yapılan bir merdivenin altında kalmıştır. Yine de yapı kompleksinin planı ve büyük oranda mekânsal özelikleri anlaşılabilir durumdadır. Yapının bilgilendirme tabelası bulunmamaktadır ve bilenleri ve civarda yaşayanlar dışında ziyaretçisi yoktur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Ambar Kilisesi, altıncı yüzyıldan kalma ve manastır tipinde bir kilise olması açısından önemlidir. Günümüze ulaşan diğer manastır kiliseleri aktif manastırların içerisinde, özgün işlevlerini korudukları için çok sayıda onarımdan geçmiştir. Ambar Kilisesi ise eklenen yapılar dışında özgün olarak günümüze ulaştığı için kiliseye bitişik diğer çağdaş yapılar ve dönemin yapım teknikleri açısından önemli fikirler verir.

Yapının strüktürel durumu kötüdür. Deprem yüklerine nispeten dayanıklı ancak özellikle yağmur etkilerine korunaksız olan yapıda su depoları sebebiyle su baskını tehdidi orta derecededir. Yukarıda bahsedilen yapısal sorunlar açısından, bir güvenlik önlemi olarak binada yaşayanlar veya binayı kullananlar, yapının oturmak için uygun olmayabileceği konusunda uyarılmalıdır.

Uygunsuz kullanım sebebiyle insan tahribatına açık olması, yapının daha fazla kayıp yaşama riskini artırmaktadır. Yapının sürekli insan tahribatına açık olmasının önüne geçebilmek için bir an önce önlem alınmalıdır. Kapsamlı bir araştırma, koruma ve onarım-restorasyon projesi hazırlanıp tüm yapıları bir arada ele alan bütüncül bir yaklaşım geliştirilmelidir. Eğer harekete geçilmezse, devam eden izinsiz kullanım ve dolayısıyla iç mekânlardaki değişim, binaya kullanıcıların kısa vadedeki ihtiyaçlarına yönelik yapılan müdahaleler, yapının mimarisine ve özgün işlevine dair belge niteliğindeki kanıtların kaybına neden olabilir.

Yapının mimari projesinin rölöve etabında yapının çevresinde arkeolojik bir araştırma yapılması gereklidir. Kilise içerisindeki toprak dikkatle temizlenmeli, yer yer görülebilen sağlam zemin ortaya çıkartılmalıdır. Çevresindeki yapılaşmadan kurtarılarak, restorasyon projesi bağlamında en azından bu hali ile güçlendirilmeli ve çevre düzenlemesi yapılarak korunmalıdır. Köyün içindeki konumu, gelecekte korunması için olumlu olarak değerlendirilmektedir.

Bu şartlar sağlandıktan sonra ulaşımı kolay, ziyaretçi yolu üzerinde ama bileni dışında ziyaretçisi olmayan bu yapıya daha fazla ziyaretçinin gelebilmesini sağlayacak yönlendirme ve bilgi panolarının yerleştirilmesi gereklidir. Ana yola yakın ve Dara arkeolojik alanının yaklaşık 2 kilometre güneyinde olan, aynı zamanda etrafı düzlük ova olan bir tepede konumlanmasıyla dikkat çeken bu yapı bölgenin turizmine katkıda bulunacaktır.

Mor Sobo Kilisesi

Barış Altan

Mardin, Midyat ilçesi, Hah (Anıtlı) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil Durumu: **Tescilli - 13.12.2012/1031 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

6. yüzyılda büyük ihtimalle Turʿ Abdin Metropolitliği makamı olan Hah köyü, içinde ve çevresinde bulunan çok sayıda kilise ve manastırla dikkat çeken, bugün hâlâ nüfusunun büyük çoğunluğu Süryani olan önemli bir köydür. Köy, Türkçe ismi olan Anıtlı'yı bu kalıntılara borçludur. Mor Sobo Kilisesi'nin metropolitlik merkezinin katedrali olabileceği iddia edilmiştir (Bell-Mango, 1982, iv, 112). Yapının apsis kemerinin başlangıç kısmında kısmen korunmuş olan mimari plastik, yapının 6. yüzyıla tarihlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Hah'ın 8. yüzyılda yeniden önem kazandığını görüyoruz (Keser-Kayaalp, 2018, 197). Köyün yakın çevresinde bu döneme tarihlendirilebilecek en az beş yapı bulunmaktadır. Mor Sobo Kilisesi de bu dönemde büyük bir onarımdan geçmiş gibi görünmektedir. Zuqnin kroniği 8. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiş dört depremden bahsetmektedir. Yapıdaki payeler ve tuğla üst örtüler bu depremlerden sonra ya da daha sonra eklenmiş olabilir (Keser-Kayaalp, 2018, 190). Mango, Mor Sobo'nun Turʿ Abdin'deki köy tipi kiliselerin prototipi olduğu söyler, nitekim yapı, bu tipe sahip en büyük kilisedir. Diğer kiliselerde de kuzey ve güney duvarlarında dış duvarlara yapışık payeler ve kemerler olduğu görüyoruz, kimi yapılarda bunların açık bir şekilde sonradan eklendiği anlaşılsa da diğerlerinde özgün yapının parçası gibi durmaktadırlar. Turʿ Abdin'deki diğer kiliseler için bu payelerin 7. veya 8. yüzyılda kiliselerin inşasından çok geçmeden eklendiği iddia edilmiştir. Mor Sobo'da daha geç dönemde inşa

faaliyetlerinin sürdüğünü gösteren ögeler ise templon parçası izlenimi veren taş bloklardaki süslemeler ve naosun kuzeyindeki ince uzun mekândır. Bunları tarihlendirmek oldukça zor olmakla birlikte, 12. yüzyılda görünen bazı süsleme tarzlarıyla paralellik gösterir. Kilisenin *beth slutho*'sundaki (açık hava apsisi) en geç tarihli kitabe 13. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir.

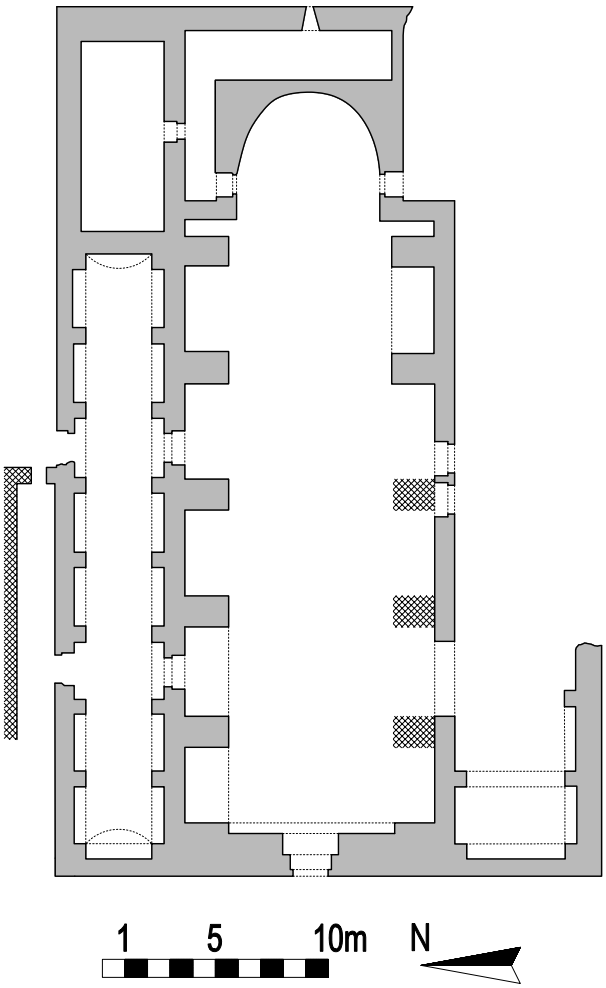

Mimari

Mor Sobo Kilisesi, Turʿ Abdin bölgesindeki diğer birçok köy kilisesine göre büyüktür. Apsisinde diğer kiliselerde nadir olarak görülen ambülatuvar şeklinde bir arka geçiş vardır. Sonradan eklenmiş olan ve taş ila tuğla sıralarından inşa edilmiş olan payeler ve üzerlerindeki kemerler, apsisteki bazı mimari plastik ögeleri, üst kottaki pencereleri ve alt kottaki kapıları kapatmaktadır. Apsiste kullanılan taşlar büyük kesme taş iken kilisenin diğer kısımlarında daha küçük kaba yonu taş kullanılmıştır. Buna karşın köşeler yine büyük kesme taş bloklarla güçlendirilmiştir. Diğer köy kiliselerinin duvara bitişik payelerinde kesme taş kullanılırken burada daha küçük taşlar ve taş tuğla almaşık teknikte yapılmış bir örgüye rastlanmaktadır. Narteksten naosa açılan ve ikişerli gruplar halinde gruplanmış dört adet profilli kapı

dikkat çekmektedir. Diğer kiliselerden farklı olarak yapının batısında geniş bir kemerle girilen bir narteks daha vardır. Kemerdeki taş bloklar Geç Antik Dönem'den olmakla birlikte, bu duvar ve narteks sonraki bir dönemde yapılmış olmalıdır. Muhtemelen bu büyük taş bloklar daha önce kilisenin başka bir yerinde kullanılmıştı. Yine Turʿ Abdin'deki diğer kiliselerden farklı olarak naosun kuzeyinde naosa paralel bir mekân vardır. Kapılarla geçilen bu bölüm sonradan eklenmiş gibi görünmekle beraber, dış cephede bittiği noktada muhtemelen devşirme olarak kullanılmış silmeli geniş taş bloklar kafa karıştırmaktadır. Kilisenin güney duvarının yaklaşık 20 metre güneyinde yer alan *beth slutho*'da düzgün kesilmiş taşların boyutları bölgedeki 7. ve 8. yüzyılda görülen taş işçiliğine benzemektedir.

Açık hava apsisinin içerisindeki mezar kitabelerinin çoğu 12. yüzyıla tarihlenmektedir ve kilisenin bu tarihlerde yoğun şekilde kullanıldığı ve ciddi bir onarımdan geçtiği anlaşılmaktadır. Naos içerisinde templonun bulunacağı yerde şu anda rastgele dizilmiş

taşlardaki süslemeler de yine bu tarihi işaret etmektedir. Birinde apsisteki bir parçası kalmış olan haçın benzeri ve onun etrafında çarkıfelek motifleri, diğerinde geniş bir çiçek betimlemesinin ortasında bir Malta haçı ve bu taş bloğunun etrafında asma dalı motifi görülmektedir.

Bir diğerinde de daha büyük bir Malta haçına rastlanmaktadır. İlkine benzeyen başka bir templon parçasında etrafında dairler içinde yıldızlar ve haçlarla görmeye alıştığımız Mezmur 44:5'in bir kısmını görmekteyiz.

Güncel Durum

Kilise, Hah köyünün merkezinde yer almaktadır. Çok harap durumda olmakla birlikte temel mimari özelliklerini ve planın ana hatlarını korumaktadır. Ayakta duran duvarlar ve düşmüş halde veya yapının alt seviyelerinde bulunan dekoratif ögeler, yapının anıtsallığı konusunda önemli bilgiler vermektedir. Kuzey nef haricindeki üst örtülerin tamamı çökmüş ve yapının içine dolmuş durumdadır. Kilisenin güney kısmındaki narteksinin batıdaki bölümleri kısmen ayakta kalmıştır. Taşlar arasında, derz dolgusunun döküldüğü yerlerde büyüyen bitkiler, yapının içini ve etrafını iyice sarmış durumdadır. Ek olarak, yapının alt kısımlarında durağan sudan kaynaklandığı düşünülen biyolojik bozulma görülür.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapı, doğa ve insan kaynaklı bozulma etkenlerine tamamen açık durumdadır. Nüfusun çoğunun Süryani olması nedeniyle insan tahribatından nispeten korunaklıdır ancak köy merkezinde olması nedeniyle sık ziyaretçisi vardır. Turʿ Abdin, günümüze ulaşabilmiş en etkileyici anıtsal mimari örneklerinden biri olan yapı, daha fazla tahribat ve kayba sebebiyet veren kötü hava şartlarının yavaş ilerleyen ve katlanarak artan aşındırma etkisine karşı korumasızdır. Beden duvarlarında oluşan birkaç çatlak, taşıyıcı ögelerdeki taşların yerinde olmaması nedeniyle özellikle deprem yüklerine karşı dayanıksız ve korumasızdır. Bu nedenle belgelemeye ve düzenli bakıma yönelik eylemlerin öncelik olarak kabul edilmesi, yıkılma riski bulunan ögelerin acil olarak sağlamlaştırılması, bitkilenmenin azaltılması ve duvarların güçlendirilmesi tavsiye edilir. Ayrıca düşmüş yapı elemanları tasnif edilebilir, böylece ileride olası bir yenileme sırasında yerleri doğru tayin edilirse yeniden kullanılabilirler. Bu kilise, Hah'ın içindeki ve yakın civarındaki diğer önemli yapılarla birlikte bir kültür rotasına dahil edilebilir. Böyle bir rota köyün kültürel miras temelli kalkınmasına büyük fayda sağlayacaktır. Bu kalkınma modeli Turʿ Abdin'deki diğer köyler ve bölgeler için de kullanılabilir.

Yoldath Aloho (Meryem Ana) Kilisesi

Dr. Banu Pekol

Batman, Beşiri ilçesi, Kfarzo (Yenipınar) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil Durumu: **Tescilli - 25.03.2009/2129 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Köyün merkezinde, alçak bir tepenin üzerinde yer alan bu kilise, muhtemelen daha önce burada yer alan bir yapının üzerine inşa edilmiştir. Bugün gördüğümüz kalıntılar 19. yüzyıla işaret etmektedir. Vergi belgelerinden 1870'de bu köyden kırksekiz ailenin Patrikhane'ye ödeme yaptığını anlıyoruz (Akyüz, 2017, 373). Muhtemelen kayda değer sayıda Hristiyan cemaatin olduğu o dönemde kilise aktifti. Bu kilisenin planı, Midyat merkezdeki 19. ve 20. yüzyıl kiliseleriyle benzerlik gösterir.

Mimari

Yoldath Aloho Kilisesi, doğu-batı yönünde uzanan, dikdörtgen şeklinde, üç nefli bazilikal planlı bir kilisedir. Kilise moloz taş kullanılarak yığma teknikle inşa edilmiştir. Dış cephesinin özgün olarak sıvalı olduğuna dair bir iz görülmemekle birlikte bu sıvalar zaman içinde kopma veya başka sebeplerle yok olmuş olabilir. İç cephe genellikle cas (alçı taşının fırında yakılıp öğütülmesi ve içine odun külleri katılması ile yapılan sıva) ile sıvalıdır, ancak bazı yerlerde çimento da izlenir. İç mekânda sıvanın döküldüğü yerlerde, moloz taşın aralarında, hem hafifletme hem de akustik amaçla yerleştirilmiş küpler görülür. Payeler ve naosu apsisten ayıran templon duvarının kaplamalarında krem rengi mermer kullanılmıştır.

Apsis, alışılmışın dışında bir şekilde, yarım dairesel bir form taşımaz ve düz bir duvarla biter. Apsisin sağ ve solunda, yan neflerin doğusuna rastlayan kısımlarda apsis yan odaları bulunur. Naos, sekizgen payeyle birbirinden ayrılan üç neften oluşur. Payeler arasındaki geniş mesafeyi geçen basık kemerler vardır. Neflerin beşik tonozlarla

örtülmüş olduğuna dair izler vardır. Apsisin güney yan odasının güney duvarında günümüzde girişi sağlayan bir açıklık bulunur ancak bunun özgün bir kapının büyütülmüş şekli olduğunu söyleyecek kadar bilgi mevcut değildir. Apsis hacminin orta nef ile kesişiminde, ortadaki daha büyük ve yüksek, yandakiler daha küçük ve alçak olan üç adet yuvarlak kemerli açıklık bulunur. Apsis yan odalarına (pastoforia işlevli olabilir) hem apsisten hem yan neflerden basık kemerler ile geçilir. Apsisin güney yan odasının güney duvarında yuvarlak kemerli bir niş vardır. Ayrıca, güneydeki yan odayı yan neften ayıran kemerin güneyinde kemerli bir açıklık daha vardır. Aynı düzenin kuzeydeki yan odada da olduğu tahmin edilebilir, ancak günümüzde bu kısım yıkık olduğu için emin olmak mümkün değildir.

Güney nefin batı duvarında yuvarlak kemerli iki niş bulunur. Kuzey nefin batı duvarı kısmen yıkık olduğu için ancak bu nişlerden birinin varlığından söz edilebilir. Orta nefin batı duvarında bu nişlerden iki adet daha bulunur, ayrıca ortalarında daha üst kotta oval bir pencere açıklığı görülür. Kilisenin güney duvarında, kemerleri karşılayan noktalarda duvara yapışık payeler kemerin ağırlığını karşılar. Bu payeler arasında formu sivriye yakın kemerler bulunur. Aynı düzenin bugün yıkılmış olan kuzey duvarda olması muhtemeldir. Orta nef tonozunun verdiği yükseklik, doğu ve batı cephesine bir alınlık görünümü ekler. Batı duvarında alınlığın merkezinde dışa doğru daralan bir pencere konumlanır. Doğu duvarının üst kotları yıkık olduğundan böyle bir pencerenin o duvarda da olması ancak tahmin edilebilir. Ancak, doğu duvarında yerden yaklaşık 1 metre yukarıda başlayan, yuvarlak kemerli bir pencere açıklığı günümüze kadar gelmiştir.

Kilisenin inşa edildikten sonraki bir dönemde tekrar elden geçirildiği anlaşılır. Bu ikinci dönemde çimento sıvalar yapılmıştır, ancak süslemelerin bir kısmının tamamlanmış olmasına rağmen bir kısmının taslak gibi olması, geç dönemde yapılan müdahalenin yarım bırakıldığını düşündürür. Mermer sütunların sade, pahlı başlıkları bulunur. Yan nefleri apsis yan odalarından ayıran kemer ayaklarının da köşeleri pahlıdır.

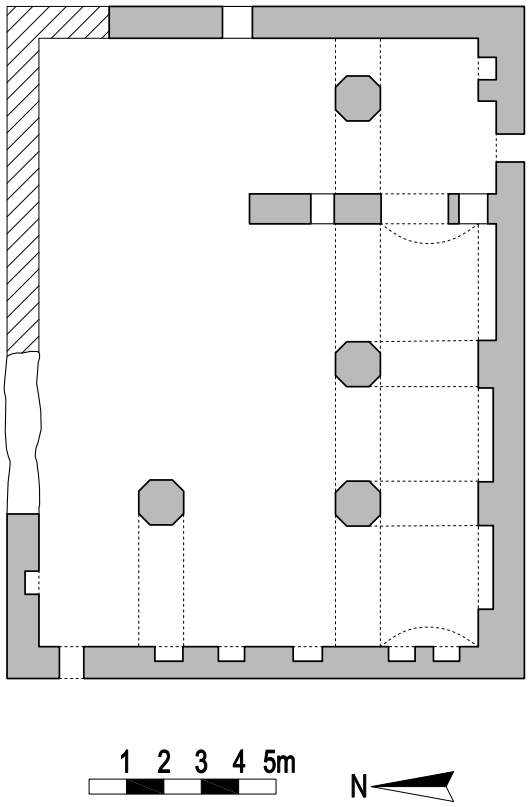

Templonda, mermerin üzerine, mimari ögeleri çevreleyerek onları vurgulayan yer yer zikzak yer yer düz çizgiler oyulmuştur. Apsis güney yan odasının güney duvarındaki nişin üzerine sonradan yapılmış çimento sıvaya kemeri çevreleyen zikzak motifler kazınmıştır. Doğu duvarının tonozla birleşiminin altında yine çimento üzerine çizilerek yapılmış, arabesk formlardan oluşan bir bordür izlenir. Orta nefte, tonozun üzengi hattında ve bunun yaklaşık yarım metre altında iki silmenin izleri vardır. Bunlar büyük ihtimalle tüm mekânı dolaşıyorlardı.

Güncel Durum

Kilise, bir tepede konumlanmaktadır ve köydeki diğer yapılar ile çevrilidir. Köyün ana yolunun yanındadır ve kolaylıkla araba ile ulaşım sağlanabilmektedir. Bilenleri dışında ziyaretçisi yoktur, herhangi bir yönlendirme veya bilgi tabelası bulunmaz. Kötü ve bakımsız durumdadır. Zemin seviyesi, çöken tonozun parçaları ve çöp ile yükselmiştir. Kilisenin çevresindeki zemin seviyesi de zamanla yükselmiştir. Yakın tarihte güney nefin üzerine çimento şap dökülüp, güneybatı köşesine betonarme bir strüktür inşa edilmeye başlanmış ama yarım bırakılmıştır. Yapının güney cephesine yapının duvarını

kullanan bir briket tuvalet eklenmiştir. Ayrıca, mermerin üzerine sıvanan çimentonun içindeki tuzlar mermere zarar vererek kimyasal bozulmaya sebep olmuştur. Yapının her duvarında kazıma veya boya ile vandalizm görülür.

Orta nefi kuzey yan neften ayıran sütunlardan yalnızca en batıdaki yerindedir. Orta ve kuzey nefin ve apsisin güneyindeki yan odanın üst örtüsü çökmüştür. Kuzey duvarın büyük çoğunluğu ve kuzeydoğu köşe yıkılmıştır. Kilise arazisinde ve üzerinde durduğu tepenin yamacında kilisenin yıkılan kısımlarından kopan mermer sütunların ve diğer mimari ögelerin parçaları bulunmaktadır. Kilisenin planı, kalan kısımların da simetrik olarak yapıda var olduğu düşünülerek anlaşılır durumda, mekânsal özellikleri ise üst örtü büyük ölçüde kayıp olduğundan yalnızca tahmin edilebilir durumdadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kilisenin duvar ve tonozlarındaki çökmeler sonucunda statik durumu bozulmuş, yapısal bütünlüğü kaybolmuştur. Ciddi yapısal çatlaklar ve malzeme kaybı izlenir. Rüzgâr ve yağmur etkilerine tamamen açıktır. Bu nedenle, yüzey aşınması, derz boşalması ve bitkilenme sebebiyle hızlı bir bozulma sürecindedir. Ayrıca bulunduğu konumdaki eğim sebebiyle zayıf zemin yapısı vardır. Yapı çökme riski ile karşı karşıyadır.

Yapı öncelikle acil sağlamlaştırma ve güvenlik önlemleri alınarak daha fazla bozulma ve çökmeye karşı korunmalıdır. Üstüne ve yanına yapılmış vasıfsız ekler yıkılmalıdır. Çevreye dağılmış parçaları toplanarak korumaya alınmalıdır. Hazırlanması gereken restorasyon projesinde kilisenin konumu da dikkate alınmalı, çevresinde bir açık alan peyzaj düzenlemesi yapılmalıdır.

Mor Barsavmo Manastırı

Doç. Dr. Elif Keser Kayaalp

Mardin, Midyat ilçesi, Salah (Barıştepe) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil Durumu: **Tescilli - 09.06.2009/2283 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Yapı kompleksinin adı, manastır kilisesinin duvarında yazdığı haliyle; Tanrı'nın Annesi Meryem ve Mor Barsavmo'nun Evi'dir. Pognon bu manastıra ait üç kitabe tespit etmiştir (Pognon 1907, 72-75), bunlardan ikisi günümüze kısmen ulaşmıştır. Bahsetmediği dördüncü bir kitabe daha vardır. Kitabeler bize manastırın en geç 1507/8 tarihinde yapılmış olabileceği *(terminus ante quem)* bilgisini sağlar, elbette bu tarihten çok daha önce kayaya oyma basit bir mekân olarak kurulmuş olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

14. yüzyılda gerçekleşen önemli bir tarihi gelişme, Patriklik'in bölünmesidir. 1364'te Patrik İşmail (ö. 1365) tarafından aforoz edilen Salah Metropoliti Sovo, Hesno d-Kifo'nun (Hasankeyf) Eyyubi sultanından, kendisini Turʿ Abdin patriği olarak tanıdığını kabul eden bir ferman almıştır. 1839'a dek, beş arabuluculuk girişimine rağmen, yüz kilometrelik bir mesafe içinde iki patrik bulunmuştur (Keser-Kayaalp, 2017, 264).

Yüzyıllar boyunca bölge saldırı altında olduğundan, manastır tecrit edilmiş konumuyla bir korunak sağlamış olabilir. Manastır, inşaat faaliyetleriyle bilinen Turʿ Abdin Patriği Zazlı Mesut (1492-1512) zamanın da daha fazla ilgi görmüş ve eşsiz bezemeleri bu dönemde yapılmış olabilir. Basibrin'den gelen Keşiş Aday'ın Barhebraeus'un Kroniğine, 15. yüzyılın sonlarında yaptığı ekten, yakınlardaki Mor Yaʿkup Manastırı'nın 1454 yılında saldırıya uğrayıp, 1493'te yağmalandıktan sonra harabeye döndüğünü öğreniyoruz.

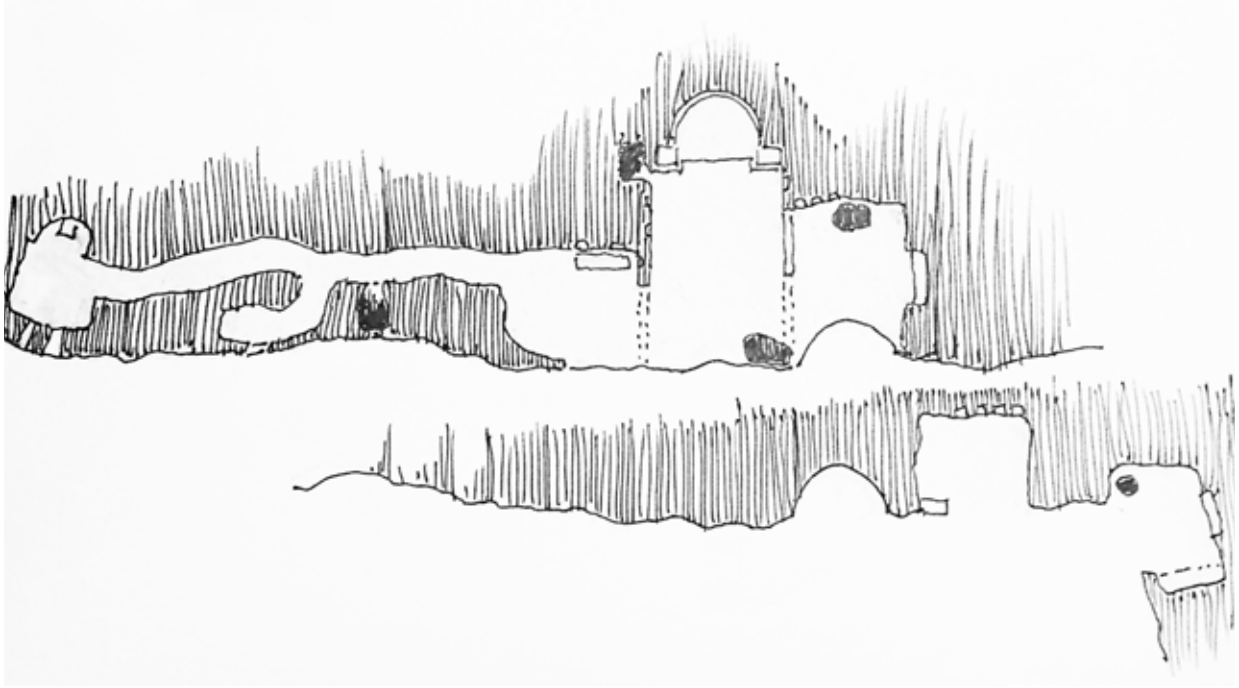

Çizimler için Dr. Jorge Manuel Simão Alves Correia'ya teşekkür ederiz.

Mor Yakup Manastırı terk edildikten sonra, biraz daha uzakta ancak yine de Mor Yakup'a yakın bir konumda bulunan Mor Barsavmo Manastırı, geçici olarak Patriklik makamı olarak kullanılmış olabilir (Keser-Kayaalp 2017).

Mimari

Salah'taki ünlü Mor Yaʿkup Manastırı'nın yaklaşık 800 metre kuzeydoğusunda yer alan Mor Barsavmo, kayaya oyulmuş bir dizi mekândan meydana gelir. Alçak bir tepenin batı yamacına oyulmuştur. Kavisli kaya yüzeyinin güney ucunda tavanı yok olmuş bir hacim vardır. Bu hacmin doğu duvarı kuzeye doğru ilerler ve üzerinde dilimli kemerlerle taçlandırılmış iki nişe ait izler bulunur. Bunların yanında, doğu ve güney duvarlarında üç adet küçük dikdörtgen, iki adet de yarım daire biçimli nişleri olan başka bir hacim vardır. Bu hacmin kuzeyinde ve kayanın yüzeyinde yarım daire biçimli büyük bir açık hava nişi yer alır.

Zengin bezemeleri olan dışarıdaki niş bir *beth slutho* (açık hava apsisi) biçimindedir. Bir kısmı büyük ihtimalle zamanında üstündeki yarım kubbeyi oluşturan, kavisli bir duvardan meydana gelir. Bu yarım kubbe taşa oyma, anıtsal bir haçla bezenmişti. Düşey haç kolunun alt kısmı ve yatay kolun sağ kısmının bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Günümüze ulaşan kısmın arka planında kırmızı boya izleri taşıyan, yarım daire biçimli, taşa oyma güneş ışığı motifi görülür. Haçın altındaki apsis duvarı da zengin bezemeler barındırır. Haçın hemen altında çiçekli bir şerit, şeridin altında ise üslupları üstteki haçınkinden farklı olan, oyma geometrik desenler ve iki adet de madalyon içinde haç bulunur. Bu haçların kolları eşit uzunluktadır ve her birinin ucunda üçer adet eğrisel süs vardır. Haçların iki yanında devam eden apsis duvarı bölümlere ayrılmıştır. Haçın hemen sağındaki ilk bölümde, sekiz köşeli yıldız biçiminde altı adet bezeme yer alır. Bunların yanında üç sıra halinde yan yana beş kareden oluşan bir motif, altlarında ise şaşırtmalı düzenlenmiş altı köşeli yıldızlar ile altıgenlerden oluşan bir kompozisyon görülür. Bunların sağında yine sekiz köşeli yıldız biçimli bir bezeme grubu vardır. Tüm bunların altında ise daha uzun yapraklı bezeklerden meydana gelen ikinci bir şerit geçer. Bu şeridin altında bir haçın alt kısmının kalıntıları haricinde hiç bezemesi bulunmayan bir bant vardır, bu kısım geçmişte bazı bölümlerin farklı şekilde bezenmiş olabileceğini gösterir. En alt bölümde çözmesi zor bir düzen leme vardır. Kûfi benzeri bir yazıyı andırır. Apsisin kuzeyinin bazı kısımları aşınmış, bazıları ise yok edilmiştir (Keser-Kayaalp 2017, 267- 72).

Üst katta dört hacim ve bir koridor vardır. Kuzey uçtaki hacim, bir apsisi ve sunağı bulunan küçük bir mekândır. Doğu duvarında, apsisin solunda kırmızı boyayla, düşey yönde yazılmış bir kitabe vardır. Kitabede, sunağın yapıyı Mor Barsavmo adına kutsayan Patrik Mesut'un bir öğrencisi olan Rahip Habib tarafından, Yunanların 1819 yılında (1507/8) yonttuğu belirtilmiştir (Pognon 1907, 72). Apsiste, haçın etrafında dört kısma bölünmüş bir kitabe vardır. Mezmur 44:5'ten bir alıntıdır: "Senin sayende düşmanlarımızı püskürteceğiz" (Keser Kayaalp, 2017, 273). Bir koridor bu hacmi manastırın diğer kısımlarına bağlar, koridor önce küçük, sonra da daha büyük bir hacme varır. Bu ikincisi büyük ihtimalle kompleksin ana kilisesiydi. Apsisin kemerleri kayaya oyulmuş payeler üzerindedir. Apsis yarım kubbesi, oyma bir haçla bezenmiştir. Kaya yüzeyindeki iki anıtsal haçta olduğu gibi, burada da haçın arkasında güneş ışınlarını andıran bir motif vardır.

Bu mekânda bulunan bir kitabe, Yunanların 1819 yılında (1507/8), Mardinli İgnatius ile Zazlı Yeşu ismiyle de anılan Tur ʿAbdin'den İgnatius'un dönemlerinde, kitabenin Zazlı Rahip Aziz'in oğlu Günahkâr Husab tarafından, Salah kutsal kalesi ile Münzevi Mor Yakup'un yakınındaki Tanrı'nın Annesi Meryem ve Mor Barsavmo'nun Kilisesi'nin kayasının üzerine oyulduğunu aktarır (Pognon, 1907, 73). Pognon, tarih tam olarak okunamadığı için 1507/8 veya 1517/8 olabileceğini ileri sürmüştür (1907, 75).

Mor Barsavmo Manastırı, yontuları bakımından eşsizdir. Orta Çağ'daki Müslüman ve Hristiyan bezeme üslupları arasındaki sanatsal etkileşimlere iyi bir örnek teşkil eder. Bezemesindeki bazı Hristiyan ögeler, Geç Antik Dönem'e dayanan kökenleriyle bölgedeki güçlü sürekliliklere örnek oluşturur; bu bakımdan da dikkat çekici bir yapıdır.

Güncel Durum

Herhangi bir yön gösterme ve bilgilendirme tabelası yoktur. Yapı uzun bir süre boyunca terk edilmiş olarak kalmıştır. Bu durum beraberinde çok ciddi vandalizm ve hasar getirmiştir. Kaya yüzeyindeki haçlara zarar verilmiştir. Bitkilenme, başta *beth slotho*nın eşsiz bezemeleri olmak üzere, yapıya oldukça zarar vermektedir. Kayanın cephesinde oluşan çatlaklar nedeniyle kilise yapısal açıdan sağlam değildir. Manastırın planı kısmen okunabilmektedir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kayadaki çatlaklar, definecilik, vandalizm ana risklerdir. Yapısal sorunlar, alanın güvenliği sağlandıktan sonra çözülmelidir. Bu manastır, çevresindeki diğer kayaya oyma kiliseler ve turistik bir yer olan Mor Yakup Manastırı'yla birlikte kültürel bir rotanın parçası olabilir.

Mor Aho Manastırı/ Deyro da-Slibo/ Der el-Muhr

Doç. Dr. Marica Cassis

Batman, Hasankeyf ilçesi, Difne (Üçyol) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil Durumu: **Tescilli - 15.05.2003/3142 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Manastır, Bet Il'deki Haç Manastırı'yla karışmasın diye Hesno d-Kifo (Hasankeyf) yakınındaki Haç Manastırı ismiyle de anılır. "Haç Manastırı" adı Aziz Aho'dan geliyor. 6. yüzyılda yaşamış bir münzevi olan bu azizin (aziz hakkında bilgi için bkz. Krüger 1938, 10) İsa'nın gerildiği çarmıhtan çalınan bir parçayı Tur ʿAbdin'e getirdiğine inanılıyor (Palmer, 2010, 231). Çeşitli yayınlarda manastırın adı farklı verilmiştir. Socin, Kürtçede manastırın bulunduğu yer olan Armah Vadisi'ne atıfla 'vadi manastırı' anlamına gelen Der Mahar isminin kullanıldığını (Socin, 1881) belirtir. Wiessner manastırdan Der el-Muhr (1981, I/I, 110-115), Sinclair ise Der el-Mukhr (1987, III, 314) diye bahseder. Barsoum kilisenin 770 yılında inşa edildiğini, Birinci Dünya Savaşı'nda yıkıldığını ve son keşişinin de öldürüldüğünü aktarır. Üç metropolitin burada eğitim gördüğünü belirtir (2003, 562). Manastırın iki köyle ilişkisi, 1544 ve 1560 yıllarına ait bağış kayıtlarında yer alır. 1584'te Hesno d-Kifo'lu Habib'in oğlu Hasyo Abrohom "Haç Manastırı'nın metropoliti" olarak atanmıştır. Döneminde çevre duvarlarını yenilemiş, hem duvarları hem

de çatıyı hırsızların giremeyeceği hale getirmiş ve bazı tarla ve bahçeleri satın alarak manastırın topraklarına katmıştır (Palmer, 2010, 196, 197). Wiessner, manastırdan 1700 yılında (1388) bir rahibin ölümünü belgeleyen bir mezar kitabesini fotoğraflamıştır. Bu kitabe, kitabın 38. sayfasında görülen kitabedir, ve detaylı bir şekilde çalışılmalıdır. (1981, I/II, 107).

Mimari

Manastırın enine tipte olan ana kilisesi, yapı grubunun duvarlarla çevrili avlusunun güneydoğu köşesinde yer alır ve bir narteks, enlemesine bir nef, ve üç bölümlü apsisten oluşur. Apsisin kuzeydeki odasının, neredeyse kesin olarak bir diakonikon olduğu düşünülmektedir ve güneydeki oda da bir martyrion olarak işlev görmüş olabilir. Diakonikon hem merkezi apsise hem de nefe açılır; doğu ve güney duvarlarında birer nişi bulunur. Merkezi apsisin kuzey ve güney duvarlarında, ayrıca doğu duvarında nişleri vardır. Doğu duvarında bir de pencere vardır. Güney oda hem kutsal alana hem de nefe açılır, ama ne nişi ne de penceresi bulunmaktadır.

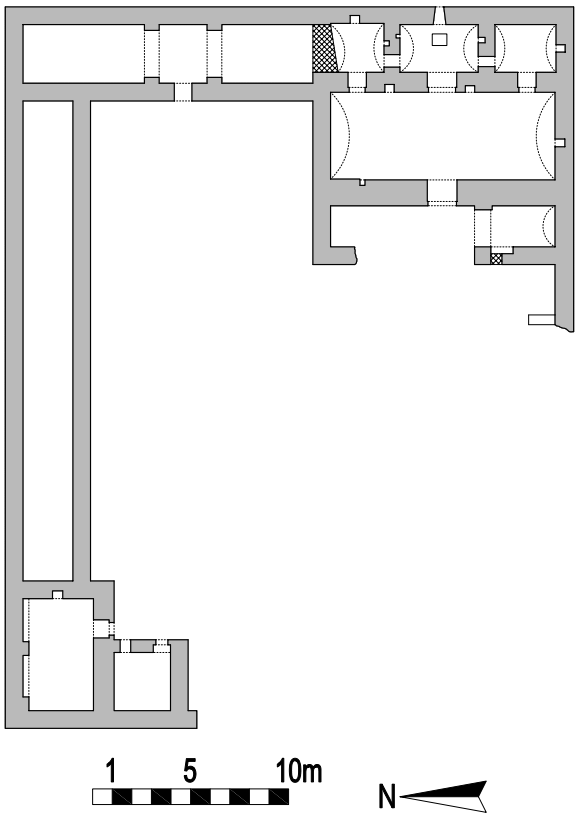

Nefi kutsal alana bağlayan kapının hemen güneyinde bir niş bulunur. İkinci bir niş de bu kapı ile diakonikonun kapısına eşit mesafededir. Üçüncü niş ise güney duvarında karşımıza çıkar. Tek bir kapı açıklığı narteksе açılır, narteksin batı duvarında, nefe açılan kapının güneyinde bir niş daha vardır. Narteksin avludan içeri açılan tek bir özgün kapısı bulunur.

Kilisenin apsisinin üzerinde, birbirinden tamamen farklı en az iki tarzda gerçekleştirilmiş yapılaşma görülür. Küçük payeler üzerinde yükselen tuğladan yapılmış kemerler, yine sonraki bir yapım evresine ait beşik tonoz örtülü odanın yerine yapılmış gibi görünmektedir. Burası tuğladan haç tonozlarla örtülüdür. Bu bölümler, daha ziyade Bizans mimarlığında görülen ögeler kullanılarak, daha geç bir tarihte eklenmiş ikinci bir kata benzer. Son olarak, küçük başka bir hacim de kilisenin güney duvarının üzerine, sıkıştırılmış çamur ve taşlardan imal edilmiştir ve üzeri sıvanmıştır. Bu kısım için tarihler

ve işlevler belirsizdir ancak, bu son ekin 16. yüzyıl yenilemeleriyle bağlantılı olduğu ileri sürülebilir.

Görülebilen en eski kısım, kaba yatay sıralar halinde örülüp sonra da kalın sıvayla sıvanmış, kareye yakın ve çok büyük olmayan taşlardan mamul kârgir bir yapım tekniğiyle yapılmıştır. Taşların arasında muhtemelen moloz bir dolgu vardır. Özgün yapım evresi en net şekilde apsis ve apsis yan odalarında görülür. Kapı açıklıklarının çoğunda dörtgen veya yarım daire biçiminde taş blok lentolar vardır ve tavanlar sıvalı tuğladan yapılmış beşik tonozlarla örtülmüştür. Apsisin dışında bir kitabe vardır. Apsisin dışında, muhtemelen 13. ya da 14. yüzyıla tarihlenen bir kitabe vardır.

Bunların yanında, nefte ve narteksteyenileme yapılmıştır. Örneğin nefteki duvarın üst kısımlarında kullanılan daha küçük boyutlu taşlar, bu duvarın bir onarım geçirdiğini düşündürür. Orta Çağ'ın daha ileriki dönemlerinde apsisin girişi de onarım görmüş ve kapı açıklığının üzerine zarif bir dekoratif pencere yerleştirilmiştir. Dekoratif pencere, hafifçe sivrilen yarım dairesel bir kemer biçimindedir. Kemerin altından, lentonun ise üzerinden geçen süsleme amaçlı levhada, kırmızıya boyanmış, alçak kabartma tekniğinde yıldız bezemeleri bulunmaktadır. Tam benzerlerini bulmak kolay değilse de, bunlar en çok 11. yüzyılın sonları ila 12. yüzyıldaki Selçuklu ve Artuklu dönemlerinin bezeme programlarıyla benzerlik gösterirler. Aynı dönemde narteks de, apsisin girişindeki pencereyi hatırlatacak şekilde, sivri kemerlerle yeniden inşa edilmiştir.

Kilisenin duvarlarla çevrilmiş büyük bir manastır yapı grubunun parçası olduğunu unutmamak gerekir. Bu yapı grubunun kuzey ve batı duvarlarında çok çeşitli yapı evrelerine işaret eden küçük hacimler bulunur. Bunlar, detaylı bir inceleme gerektirirler. Batı tarafında iyi korunmuş ve beth kadişe (azizler evi) olduğu tahmin edilen bir mezar yapısı bulunur. Kompleksin duvarları, 16. yüzyıldaki yeniden inşa da dahil olmak üzere defalarca yenilenmiştir.

Güncel Durum

Yapının dış duvarları birçok yerde yıkılmıştır. Geriye kalanları hem vandalizm hem de doğa koşullarının etkileri tahrip etmektedir. Bu alan nispeten ıssız bir yerde, tarım alanlarının ortasında olmasına rağmen hemen

yakınında yeni bir inşaat bulunmaktadır. Kompleks günümüze harabe halinde ulaşmıştır; binadan düşerek zemin seviyesinin değişmesine neden olmuş yapı malzemeleri sebebiyle kârgir kısımlara erişim güçtür. Günümüze ulaşabilmiş korunaklı yapılar da yukarıdan sızan su sebebiyle mikrobiyolojik oluşumların istilasından muzdariptir. Ayrıca büyük ihtimalle aşınma süreçlerinin ve vandalizmin bir sonucu olarak kitabeler de zarar görmüştür.

Onarım ve sınırlı yenileme çalışmalarına ait izler bulunmasına rağmen (tarihleri bilinmiyor), bunların derz harcı zayıfladıkça dökülen moloz malzemenin sürekli olarak kaybına engel olamadığı görülüyor. Kilisenin tonoz örtülü hacminin iç yüzeylerini kaplayan harç sıvada bazı çatlaklar vardır ve sıva aşamalı olarak dökülme riskiyle karşı karşıyadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

20. yüzyılın başlarında terk edildiğinden beri, kasti olarak uğratıldığı hasarın azlığı kompleksin coğrafi konumuyla açıklanır. Ancak yakın çevredeki tarım alanları, yeraltı su seviyesinde bir değişikliğe bağlı olarak yapının üstündeki bitkilenme miktarında artış gerçekleştiğini düşündürür. Günümüze ulaşan yapılarda ciddi yapısal sorunlar olmasa da, kompleks neredeyse kesin olarak giderek artan miktarda molozun bölgesel kaybıyla (biriken düşmüş moloz taşı miktarından bellidir) karşı karşıyadır. Bu da tonoz, kemer ve duvar gibi hassas mimari ögelerin daha fazla zayıf düşmesine neden olabilir.

Büyük araçların sürekli hareketinin yarattığı titreşim, binayı yapısal olarak önemli ölçüde yıpratabilir; ayrıca içeri kontrolsüzce girenlerin yarattığı trafik ve buna bağlı vandalizm de bir tehlike oluşturuyor. Sadece kilisenin ve çevre duvarların ötesinde bir bilgiye ulaşılabilmesi için alanın ve etrafındaki arazinin araştırılması gerekmektedir. Belli ki manastıra bağlı büyük bir kompleks bulunmaktaydı. Bir kazı çalışması, hatta yalnızca test amaçlı birkaç açma bile kullanıldığı

dönemlere dair bizi aydınlatacaktır. Farklı yapı evreleri olduğu için manastır komplekslerinin yüzyıllar içinde gelişimini anlamak için bu alan çok önemli bir yere sahip olabilir. Seramiklerin incelenmesi, ilgili döneme dair bilgimizi genişletebilir, üstelik bölgenin tarımsal doğası zengin bir seramik buluntu külliyatı vadetmektedir.

Arkeolojik inceleme ve araştırma bir yana, kompleksin durumunun geçici olarak sabitlenmesi ve kurtarılması için kapsamlı bir belgeleme çalışmasına ve durum değerlendirmesine ihtiyaç vardır. Kompleksin tescil bilgisine ulaşılamamıştır. Eğer tescil edilmemişse, kompleksin resmi bakımdan da bir miras olarak tanınması amacıyla bir çalışma yürütülmelidir. Böyle bir çalışma, ileride koruma önlemlerinin alınmasını kolaylaştırabileceği gibi, bir konservasyon müdahalesi için görüşmelerin başlamasını da sağlayabilir.

Mor Yuhannon Manastırı

Barış Altan

Mardin, Midyat ilçesi, Hah (Anıtlı) köyü
Mevcut İşlevi: **Terk edilmiş.**
Tescil durumu: **Tescilli - 26.03.2019/4391 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Mor Yuhannon olarak bilinmesine rağmen, Palmer, narteskten naosa açılan kapıdaki kitabeden de anlaşılabileceği gibi manastırın aynı zamanda Meryem Ana'ya adandığını belirtmektedir. Kitabenin tamamı günümüze ulaşmamıştır, ancak bahsedilen isimlerden ve kitabenin günümüze ulaşan kısmından, tarih, 739/40 olarak tahmin edilmiştir (Bell- Mango, 1982, 115, 116; Palmer, 1987, A.2, 60).

Mimari

Manastırın çevre duvarlarının net bir şekilde görünüyor oluşu, 8. yüzyılda bir manastır kuruluşunun ölçeğini anlamamızı sağlamaktadır. Manastırın kilisesi, tipik bir manastır kilisesidir ve manastırın neredeyse yarısını kaplamaktadır. Plan şemasında narteks, naos ve üç bölümlü apsis, kuzey-güney aksında birbirine paralel uzarlar. Bunların ölçülerinin birbirine yakın olması özellikle dikkat çekicidir. Düz lentolu bir girişle narteksе ulaşılır. Naos kısmı biraz daha geniş olup, süslemeli ve yazıtlı bir kapısı vardır. Asma dalları ve yapraklarından oluşan bezeme bölgedeki tipik 7-8. yüzyıl bezeme özellikleri göstermektedir. Narteks kısmında bölgede yaygın olarak görülen kırmızı boya ile yapılmış haçların izlerine rastlanmaktadır. Naosun batı duvarında büyük kesme taşlarla yapılmış bir kemer dizisi vardır.

Güncel Durum

Yapı geniş bir düzlüğün ortasında, Hah köyünün yaklaşık 600 metre doğusunda yer almaktadır. Alanda yapı hakkında bilgilendirme veya yön tabelası bulunmamaktadır, yalnızca anıtın yerini bilenler tarafından nadiren ziyaret edilir. Büyük oranda tahrip olmuş yapının çevre duvarlarının planı takip edilebilmektedir. Bu duvarlar yer yer birkaç metre yüksekliğinde korunmuş durumdadır. Naosun batı duvarında ayakta kalabilmiş kemerler dışındaki bölüm yıkılmış, günümüzde harabe halindedir. Ayrıca bu bölümü örten tonozun çok az bir kısmı ayaktadır. Apsis kısmı büyük ölçüde tahrip olmuştur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapının Hah köyüne yakın olması, korunmasına belli düzeyde katkı sağlamakla birlikte, etrafının herhangi bir yöntemle korumaya alınmamış olması yapıyı özellikle insan tahribatına karşı savunmasız bırakmıştır. Yapının en önemli ögeleri olan kapı sövesindeki bezemeler ve kitabe, bu şartlar altında yerlerinde kaldıkları sürece çalınma veya tahrip edilme riski ile karşı karşıyalardır.

Daha fazla hasara uğramadan, yapının bugünkü durumunu belgeleyecek bir mimari araştırma yapılması gerekmektedir. Harabe halinde olsa da yapının önemi göz önünde bulundurulduğunda, Hah köyünün içindeki ve yakın çevresindeki, özellikle de yürüme mesafesindeki diğer yapılarla birlikte bir kültür rotasının parçası olarak korunması için harekete geçilebilir. Ek olarak yapının içinde duvar ve örtülerden düşmüş taşları toplamak üzere bir temizlik yapılarak, yapı kolay gezilebilir hale getirilmelidir.

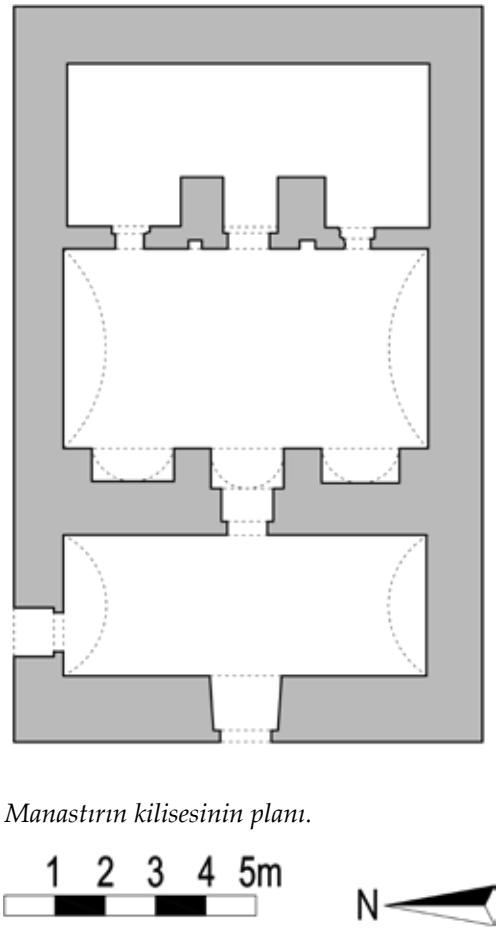

Manastırın kilisesinin planı.

Mor Kuryakos Manastırı/ Deyr Al-Kıra

Dr. Zekai Erdal

Batman, Beşiri ilçesi, Zergel (Ayrancı) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş, İl Özel İdaresi tarafından işlevlendirilecektir**
Tescil durumu: **Tescilli - 25.04.2012/462 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Bu manastır, Zergel metropolitinin ikametgâhıydı. Bu manastıra dair en eski atıf bize Barsavm tarafından iletilir, buna göre 1415'te Patrik, Zergel metropolitini atamıştır (Palmer 2010, 198, dn. 122). 1486 ila 1488 yılları arasına tarihlenen kolofonlardan, Tur ʿAbdin'den pek çok keşişin buraya gelmiş olduğunu anlıyoruz. Mango'nun aktardığına göre, 1483 yılına ait bir kolofon, o tarihten iki yıl öncesinde manastırda onarımlar gerçekleştirildiğini ve o dönemde manastırda yüz kadar rahibin olduğunu bildirir (Bell-Mango, 1982, 136). Ayrıca Barsavm'dan, eserini yazmadan iki yıl önce yani 1940'larda manastırın terk edildiğini öğrenmekteyiz (Barsavm, 2000, 187). Manastır, Karataş'a yakınlığı sebebiyle Kara Manastır adıyla da bilinmektedir.

Bell, manastırda Tur ʿAbdin için son derece karakteristik olan tuğla tonozun bulunmayışından bahseder. Pek ilginç bir manastır olmadığını ve sık sık tamir gördüğünü aktarır. Ayrıca mimari bezeme veya kitabe bulunmadığından da bahseder (Bell-Mango, 1982, 44). Bell'in ziyareti öncesine tarihlenen kitabelerin varlığı, Bell'in kitabeleri ve süslemeleri detaylı incelemediğini gösterir. Bell'in anlatımı, kilisenin yanındaki hacmin dikkate değer kaburgalı kubbesinin de sonradan

Çizimi bizimle paylaştıkları için Süryani Katolik Kilisesi Vakfı'na teşekkür ederiz.

yapıldığını gösterir. 1872-76 yıllarında inşa edilmiş Deyrulzafaran Manastırı'ndaki Patrik Tahtı (odası) (Bilge, 2006, 60), bu mekâna en yakın örnek olarak gösterilebilir.

Mimari

Doğu-batı yönünde dikdörtgen bir formda uzanan manastır yaklaşık olarak 76x39 metre ölçülerinde olup iki katlıdır. Manastır, yan yana düzenlenmiş iki büyük avlu, yıkılmış halde bir kilise ile bunların etrafında gelişen muhtelif mekânlardan oluşmaktadır. Kuzey-güney yönünde eğimli bir arazide konumlanmış olması nedeniyle beden duvarı güneyden payandalarla desteklenmiştir. Manastırda beyaz/sarımsı kalker taşı ile siyah bazalt taş kullanılmıştır. Yapının zemin katına giriş güney cephedeki anıtsal portalden sağlanmaktadır. Basık kemerli kapı açıklığından giriş eyvanına geçilmektedir. Kapı açıklığı iki yandaki silindirik gövdeli burmalı sütünçe üzerine oturan yuvarlak kuşatma kemeri içine alınmıştır. Kemerin alınlığının ortasında bir kitabe, etrafında ise bitkisel motifle bezeli bordür vardır.

Giriş eyvanının doğu ve batı duvarlarında niş, pencere ve kapı açıklıkları vardır. Eyvanın kuzey ucunun her iki kenarındaki kemerli kapı açıklıklarıyla doğu ve batı yöndeki birer odaya geçilmektedir. Odalar

kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen biçimde olup üzerleri de aynı yönde uzanan birer beşik tonoz ile örtülüdür. Mekânların yan duvarlarında muhtelif boyda nişler görülmektedir. Giriş eyvanı dikdörtgen avluya açılmaktadır. Avlunun güneydoğusunda giriş eyvanının her iki yanındaki mekânlara benzeyen ancak kuzeyi yıkılmış dikdörtgen biçiminde bir oda yer almaktadır. Odanın üzeri de kuzey-güney yönünde uzanan bir beşik tonoz ile örtülüdür.

Avlunun batısındaki üç kapı açıklığıyla girilen mekân kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Mekân, yaklaşık kare kesitli ve tek sıra dizilmiş beş paye ile iki sahına ayrılmış olup üzeri çapraz tonozlarla örtülüdür. Avlunun kuzeyindeki duvarda yer yer çökme ve yıkılmalar

görülmektedir. Avlunun doğusundaki duvar ve kemer kalıntıları, doğu kanatta revak ya da tek sahınlı bir bölümün varlığına işaret etmektedir. Doğu kanadının ortasındaki kemerli açıklık ile ikinci avluya girilmektedir.

İkinci avlu da dikdörtgen planlıdır. Doğu, batı ve güneyden revaklarla kuşatılmıştır. Revaklar dikdörtgen kesitli payelere oturan sivri kemerlerin taşıdığı çapraz tonozlarla örtülüdür. Avlunun kuzeyindeki dikdörtgen mekânın büyük bir bölümü toprakla dolmuştur. Mekânın güney duvarındaki sağlam ve yıkılmış düz lentolu pencere açıklıkları avluya bakmaktadır. Mekânın güney duvarındaki kemer izleri, bu bölümün önünde de geçmişte bir revak dizisinin olduğunu göstermektedir. Avlunun güneyindeki revakların gerisinde kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen planlı altı adet oda yer almaktadır. Hepsi de yine aynı yönde uzanan beşik tonoz örtüye sahiptir. Odalar yuvarlak kemerli kapı ve düz lentolu pencere ile doğrudan avluya bağlanmaktadır. Bu odaların güney duvarlarında birer mazgal pencere, doğu duvarlarında ise sivri kemerli birer niş vardır. Avlunun kuzeydoğusunda bir su kuyusu bulunmaktadır.

Avlunun doğu kanadının ortasındaki portal ile günümüzde harabe halinde olan kiliseye geçilmektedir. Kapının kemer alınlığında kısmen sağlam bir kitâbe görülmektedir. Kapı açıklığı mukarnas dizisinden oluşan sivri kemer formunda bir bordürle kuşatılmıştır. Bu bordürden sonra yine sivri kemer formunda bir diş dizisi sonrasında da burmalı bir kaval silme gelmektedir. Kilise kısmı manastırın en harap yeridir. Mevcut kalıntılar da toprak yığınlarının altında kalmıştır. Bell tarafından çizilmiş plan (Bell-Mango, 1982, 136) bugün yerinde okunamamaktadır. Çizime göre kilise, kuzey-güney aksında uzun, doğuda üç bölümlü apsisi olan Tur ʿAbdin'in tipik manastır tipi kilise planındadır. Mevcut güney ve doğu duvar kalıntıları bu bölümün iki kat yüksekliğinde olduğunu, üstünün de tonoz ve kubbe ile örtülü olduğunu göstermektedir.

İkinci avlunun güneydoğusundaki revakın altından kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen planlı çok küçük bir avluya geçilmektedir. Bu avlunun hemen güneyinde, ikinci avlunun güneyindeki odalarla aynı tarzda bir oda daha görülmektedir. Bu avlu aynı zamanda manastırın en nitelikli ve özenli mekânına ulaşımı sağlamaktadır.

Kare planlı mekâna batı cephesindeki tahrip olmuş bir portalden girilmektedir. Portal basık kemerli bir açıklığa sahip olup sivri kemer formundaki bir mukarnas dizi ile sade ve burmalı bir kaval silme ile bezenmiştir. İşlevi tam olarak belli olmayan yapı iki kat boyunca yükselmektedir.

İç mekân nişlerle hareketlendirilmiştir. Kuzey ve güney duvarlarında dikdörtgen formda üçer niş yer alır. Doğu duvarındaki nişlerden ortadaki dikdörtgen, yanlardakiler ise yarım daire formundadır. Batı duvarının ortasında giriş yer alır ve girişin her iki yanında yarım daire şeklinde birer niş daha bulunmaktadır. Nişler yuvarlak kemerlidir. Bu nişlerden sadece doğu duvarındakiler diğerlerinden farklıdır. Bunların kemerlerinin kilit taşları süsleme ile vurgulanmıştır. Bu iki niş istiridye kabuğu şeklinde yivli kavsaraya sahiptir. Nişlerin her iki köşesinde sade bir altlığa oturan burmalı yivli gövdeye sahip sütünçeler vardır. Sütünçelerin kare başlıklarında basit geometrik motifler görülmektedir. Kare mekânın üzeri ise tromp geçişli ve yüksek tutulmuş bir kasnağa oturan bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe içten sekiz kollu bir yıldız formu oluşturacak şekilde kaburgalandırılmıştır. Yıldızın merkezindeki sekizgen açıklıkta günümüzde mevcut olmayan bir çanın olduğu söylenmektedir. Bu mümkün görünmemektedir.

Manastırın üst katının güney kanadında beş mekân mevcuttur. Bu mekânlardan ortadaki, avluya açılan kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen planlı ve üzeri beşik tonoz örtülü bir eyvandır. Eyvanın batısında kuzey-güney yönünde uzanan iki oda vardır. Odalara kuzey cephelerindeki kapılardan girilmektedir. Odaların üzeri beşik tonozla örtülü olup güney duvarlarında birer pencere vardır. Manastırın odaları arasında en itinalı olanı eyvanın doğusundaki odadır. Oda doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Üst örtüsü yıkılmıştır ancak kalan izlerden iki adet çapraz tonoz ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Mekânın doğu duvarında üç adet niş vardır. Bunlardan ortadaki ocak nişi olarak değerlendirilmiştir. Mekânın güney duvarında iki katlı dörder pencere düzenlemesi görülmektedir. Alt kattaki pencereler yuvarlak kemerli olup yüksek tutulmuşken üst kattakiler daha alçak olup düz lentoludur. Kuzey duvarında ise tahrip olmuş pencere ve nişler bulunmaktadır. Kuzey duvarının

doğusundaki niş mukarnaslı kavsarası ile dikkat çekmektedir. Bu gösterişli odanın kuzeyindeki merdiven kalıntısı manastırın üstüne çıkışı sağlamakla birlikte çana da ulaşmayı sağlamaktadır.

Manastırın en gösterişli cephesi güney cephesidir. Kapı ve pencerelerde kesme taşlar, portalde mermer, diğer bölümlerde moloz ve kesme taşlar kullanılmıştır. Cephenin en nitelikli kısımları portal ile üst kattaki odanın dilimli kemerlere sahip pencereleridir. Manastırın eğimli bir arazi üzerinde olması nedeniyle güney cephenin yüksek duvarlarının yıkılmaması için inşa edilen payandalar da dikkat çeken unsurlardandır. Doğu cephede eklentilerin yol açtığı tahribatlar görülmektedir. Cephenin genelinde moloz taşlar kullanılmıştır. Kuzey cephe, arazinin eğimi nedeniyle fazla dikkat çekmemektedir. Büyük bir kısmı toprak altında olup moloz taş malzeme ile inşa edilen cephe, sonradan eklenmiş yapılarla kuşatılmıştır. Doğu ve batısında kümesler vardır. Moloz taş malzeme ile yapılan batı cephede de eklenti yapılar bulunmaktadır. Manastırın güney cephesindeki portalde yer alan Gerşuni (Süryani alfabesiyle yazılmış Arapça) kitabe Patrik Abdullah Dönemi'nde (1909 yılında) yapılan bir eklentiden bahsetmektedir. Birinci avludaki Gerşuni kitabede ise revakların 1855 yılında Patrik II. Yakup Dönemi'nde eklenmiş olup, ustalarının İbrahim M. Melek, Sefere, Reşşo ve Melke olduğu yazılıdır. Birinci avlunun kuzeyindeki odanın pencere lentosundaki Süryanice kitabe tahrip olmuştur. Kiliseye geçişi sağlayan portaldeki Süryanice kitabe de tahrip olmuştur. Gösterişli kare mekânın batı cephesindeki kitabe 1897 tarihli olup manastıra yapılan bir bağıştan bahsetmektedir.

Güncel Durum

Vandalizm ve doğal etkilere açık olması nedeniyle manastırda ciddi tahribatlar söz konusudur. Eklenen mekânlar nedeniyle planı net okunamamaktadır. Manastırda şu anda Dicle Kalkınma Ajansı'nın katkılarıyla onarım faaliyetleri yürütülmektedir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Cephelerde derz boşalmaları, malzeme kaybı, taş düşmeleri, bitkilenmeler ve yosunlanmalar tespit edilmiştir. Duvarlarda yıkıntılar ve çatlaklar, yapı taşlarında bozulmalar, çatlamalar, çürümeler, tuzlanmalar ve kararmalar görülmektedir. Üst örtülerde çökme ve yıkılmalar vardır.

Mor Yoreth Aleksandroyo Manastırı/ Der Çepke

Dr. Stuart Blaylock

Mardin, Nusaybin ilçesi, Mʿarre (Eskihisar) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 21.10.2020 - 5745 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Mor Yoreth, İskenderiye'den Nisibis'e (Nusaybin) gelmiş bir azizdir (Fiey, 1977, 25, 26; Johnson, 2004, 132-134). Minov, Geç Antik Çağ'da Kuzey Mezopotamya'da Yahudiler ile Hristiyanlar arasındaki ilişkiyi anlamak amacıyla 4. yüzyılda yaşamış bu azizin hayat hikâyesini (vita) kullanmıştır (2019, vitanın çevirisi için 495-98). Vita her ne kadar azizin 288 yılında doğduğunu iddia etse de Minov anlatıdaki detayların anakronik olduğunu bildirmektedir. Bahsi geçen bazı olaylar ancak 363 yılından sonra, kent, Sasanilerin hâkimiyetindeyken gerçekleşmiş olabilir. Manastırın, azizin yaşadığı döneme ait olduğu iddia edilmesine rağmen bu tarihi destekleyecek mimari öge bulunmamaktadır. Bu manastır İzlo Dağı'ndaki diğer manastırlar gibi bir Doğu Süryani manastırıydı ve ayırt edici özellikleri buradan gelir. İzlo Dağı'ndaki diğer manastırlar daha sonra Batı Süryanileri tarafından kullanılmıştır. Palmer, Mor Yoreth'in hiçbir zaman Batı Süryaniler tarafından kullanılmadığını iddia eder (Palmer, 2010, 180). Manastırın geneline bakıldığında inşa ve bezeme tarzı Orta Çağ'a ait olduğu izlenimini verir. Binada alçıyla yapılmış kitabeler mevcuttur. Çoğunlukla 12. ve 13. yüzyıla tarihlenen benzer kitabeler hem Mʿaare'de (Eskihisar) (Palmer, 2010, 181) hem de İzlo Dağı'nın diğer manastırlarında görülebilir.

Mimari

Deyro d-Mor Yoreth Aleksandroyo bir dağın sırtında, Mʿaare (Eskihisar) köyünün kuzey-kuzeydoğusunda, Marin Boğazı adı verilen geçidin hemen üstünde yer alır.

Tarihi alanda çıkma yapan falezin altında, doğu-batı yönünde yaklaşık 155 metrelik büyük bir alanı kaplayan manastır yerleşiminin kalıntıları bulunur. Alçak teras batıya doğru 25 metre genişliktedir, genişlik merkezde yaklaşık 40-45 metreye çıkar ve doğuya doğru 30 metreye iner. Planın bütünü, genellikle ana kayadan dik bir şekilde yükselen istinat duvarlarıyla inşa edilmiş, farklı seviyelerdeki teraslara bölünmüştür. Manastır binaları bu seviyeleri oluşturmak ve eğimleri oturulabilir hale getirmek için teras işlevi görürler. Bunlar kaya oyma ve kârgir yapılardan oluşan bir birleşimdir. Alanın planının bütünü ve bileşenleri mevcut durumda net şekilde gösterilemeyecektir.

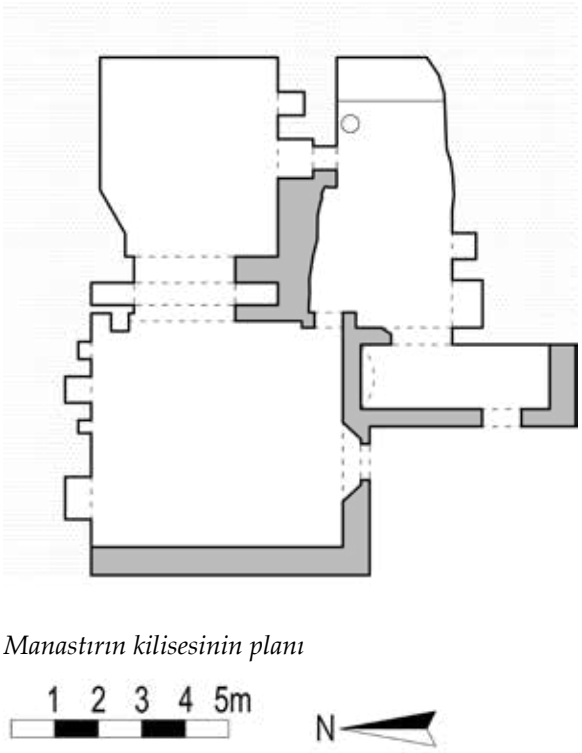

Manastırın kilisesinin planı

Aşağıdaki tasvir, diğer yapılar hakkında kısa genel değerlendirmelerle yetinecek, esas olarak manastır kilisesine yoğunlaşacaktır. Manastır kilisesi alt terasın doğu ucunda yer alır, kiliseye batı yönünden bir portikodan ve kilisenin karşısındaki avludan geçerek ulaşılır. Kilise, ön kısımlarda kârgir bir yapı ile arkaya doğru kaya oyma ögelerin bir birleşiminden oluşur. Kuzey yönü, içinde kaya oyma hacimlerin birbirini takip ettiği sarp bir kayalıktan veya falezden meydana gelmiştir. Portikonun avlu tarafında iki adet kemer, batı tarafında ise iki kapı açıklığı bulunur. Kilisenin batı cephesi moloz taştan ve kârgirdir. Önce bir nartekse, ardından kuzeyde nefe açılan bir kapı ve doğuda kutsal emanetlerin saklandığı (röliklerin) odaya ulaşan ikinci bir kapı bulunur.

Kilise iki ana bileşenden oluşur, ikisi de neredeyse kare planlıdır. Nef, kuzey duvarındaki nişler haricinde büyük oranda özelliksizdir. Nefin doğu ucunda ise, apsisin önünde, merkezdeki dört basamakla erişilen, iki yanında alçak bir duvar bulunan yükseltilmiş bir platform vardır. Apsisin duvarı merkezi kapılı ve üstünde dört adet üçgen açıklık bulunan masif bir bölmedir. Apsis neredeyse kare planlıdır ve kuzey duvarları hizalanacak şekilde nefin merkez ekseninin kuzeyinde konumlanır, böylece kutsal alanın güneyinde bir yan oda için yer kalır. Kilisenin güneyinde taştan beşik tonozlu, kutsal emanetlerin saklandığı dikdörtgen bir oda yer alır. Bu odanın doğu duvarının kuzey ucunda bulunan bir kapı yan odaya giriş sağlar, kuzey duvarında bugün kapatılmış durumdaki bir kapı açıklığı da kiliseye erişimi sağlıyordu.

Ana kaya kireçtaşındandır, dolayısıyla yapı malzemeleri de ağırlıklı olarak bu taştandır. Duvar örgüsü için genellikle daha ince işlenmiş taşlar kullanılmıştır. Az sayıdaki yekpare bloklar ile düzgünce yontulmuş ve çaplanmış kesme taş bloklar daha eski bir yapının varlığına ve devşirme olarak kullanılmış malzemelere işaret ediyor olabilir. Ama bunlar istisnadır ve kullanılan ana malzeme, çaplanıp çeşitli seviyelerde sıralar halinde dizilmiş moloz taştır. Detaylarda yer yer harçlı tuğla örgü de kullanılmıştır.

Kilisenin batı ve güney cepheleri ve önündeki yapı ana kayaya yaslanan kârgir yapılardır ve bunlar sonra kayaya oyulmuş mekânlara dönerler. Kilisenin cephesi tamamen moloz taş örgüden yapılmıştır. İki tarafında daha dar ve daha alçak birer kemer bulunan merkezi bir kemeri vardır, kuzeydeki kemer kapatılmıştır. Merkezi kemer nartekse açılır. Güneyde yapının güney duvarına

dayanan, bir kemerin eğrisini de takip eden ikinci kat bir duvar örülmüştür. Güney duvarı kilise kompleksinin güney sınırını oluşturmak üzere doğuya doğru ilerler ve kutsal emanetlerin saklandığı odayı ve nefin bir kısmını örten düz toprak damı taşır. Bunlar dışında, her ne kadar üstüne doğu ve kuzey yönlerinde, daha yüksek seviyelerde başka yapılar inşa edilmişse de kilise neredeyse tamamıyla yerin altındadır.

Nef ve apsis tamamen kayaya oyulmuştur ve yine kayaya yatay olarak oyulmuş tavanları vardır. Apsiste doğu duvarına bitişik dikdörtgen bir sunak yer alır. Oldukça hasarlı durumdadır ama yine de izler görülmektedir. Zamanında, üzerine boyayla süslemeler yapılmıştır. Kuzeydeki odada ikinci bir sunak ya da kürsü vardı. Bu da, yine doğu duvarındaki bazı izlerden ve üzerindeki duvara boyayla çizilmiş haçtan anlaşılmaktadır. Güneyinde başka nişler ve boyayla yapılmış süslemeler görülür.

Kutsal emanetlerin saklandığı oda, uzun kenarı kuzey-güney ekseninde uzanan bir dikdörtgen biçimindedir; parabolik bir tonozla örtülüdür, tonoz yüzeyinin doğu tarafında kabartmalı bir kitâbe bulunur. Bu da kârgir bir yapı gibi durmaktadır, kilisenin geriye kalanından epeyce yüksek olduğu göz önünde bulundurulduğunda, dışarıdaki çatı örtülü alanla ilişkili olduğu düşünülebilir. Doğu duvarındaki üç niş, akroterli kapakları olan küçük lahitler biçiminde rölikerler içerir, bunların tamamı vandalizm sonucu ciddi hasar görmüştür.

Kilisede ve ilişkili hacimlerde, haçları, nişleri ve diğer ögeleri süslemek için kırmızı boya kullanılmıştır. Tipik olarak, bir ögeyi çerçeveleyen bir veya iki sıra halinde ya da tüm bir alanı dolduran kırmızı noktalar görülür. Haçlar sade ve çerçevelidir, her haç kolunun arasına bir ila üç nokta işlenmiştir; apsisin kapısının doğu tarafının üstünde kayaya düz bir haç çizilmiştir. Bezemeler çoğunlukla apsiste yoğunlaşmıştır, ama nefte ve kutsal emanetlerin saklandığı odada da yer alırlar.

Apsisteki sunağın solunda da kırmızı boyayla yazılmış bir kitâbe bulunur, daha önce betimlediğimiz kırmızı boyayla gerçekleştirilmiş bezemelerin çağdaşı olması muhtemeldir. Siyah boya izleri taşıyan alçıdan kabartmalı yazıtlar, kutsal emanetlerin saklandığı odanın tonozunda, kilisenin

üzerindeki bir pasajın tonozunun batı tarafında, kulenin girişinin tonozunda ve kilisenin kuzeybatı yönünün üst seviyesinde bulunan kayaya oyulmuş boyalı hacmin girişinin yarım kubbe örtüsünde karşımıza çıkar.

Bu alandaki diğer tüm binaların uygun bir tasviri, bu anlatının çok daha ötesinde bir iştir. Alanın yukarı kısmı, ilki doğu ucunda kulesiyle kilisenin çatı seviyesinin hemen üstünde, ikincisi ise yamacın daha yukarısında olmak üzere kabaca iki terasa bölünmüş gibi görünmektedir. Her teras çoğunlukla kayaya oyulmuş hacimlerden ve kârgir ön duvarlardan oluşan bir dizi yapıdan meydana gelir. Arazinin doğasına bir yanıt olarak; kârgir yapıların, teras yapımının ve istinat duvarlarının alanın aşağı kısmında yoğunlaştığı; kayaya oyma mekânların ise yukarı kısma hâkim olduğu genellemesi yapılabilir.

Alanın üst sınırına doğru konumlanan kayaya oyulmuş bir hacim daha dikkatli bir değerlendirme gerektirir. Burası dikdörtgen planlıdır ve girişi, üstünde bir beşik tonoz örtünün kalıntıları bulunan kapı açıklığı tarafından sağlanır. Birçok nişi vardır ama özellikle duvar resimleriyle öne çıkar. İlk sahne askerlerin olduğu bir kule ve daha uzakta süvarileri betimlemektedir. Yerel halk, bu sahneyi manastırın bir ara kuşatılmış olabileceğine yorar.

Güncel Durum

Kaya oyma ögeler, bazı mağaralar alt seviyeye çökmüş olsa da nispeten sağlam görünmektedir. Çoğunluğu sürekli su sızıntısından zarar görür. Bu durum büyük olasılıkla alanın hidrolojik özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu sorun kapalı mekânlarda nemli bir ortam yaratır ve bu da biyolojik oluşumları ve bozulmayı kolaylaştırır. Kârgir yapılar ise, özellikle de çatı örtüleri kısmen ya da tamamen yıkılmış olanlar ile yapısal sorunlarla (ister ilk başta inşa edilme biçiminin bir sonucu olarak ister yatay veya çapraz çatlakların oluşmasının bir sonucu olarak olsun) karşı karşıya olanlar, önlem alınmadığı sürece su sızıntısına ve yavaş aşınmaya açık olacaktır. En hassas kârgir yapı, duvarının her yerinde birçok belirgin yapısal çatlağı bulunan ve yüksek bir yapı olan kuledir. Bunun dışında, zeminin hızlıca incelenmesinin

sonucunda, kârgir yapılarda yakın zamana ait bir yıkılma gözlenmemiştir. Kompleksin geri dönülemez hasara uğraması muhtemel başka bir kısmı da savaş sahnesinin yer aldığı duvar resimlerinin bulunduğu mağaradır, çünkü sıvalı ve boyalı yüzeyden geriye kalanlar çatlamış ve kayanın yüzeyinden ayrılmaya başlamıştır. Manastırın diğer kısımlarındaki boyayla yapılmış kitâbelerin büyük çoğunluğu iyi durumdayken, mağaradaki savaş sahnesinin rengi neredeyse çıplak

gözle görülemeyecek kadar solmuştur. Saha gezisinin ardından yapılan durum değerlendirmesinde, tarihi doku açısından en büyük tehditlerin yapısal dayanıksızlık, hava koşullarının ve alanın hidrolojisinin etkisi ve vandalizm olduğuna karar verilmiştir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Konumuna ve görece güç erişime rağmen bu alan açısından en temel tehdit; çoğu yakın tarihe ait izlerin her yanda belirgin olduğu yaygın vandalizmdir. İç mekâna ait olup da saldırıya uğramamış öge neredeyse bulunmaz. Zeminler, bu tahribatın izleriyle dolmuştur. Bunların bir kısmı gelişigüzel vandalizmden kaynaklanıyor olabilir, ama büyük çoğunluğu ya önyargı sebebiyle ya da yasadışı definecilik amacıyla tasarlanarak gerçekleştirilen tahribatın sonucudur. Binanın uzun süre terk edilmiş, ıssız hali ve daha fazla yapısal bozulmaya ve kasti vandalizme açık olması; bu manastıra dair risklerin ciddiyetini koruduğu ve bir şey yapılmadığı takdirde durumunun kötüleşeceği kanısına varmamıza neden olmaktadır.

Geneline bakıldığında bu alan, binalarının yaygınlığı ve bunların tarihlerinin karmaşıklığı nedeniyle yüksek değere sahiptir. Ayrıca bu manastır, Türkiye'de günümüze ulaşabilmiş en dikkate değer dört Doğu Süryani manastırından biri olduğu için de önem arz eder. Manastır, çok sayıdaki mağarası ve yapılarıyla, tasarım ve mimari açısından diğer üçüyle (Mor Evgin, Mor Yuhannon Tayyoyo ve Kaşgarlı Mor Abraham manastırları) benzerlikler gösterir. Kilisenin batı cephesinde, Mor Evgin'de de olduğu gibi merkezi kemeri diğer kemerlerinden daha yüksek olan üç kemerli bir tasarım bulunur (Hollerweger, 1999, 293; 295).

Bu alanın büyüklüğünü ve yapıları arasındaki ilişkiyi belgelemek ve bu rapordaki tarifi geliştirmek için ölçülerin de alındığı bir araştırma yapılması gerekmektedir. Kayaya oyulmuş ögeleri, kârgir mimarlığı, erişimi güç lokasyonu, sarp yamaçları ve yukarıdan uçurumlarla korunan konumunun bir araya gelmesiyle bu alan, karakter bakımından

Adıyaman'daki Murfa ve Piske manastırlarından çok da farklı değildir. Fırat Nehri üzerindeki boğazda yer alan bu iki manastır, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nden bir ekip tarafından 1989-90 yıllarında belgelenmiştir (French ve Summers 1990; Summers ve French, 1992; Blaylock, 1990 ve 1998). Bu çalışma sonucunda ortaya çıkan çizimler (farklı kotların planları ve önemli yapıların daha ayrıntılı planları) bu türden bir araştırma için bir örnek oluşturabilir. Toprak kaymasına yatkınlık, kayaya oyulmuş mekânlarda sürekli su sızıntısının uzun vadedeki etkileri gibi, alanın doğasına ait riskleri daha iyi anlamak adına kapsamlı bir jeohidrolojik araştırma yürütülmesi gerekmektedir. Bir kültür mirası olan bu kompleksin ve sorunlarının anlaşılmasına katkı sağlayacak araştırma kısmı bir yana, kompleksin ciddi çatlakları bulunan yapılarını –kule gibi– güvenceye almak için acil sağlamlaştırma önlemlerinin yüksek öncelikli kabul edilmesi gerekir.

Mort Mariana Kilisesi

Dr. Lory Zakar

Mardin, Kızıltepe ilçesi, Kleybin (Halkalı) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 05.05.1990/476-26.10.2017/2939 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu - 30.05.2018 -3474 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Koruma kurulu tarafından türbe/ziyaret olarak tescillenmiş olan bu yapı, bugün bir mezarlığın içinde yer almaktadır. Köylüler yapıyı bir kadına ait ziyaret olarak tanımlamaktadır. Daha önce köyde kiliselerin olduğu bilinmektedir ve bugün köydeki kilisenin yeri sorulduğunda bazı köylüler bu yapıyı işaret etmektedir. Köydeki diğer yapılardan eski tarihli olan, bir takım süslemeleriyle dikkat çeken ancak işlevine ve tarihine dair kesin bir bilgi ve fikir vermeyen bu yapıyı, günümüzde Süryaniler, 6. yüzyılda yaşadığına inandıkları bir azize olan Mort Mariana'ya adanmış bir kilise olarak tanımlamaktadırlar.

Mimari

Üç sahınlı olduğu anlaşılan yapıyı mezarlık alanı çevrelemektedir. Yapının batı cephesinin bütününün, güney ve kuzey cephe duvarlarının ise yarıya yakın kısmının yıkıldığı görülmektedir. Tamamen ayakta bulunan tek cephesi doğu cephesi olup, bu kısımda apsis izine rastlanmamıştır. Kuzey duvarında süslemeli bir niş yer almaktadır. Yapının Mort Mariana'ya adandığının bir işareti olarak burada geçmişte Mort Mariana'ya ait olabileceği düşünülen bir lahit olduğu söylenmektedir, ancak bu iddiayı kanıtlayacak hiçbir iz yoktur. Yapının girişinin güney beden duvarlarının doğu tarafından olduğu düşünülmektedir. Günümüzde bu noktada

bulunan bazalt söve taşları kapıya ait olmalıdır. Bu düşünce, Şanlıurfa Bölge Koruma Kurulu'nun arşivinden elde edilmiş olan 1980-90 yıllarına ait fotoğraflar ile desteklenmektedir (Arslan 2018).

Yapının kuzey ve güney sahınlarında beşik tonoz, ortada ise çapraz tonoz örtüler görülmektedir. Yan sahınlar üzerindeki örtüler cephe duvarları ve taş sütunlar ile taşınmakta iken orta sahındaki çapraz tonoz, yükleri taş sütunlara aktarmaktadır. Yapı kalıntılarındaki beden duvarları tuğla hatıllı taş yığma duvarlardır. İç mekânda görünen tüm taşlar açık renkte olup, kemerler, mezar nişi olarak adlandırılan niş ve onun iki yanındaki nişlerde kesme taş, diğer yüzeylerde kaba yonu taş kullanılmıştır. Kaba yonu taş yüzeylerde sıva kalıntıları bulunmaktadır. Doğu cephe duvarının dış yüzeylerinde, tuğla hatılların üst sırasında koyu renkte bazalt taş sıraları, kuzey cephesinin alt kısımlarında dağınık şekilde, güney cephesinde ortada ve köşede olmak üzere bazalt taş bloklar izlenebilmektedir.

Sütunlar, birbirlerine ve beden duvarlarına taş kemerler ile bağlanmıştır. Yapının batı ve güney cephelerinde küçük açıklıklı, düz atkılı lento sistemiyle oluşturulmuş pencere açıklıkları yer almaktadır. Orta kısımda bulunan taş sütun başlıkları dorik tarza benzerlik göstermekte iken, doğu cephe duvarına bitişik konumda olan taş sütunlarda akantus yaprağı motifi bulunan korint sütun başlıkları görülmektedir. Sütun başlıkları üzerinde haç motiflerine rastlanmaktadır. Yapının içerisinde kuzey ve güney beden duvarları üzerinde tonoz üzengi seviyesinde duvar boyunca devam eden kesme taş bir silme bulunmaktadır. Bu silme üzerinde herhangi bir süslemeye rastlanmamıştır. Doğu cephesinde ise bu silme devam etmemektedir.

Kuzey duvarında bulunan nişin kemerinin üzerinde üzengi seviyesinde uzanan, geometrik süslemeli bir silme mevcuttur. Bu silmenin bezeme unsurları bölgenin İslam Dönemi süslemeleriyle paralellik gösterir (örnekler için Altun, 2011, 90, 96). Bu paralellik nişin kemerinin iki yanındaki ince taş sütünçelerde de görülür. Ancak bunlar tek başına yapının bir İslam yapısı olduğunu

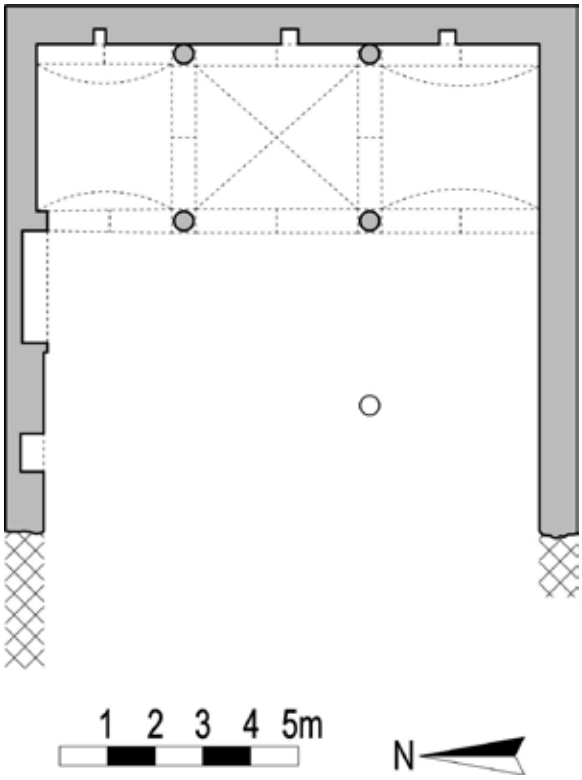

göstermez. Nitekim bölgede Orta Çağ ve sonrasında inşa edilen İslami ve Hristiyan yapıların süslemelerinde artistik etkileşimler görülür (Keser-Kayaalp, 2017). Kemerin sol kolundaki sütünçe yerinde görülebilmekteyken sağ koldaki kaybolmuş durumdadır. Niş kemerinin en yüksek noktasına göre simetrik konumda iki adet mukarnas detaylı taş konsol bulunmaktadır. Bu konsolların bir dönemde yatay bir taş yazıtı desteklemesi mümkün bulunmuş olmakla beraber konsolların ne amaçla kullanıldığı bilinmemektedir.

Yapının çeşitli etkenlerle birçok değişim ve yeniden yapım geçirmiş olduğu tahmin edilmektedir. Yapının doğu cephesindeki mevcut duvarın, dış yüzeyde sergilediği bazalt taş sıralarının diğer cephelerde bulunmaması, iç yüzeyde diğer duvalardaki silme ögesinin bu duvarda devam etmiyor oluşu, yapının diğer duvarlarından farklı olarak bu duvar yüzeyinde sütun ve duvar elemanlarının bitişik konumda bulunuyor oluşu, bu duvarın sonradan yapılmış olduğuna işaret edebilir. Bu durum, yapının geçmişte kilise olabileceğine dair tek delildir, çünkü bu müdahaleyle eskiden var olmuş olabilecek bir apsise dair tüm izler silinmiştir.

Güncel Durum

Yapı, Kleybin köyünün batı çeperinde konumlanmış olup üzerinde bulunduğu parsel yaklaşık 6000 metrekarelik bir alana sahiptir. Yapının tarihine ve kimliğine ait bilgiler kaybolmaya yüz tutmuş durumdadır. Yapı, ileri derecede zarar görmüş ve yapısal kurgusunun yarısından fazlasını yitirmiştir. Ciddi malzeme kaybı ve bozulması olan yapının planı mevcut kısımdan ve zeminde takip edilebilen duvar izlerinden kısmen anlaşılabilmektedir. Yapının üst örtüsünü taşıyan sütunlara ait parçalar çevrede dağınık halde görülebilmektedir. Mevcut duvar kısımlarının köşe birleşimlerinde yıkıntılar yer almaktadır. Yapının çatı örtüsünü tamamen kaybetmiş olması ile geride kalan kısmın tavan konstrüksiyonu da hava koşullarına tamamen açık hale gelmiştir. Yapının günümüzde kullanılmıyor oluşu, kaçak kazıların zaman zaman devam etmesi, yapı strüktürünün üst örtü başta olmak üzere hava koşullarına karşı hiçbir korumasının bulunmayışı gibi etkenler yapının hızla yok olmasına neden olacaktır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapının içerisinde bulunduğu ciddi yok olma riskinden kurtulması amacıyla öncelikle mevcut kalıntının sağlamlaştırılması ve korumaya alınması önerilmektedir. Hızlı ve etkin bir koruma çözümünün ardından gerekli arkeolojik kazıların, malzeme ve strüktür analizlerinin tamamlanarak yapının projelendirilmesi, bakım ve onarımının gerçekleştirilmesi, yeniden işlevlendirilerek kullanıma sunulması gerekmektedir.

Yapının konumu, bahsedilen kazı ve projelendirme sürecinin gerektirdiği bütçe ve kullanım problemleri göz önünde bulundurulduğunda bu sürecin gerçekleştirilmesi için şartlar oluşana kadar yapıdan geriye kalan bina dokusunun da tamamen kaybedileceği açıktır. Bu nedenle, öncelik, yapının daha fazla bozulmasını ve tamamen yok olmasını, kültürel bir değer olarak da unutulup varlığının silinmesini engellemektir. Mevcut yapı sistemini destekleyecek bazı destek çözümlerinin getirilmesi ilk, hızlı önlem olarak düşünülebilir. Güney duvarı üzerinde açılan boşluklar ile kuzey ve doğu cephe duvarlarının birleşim noktasında oluşan zafiyetin giderilmesine yönelik olarak bölgede bulunan malzemeler ile destekleyici elemanlar veya basit sistemler kullanılarak önlem alınabilir.

Mort Maryam Magdloyto Manastırı

Dr. Jorge Manuel Simão Alves Correia

Mardin, Midyat ilçesi, Hah (Anıtlı) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 26.03.2019/4392 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe
Ayakta duran kilise, manastır tipi bir kilise olup, büyük ihtimalle 30 metre ilerisindeki kuleyle birlikte bir yapı grubunun parçasıydı. Bell, geç döneme ait olduğunu düşündüğü bu kilise hakkında notlar tutmuş fakat bunları yayımlamamıştır. Mango, Bell'in kitabını güncellerken kilise hakkında küçük bir not yayımlamıştır (Bell-Mango, 1982, 117). Kilisenin tarihlendirilebilmesine yardımcı olacak tek kanıt süslemesidir. Apsise açılan kapının sövesinde, Mango'nun Emevi süslemeleriyle, yani 7-8. yüzyıllarla ilişkilendirdiği bir kanatlı palmet bezemesi bulunur (Mundell, Mango, 1982, 117). Duvar örgüsünün türünden binanın batı kısmının doğu kısmına kıyasla çok daha sonra yapıldığı açıkça anlaşılmaktadır.

Mimari
Yapı grubuna, köyün içinden, iki yanı bahçe duvarlarıyla çevrili bir köy yolu takip edilerek ulaşılır. Bölge ağaçlık, yüzey engebeli ve arkeolojik bulgular taşlık peyzajın bir devamı gibi durmaktadır. Tüm yerleşke harabe halindedir ve görünen iki bölümü bulunur: Birbirine yakın bir kilise ile bir kule. Kilisede yakın dönem müdahalelere ait iz görülmediğinden kalıntıların yüzyıllardır süren bir çürüme sürecinden geriye kalan dirençli tanıklıklar olduğu anlaşılır. Yapı kısmen çatısızdır ve özgün döşeme seviyesini kapatan toprak ve moloz dolgunun içine büyük oranda gömülmüş durumdadır. Yine de planı algılanabilir; buna göre kuzey-güney boyunca enine uzanan dört mekândan oluşur. Günümüzde tamamen kapanmış olan giriş, zamanında,

örtü sistemine ait izler gösteren trapezoidal (ikizkenar yamuk biçimli) narteksten sağlanmıştır. İlk mekân oldukça basit ve tam bir yorum yapmamıza izin vermeyecek kadar hasarlı vaziyettedir. Buna rağmen büyük ihtimalle bir beşik tonozla örtülü olduğunu söyleyebiliriz. Bezemeye ait yegâne iz, ikinci mekâna açılan kapının üzerinde bulunur; lentoda iki yandaki dairesel ve ortadaki kare çerçevelerin içinde toplamda üç adet Yunan haçı kabartması yer alır.

İkinci mekân 6-7 metre büyüklüğünde, daha büyük bir alandır ve aslında kare planlı bir mekân oluşturacakken, narteksin trapezoidal formunun yönlendirmesiyle ana girişe doğru küçülür. Bu nefin dört düşey yüzeyi de farklı özellikler gösterir; narteks ile ortak olan duvarında, kapının yanında bir adet niş görülür. Karşılıklı iki yan duvarda payeleri başlıksız ve yalın birer ikiz sağır kemer öne çıkar. Son olarak nefte tüm odak, hafif at nalı biçimli üç kemerden oluşan arkatla oluşturulmuş doğu duvarına yöneltilmiştir. Kabaca işlenmiş akantus yapraklarıyla süslenmiş impostlar tarafından taşınan bu kemerler, silmeleriyle paralel uzanan geometrik çıkmalar dizisi oluşturur. Günümüzde bu mekânın örtüsü yerinde değilse de, iki noktada tromp bulunması, özgün tasarımda bir kubbeyle örtülü olabileceğine işaret eder.

Nef ile apsis arasında, bir çeşit transepte benzeyen beşik tonozla örtülü dikdörtgen bir mekân uzanır. İşlevi belirlenememiştir ve apsis ile nef arasında böyle bir ek mekân bölge kilise mimari açısından olağan dışıdır. Burada kilisenin geometrisi daha muntazamdır. Bu kısım, çatısız mekândan, kabaca işlenmiş akantus yapraklarıyla süslenmiş büyük payelerle ayrılır. Söz konusu olan bu geçiş mekânı üç kısımlı apsise açılır. Burada toprak seviyesi o kadar yüksektir ki apsis süslemelerinin birçoğunu kapatır. Kapının lentosunda, bugün zemin seviyesinde, kanatlı bir palmet bezemesi ile asma dalı kıvrımları görülür. Ana apsisin lentosunun seviyesi, hacimlerin sonradan ne kadar dolduğuna dair önemli fikir verir.

Yapıdan düşmüş taşlar ve birikmiş topraktan oluşan yığıntının üzerine kadar ancak yükselebildiğinden dışarıda algılanabilen kalıntılar için durum pek iç açıcı değildir.

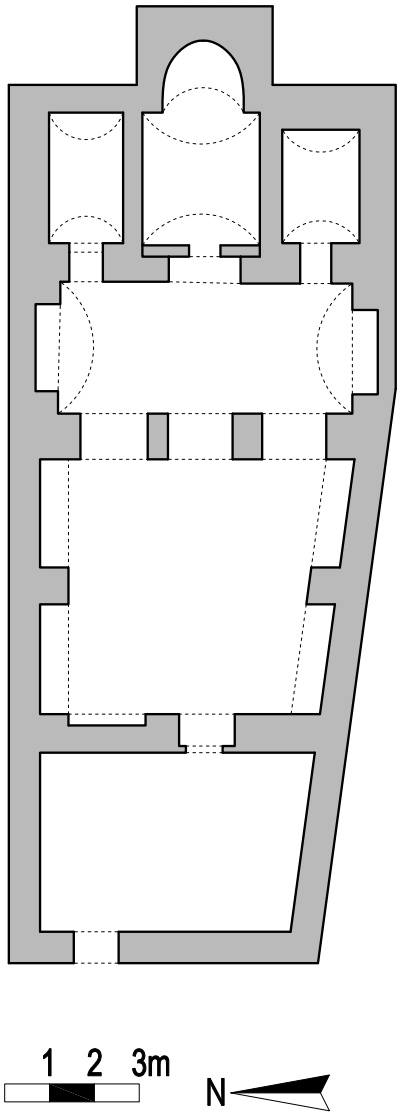

Cepheler genellikle düzdür, yapı hakkında daha derinlikli bir tanımlama ve kronoloji çıkarmamızı sağlayacak hiçbir ögesi yoktur. Burada görebildiğimiz ayırt edici yegâne unsur, apsis kısmında hacimlerin daha özenle tanımlandığını gösteren, basit armudi silmeli korniş parçalarıdır. Apsise yaklaştıkça yapının diğer kısımlarından daha eski bir tarihe işaret eden, özenle işlenmiş kesme taştan, daha nitelikli bir duvar örgüsü görürüz. Yukarıda bahsi geçen lentodaki süslemeye bakılırsa, kilisenin bu kısmı, bölgede inşaat faaliyetlerinin yoğun olduğu Erken İslam Dönemi'ne ait olabilir (Keser-Kayaalp 2018).

Kilise alanının yakınında, kilisenin görüş mesafesindeki bir kule kırsal manzarayı gözler. Kısmen yıkılmış olan bu yapı, neredeyse tam bir kare olan plana sahiptir. Aslında çok katlı olmasına rağmen günümüzde yalnızca

orta kat erişilebilir durumdadır. Bu orta katta duvarlar nişlerle hareketlendirilmiştir. Yarı yıkılmış haldeki bir kubbenin, zamanında mekânı örttüğü anlaşılır. Kuzeyde ya tuvalet ya da bir savunma sisteminin parçası olduğu tahmin edilen düşey bir boşluk bulunur. Yapının rahipler tarafından inziva kulesi olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca gayet akılcı tasarımı, o dönemde bu türden binaların yapımındaki uzmanlığı ortaya koyar. Bu iki bina, yerleşkeleriyle birlikte, yalnızca arkeolojinin gün yüzüne çıkarabileceği daha geniş bir yerleşimin varlığına işaret ediyor olabilir.

Güncel Durum

Bu dini yapı kompleksi tamamen terk ve ihmal edilmiştir. Herhangi bir işaret ya da bilgilendirici tabelayla gösterilmemektedir. Her iki bina da doğal unsurlara ve insan müdahalesine son derece açık durumdadır. Kilise strüktürel olarak ciddi hasarlıdır. Tıpkı temellerinde ve kenarlarında birikmiş moloz dolgu tarafından desteklenmeyen duvarlar gibi, ayakta kalabilen tonozlar da yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Yapısal çatlaklardan kaynaklanarak birbiri ardına eklenen bozulmalar, günümüzde yapının tüm planının algılanmasına engel olmaktadır. Bezemelerde de bozulmalar görülür. Ayrıca bitki örtüsü harabenin yer aldığı tepeyi yavaş yavaş kontrolü altına almaktadır. İnziva kulesinde görülen durum pek de farklı değildir. Dış duvarların kenarları ile çatının kısmen yıkılmış olması, tüm yapının ayakta kalma ihtimalini tehlikeye sokmaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Bu kompleksin her iki yapısı da (kilise ve kule) benzer güçlüklerle karşı karşıyadır. Bunlar yalnızca yapısal koşullarının kötülüğünden değil, aynı zamanda yapıya kontrolsüz erişimden de kaynaklanmaktadır. İki yapı da duvarlarla çevrili olsa da, bu duvarlar insanların erişimini engellemede yeterli değildir. Bu yüzden, alanın vandalizme karşı korunması gerekmektedir. Rüzgârın ve yağmurun etkilerine tamamen açık olan bu yapılar, olası bir depremde geri alınamaz bir yıkımla karşı karşıya kalabilir. Ana duvarlar ve kilisenin çatı örtüsü kısmen günümüze ulaşabilmişse de duvarlardaki derin çatlaklar, özellikle de kulenin kenarlarından eksilmiş olan taşlar, acil bir sağlamlaştırma çalışması gerektirmektedir. Yapı kompleksinin çevresindeki bölgenin temizliğiyle birlikte kulenin ve kiliseden günümüze ulaşabilmiş çatısı örtülü iki mekânın yapısal olarak güçlendirilmesi için bir proje yürütülmesi uygun olacaktır. Tüm bu tedbirler, kompleksin anıtsal yönünü ve apsis girişinin mimari bezemesini ortaya çıkarırken son derece acil ve gerekli görülen arkeolojik çalışmanın başlaması için ihtiyaç duyulan koşulları da sağlayacaktır.

Mor Loʿozor Manastırı

Barış Altan

Mardin, Midyat ilçesi, Habsenus (Mercimekli) köyü
Mevcut işlevi : **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 19.10.2001/2698 - 13.05.2009/2234 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Bu manastırın kuruluşu ile ilgili iki farklı aktarım vardır. Biri, Harran Metropoliti Mor Loʿozor tarafından kurulduğuna dayanır (Bell-Mango, 1982, 110). İkinci aktarım Şemʿun d-Zaite'nin hayat hikâyesindendir. Buna göre, Şemʿun, Habsenus köyünün hemen dışında Mor Loʿozor adına bir manastır ve inziva kulesi yaptırmıştır. Bu manastıra, Mor Loʿozor'un Harran'dan getirdiği kemiklerini koymuştur. Şemʿun'un hayat hikâyesine uygun olarak, bugün manastırın ortasında bir kule yer almaktadır. Kulenin üzerinde yapım tarihi olarak 791/792 geçmektedir (Palmer, 1987, 71). Bu tarih kafa karıştırıcıdır çünkü yaşam hikâyesinde Şemʿun'un 734 yılında öldüğü yazılmıştır (Dolabani, 1971, 88). Şu an ayakta duran kule, Şemʿun'un yaptırdığının yerine sonradan yapılmış olabilir. Turʿ Abdin ve çevresi 640 yılında İslam hâkimiyeti altına geçmiştir. Bu dönemde sütun azizliği gibi oldukça radikal olan bir çilecilik pratiğinin sürdürülmesi ilginçtir (bu çilecilik türü ile ilgili daha fazla bilgi için Schahner 2010). Ancak daha da ilginç olan kulenin yaratıcı formudur. Diğer inziva kuleleri gibi yekpare taşlardan değil, kesme taş blokların örülmesiyle inşa edilmiştir ve ortasında delik vardır. Kilisenin güney duvarındaki büyük kesme taşlar daha erken bir yapıya ya da devşirilmiş malzemeye işaret etmektedir. Bunlar daha geç bir dönemde inşa edilmiş izlenimi vermektedir. Dış cidara içeriden bitişik at nalı şeklinde paye ve kemerler inşa edilmiştir.

Mimari

Manastır, üç metre yüksekliğinde, kesme taştan örülmüş bir duvarla çevrilmiştir. Kare planlı manastıra, yapının kuzey batı köşesindeki bir kapıdan girilmektedir. Avlunun batı, kuzey ve doğusunda yapılar bulunmaktadır ve avlunun zemini doğal kayadır. Kapıdan, önce kapalı bir eyvana girilir. Kapının üzerinde bulunan kitabeden bu eyvanın Rahip Yusuf tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Eyvan, manastıra sonradan eklenmiştir. Kitabede tarih bulunmadığı için ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Eyvanın kuzey duvarından açılan kemerli bir kapı ile manastırın ana avlusuna girilir. Avlunun doğu cephesinde sivri kemerli sütunlarla yükselen bir bölüm, arkasında da manastırın büyüklüğüne oranla oldukça mütevazı manastır tipi bir kilise yer almaktadır. Kilise oldukça büyük blok taşlardan inşa edilmiştir.

Manastırın batı cephesinde odalar bulunmaktadır. Muntazam kesme taştan yapılmış ve oldukça büyük olan bu odalar, keşişlere ait olmalıdır. Manastırın kuzeydoğu kısmında bulunan yapı iki katlıdır. Divanhane tabir edilen bu kabul odasına, avludan kesme taştan yapılmış merdivenlerle çıkılmaktadır.

Manastırın Tur ʿAbdin bölgesi açısından en ayırt edici özelliği avlunun ortasında bulunan inziva kulesidir. Bir kaidenin üstünde yer alan silindir şeklindeki kulenin üst kısımları yıkılmış durumdadır. Dış çapı yaklaşık 2,5 metre olup, yüksekliği 7 metre civarındadır. Ortası boşluk olan kulenin güneyinde, yer boyunca bazı kanallar seçilmektedir.

Güncel Durum

Manastır, Mercimekli köyünün yaklaşık yarım kilometre güney batısında yer almaktadır. Tamamen terk edilmiş manastırın avlusundaki yapılarda çökmeler gözlenmektedir. Girişinin kontrol altında olmamasından ötürü de insan tahribatı giderek artmaktadır. Yapıda çok sayıda kaçak kazı gerçekleştirilmiştir. Duvarlarda son zamanlarda yapıldığı anlaşılan grafitilere rastlanmaktadır. Manastırın doğusuna inşa edilmiş büyük sanayi tesisi hem manastırın hem de köyün doğal peyzajını kötü yönde etkilemektedir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Acil müdahale edilmediği durumda yapıdaki tahribatın artacağı gözlenmektedir. İnziva kulesinin tahrip olması ise bölgedeki son örneğin de yok olması anlamına gelecektir. Yapıya girişin kontrol altına alınması ve acil koruyucu önlemlerin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Yapı, Midyat'ı ve yakın çevresini içine alan bir kültür rotasının parçası olabilir.

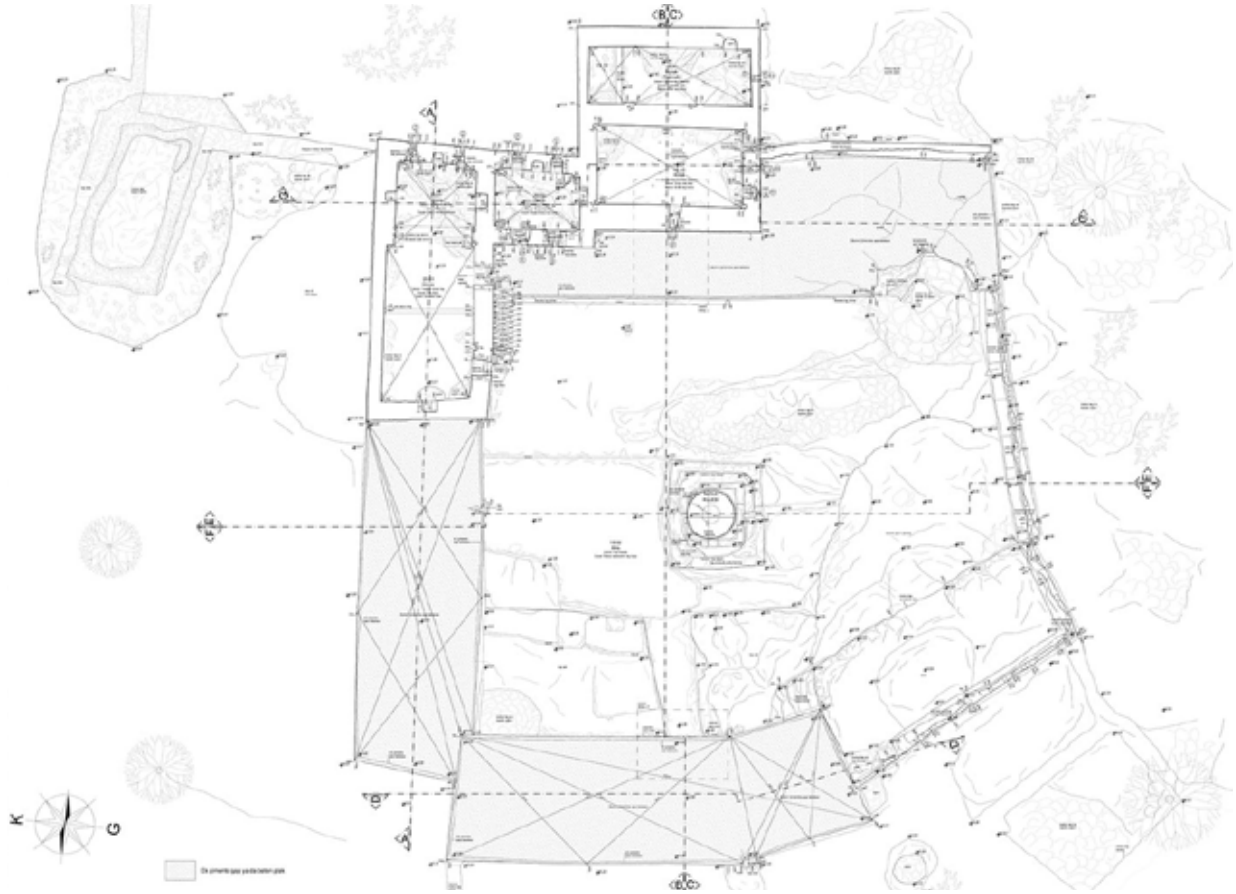

MP Tasarim ve Uygulama Ltd.Sti.İstanbul'a teşekkür ederiz.

Mor Yuhannon Tayyoyo Manastırı

Barış Altan

Mardin, Nusaybin ilçesi, Dibek Mahallesi
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 22.11.2012/941 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu - 21.10.2020 - 5748 ŞanlıurfaKültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Mor Yuhannon'un bilinen en eski yaşam hikâyesine göre, bu Doğu Süryani azizi Hira'da doğmuş, sonradan Nusaybin Okulu'na gelmiş ve ona adanan manastır ölümünden sonra 9. yüzyılda kurulmuştu. Daha sonra oluşan gelenek bu azizi Mor Evgin'in öğrencisi olarak anar (Fiey 1977, 154, 155). Hiralı olduğu için Arap lakabını almıştır (yaşamı ile ilgili diğer detaylar için ayrıca Brock, 1980, 6-12). Monneret de Villard manastırın kilisesinin 11.yüzyıldan daha erken olamayacağını söyler (1940, 83). Herzfeld ve Guyer ise Mor Evgin'deki kubbe ile benzerliğinden dolayı narteksteki kubbeyi 9. yüzyıla tarihlemişlerdir. Ancak bugün Mor Evgin'in kubbesinin 1271'e tarihlendirildiğini biliyoruz (Bell-Mango 1982, 141). Mor Evgin'in 1271'de restore edildiğini kaydeden metinde Mor Yuhannon Manastırı'ndan da bahsedilir. Manastırın adının geçtiği 1501 ve 1607'ye tarihlenen kayıtlar da vardır (Wilmshurt 2000, 43). Mor Evgin gibi bu manastır da 18. yüzyılın ortasında Batı Süryanileri tarafından kullanılmaya başlanmış olmalıdır (Palmer, 2010, 181). Barsavm'ın derlediği kolofonlar 19. yüzyılda Mor Evgin ve Mor Yuhannon manastırları arasında kuvvetli bir bağa işaret eder. Mor Yuhannon Manastırı'nın Mor Evgin Manastırı'ndan türediği ve yüzyıllar boyunca bu manastırla güçlü bağları olduğu düşünülür (Palmer, 2010, 242). 1864'te manastırda tek bir rahip kalmıştır (Palmer, 2010, 184).

Mimari

Manastır, çok sayıda ve çeşitli boyutta kaya oyma ve inşa edilmiş yapıdan oluşmaktadır. Bu yapılar geniş bir alana yayılmış ve bir yamaca yaslanmış vaziyettedirler (bu mekânların ilişkisini gösteren bir eskiz için bakınız: Sinclair, 1987, 348). Uzaktan bakıldığında özellikle revaklar dikkat çekmektedir. Değişik kotlarda birbirleriyle bağlantılı olan bu mekânların en görkemlisi manastırın ana kilisesidir (Bell-Mango, 1982, 5). Yamaca oturan kilisenin girişine bir üst kottan inilen merdivenlerle ulaşılmaktadır. Güney duvarı payandalarla desteklenmiştir ve cephelerinde dikkat çeken başka bir özellik yoktur. Batıda yer alan kare planlı narteks, tromplu geçiş elemanlarının olduğu tuğla bir kubbe ile örtülüdür. Benzer ancak daha küçük ölçekte bir kubbe Mor Evgin Manastırı'nda yer almaktadır ve 12. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Narteksin kubbesi de benzer bir döneme tarihlendirilebilir. Narteksin duvarlarında tuğla kemerli sekiz adet röliker nişi bulunmaktadır.

Kilisenin naosu doğu-batı aksında uzar ve alışılmışın dışında uzundur. Diğer Doğu Süryani manastırlarında olduğu gibi burada da Batı Süryani manastırlarından farklı olarak bu plan tipi tercih edilmiştir. Naosun doğu tarafında, kuzey ve güney duvarlarında, karşılıklı iki niş yer almaktadır ve bu nişlerde Mor Yuhannon ve annesinin mezarları olduğuna inanılmaktadır (Bell- Mango, 1982, 5). Naos ve apsis bölümü bir templon duvarı ile ayrılmış durumdadır ve templon duvarında devşirme malzemeler bulunmaktadır. Apsis kısmındaki sivri kemerler, en erken 12.yüzyıl izlenimi vermektedir. Kilisenin çok sayıda acil ve özensiz onarımdan geçtiği anlaşılmaktadır. Naosun üzerini örten tuğla beşik tonozundan, çok rastlanmayan bir tekniğin kullanıldığı anlaşılmaktadır. En tepe kısımda neredeyse düzleşen bir tuğla örgüsünü aşağıda almaşık tuğla ve moloz sıraları takip etmektedir.

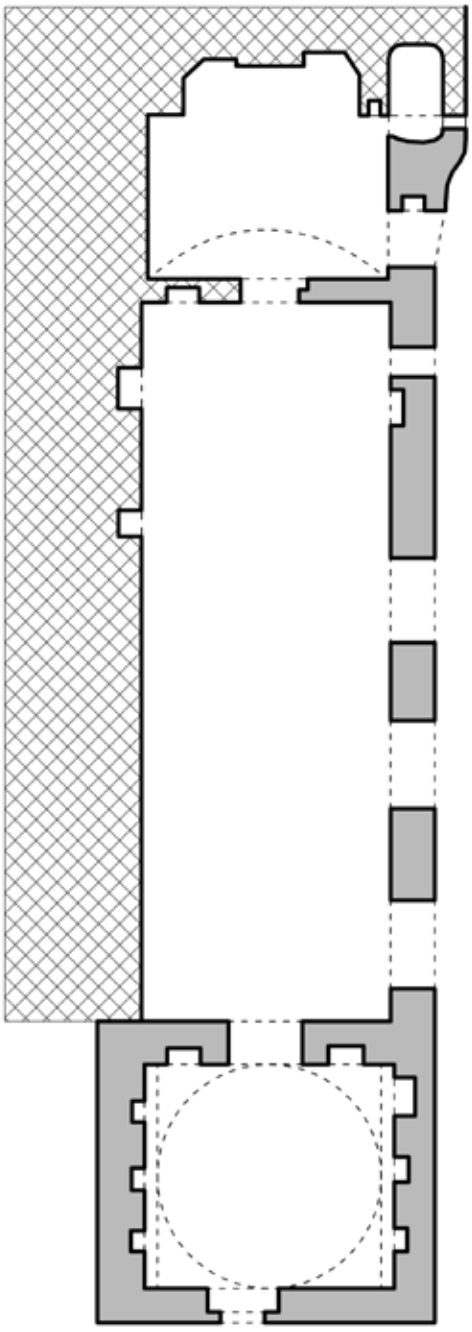

Manastırın ana kilisesinin planı.

Ana kilisenin güneyinde ve bir alt kotta daha küçük ikinci bir kilise yer almaktadır. Bu kilise kareye yakın bir plana sahip olup apsis ve naos bir templonla ayrılmıştır. Ana kilisenin sunağı kırılmışken bu kiliseninki nispeten korunmuştur. Kiliseler dışında manastırda çok sayıda ve değişik boyutlarda mekânlar bulunmaktadır. Ancak bunların işlevleri konusunda kesin bilgiler bulunmamaktadır. Manastırın ana kilisesinin bulunduğu yapılar topluluğunun üst kotlarında, gözetleme amaçlı olabilecek bir kule, doğusunda ise duvarlarında dikkat çekici freskllerin bulunduğu bir mekân yer almaktadır.

Güncel Durum

Mor Evgin Manastırı'ndan yaklaşık bir saatlik zorlu bir yürüyüşüyle ulaşılan manastır, terk edilmiş durumdadır. Yapının kimi yerlerinde, özellikle iki kotu birbirine bağlayan merdivenlerde, ciddi su sızıntıları vardır. Yine de ciddi yapısal hasarlar gözlenmemiştir; düzensiz örülmüş duvarların moloz taşları arasında, derzlerin zayıfladığı veya dolgunun tamamen boşaldığı yerlerde biyolojik oluşumlar görülür. Birçok mekânın içi duvarlardan kopmuş malzemelerle dolmuştur. Kilisenin narteksindeki rölikerlerin tamamı kırılmıştır. Bunların yanı sıra kilisenin duvarlarındaki çok sayıda grafiti gibi, vandalizm izleri vardır. Diğer taraftan ana kilisenin ve bitişiğindeki yapıların strüktürel olarak nispeten iyi durumda olduğu söylenebilir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapının zor ulaşılabilir olması insan tahribatını azaltacak bir durum olarak düşünülebilir, ancak yapıda yine de vandalizm izleri görülür ve yakın zamanda yine benzer bir tahribata uğrama ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca su sızıntısına bağlı sorunlar da, eğer gerekli önlemler alınmazsa yapının bütünselliği açısından tehdit oluşturacak bir risk olarak kabul edilmelidir.

Her ne kadar manastırı oluşturan yapılar strüktürel olarak iyi durumda olsalar da çeşitli kısımları için acil koruma önlemleri alınması gerekmektedir. Yapı malzemelerinin yavaş ilerleyen ama giderek artan şekilde özgün yerlerinden düşmesi sorununu hafifletmek için, duvar üzerine yapılacak capping uygulaması da bu önlemler arasındadır. Fakat yapının uzak mevkii, muhtemel bir acil koruma müdahalesini zorlaştırmaktadır. Daha uzun vadeli bir sağlamlaştırma ve koruma programı oluşturulmasının ilk adımı olarak, belgeleme ve koruma tedbirlerini önceliklendirme amacıyla manastırın tamamının kapsamlı bir mimari ve durum değerlendirmesinin yapılması önem taşımaktadır. Fresk parçalarının belgelenmesine ve detaylı şekilde çözümlenmesine, Süryani kiliselerinde nadiren görülmeleri sebebiyle (renklerine özel bir dikkat yöneltilmeli ve bunlar İslami motifler çerçevesinde çalışılmalıdır) özel bir özen gösterilmelidir. Son olarak kompleksin konumu ve İzlo Dağı'ndaki genel peyzaj düşünüldüğünde, bütünleşik bir yaklaşımla korunması uygun olacaktır.

Mor Şemʿun Manastırı/ Deyro d-İl

Barış Altan

Batman, Gerçüş ilçesi, Derdil (Gönüllü) köyü
Mevcut işlevi : **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 24.10.2013-1781 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Deyro d-İl, Tanrı'nın Meskeni anlamına gelmektedir. Wiessner, Tur ʿAbdin köylerine mesafesinden dolayı bu yapıyı dikkate değer bulmuştur (1993, III / 1, 45-51, fig. 29-40). Plan tipindeki farklılık, Tur ʿAbdin'deki tipik manastır tipinin daha kuzeyde ve daha geç dönemde görülen bir yorumu olarak değerlendirilebilir.

Mimari

Yapı, manastır kilisesi planına sahip olmakla beraber, apsis kısmının planı tipik değildir. Üç bölümlü apsis kısmının odaları diğer manastır kiliselerindeki gibi birbiriyle bağlantılıdır. Her üç odanın doğusunda nişler bulunur ve ortadaki niş diğerlerine göre büyüktür. Tur ʿAbdin'deki diğer manastır kiliselerinden farklı olan, bu nişlerin önünde naosa paralel uzanan bir geçiş mekânının olmasıdır. Kuzey-güney doğrultusundaki enine naosa batıdaki bir kapıdan girilmektedir. Yapı, küçük kaba yonu ve moloz taş ile yapılmıştır. Kapı lentolarında ise büyük kesme taşlara rastlanır. Yapı tekniği, Tur ʿAbdin'deki diğer yapılarla karşılaştırıldığında daha geç bir döneme işaret etmektedir ancak bu varsayımı kesinleştirecek bir süsleme ya da kitabe yoktur.

Güncel Durum

Manastır, yamaca yaslanmış olarak kurulu olan Gönüllü köyünün yerleşiminin bittiği noktadaki düz bir arazide bulunmaktadır. Bu düzlüğün manastırın sınırlarını belirlediği düşünülebilir. Düzlüğün bitiminde sert bir yamaç bulunmaktadır ve yamacın

altında bazı yapı kalıntıları görülmektedir. Manastırın köy ile oldukça yakın ilişkisi ve köyden daha aşağı bir kotta yer alması da bölgedeki manastırlarda pek rastlanmayan bir durumdur. Yapı büyük oranda tahrip olmuş durumdadır. Naosun tonozu ve güney duvarı çökmüştür. Apsis önündeki mekânın ise tonozu sağlam durumdadır. Güney duvarı kısmen kuzey duvarı ise tamamen yıkılmıştır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapının köy yerleşiminin hemen bitiminde olması yapının kalan bölümlerinin korunması için avantaj olarak görülebilir ancak yapıdan taş malzeme devşirmeyle de sonuçlanmaktadır. Yapıya dair herhangi bir yönlendirme ve bilgi panosu yoktur. Doğa ve insan tahribatına açık durumdadır. Yapı, oldukça etkileyici bir peyzajın içinde yer almaktadır ve tasarlanacak yürüyüş güzergâhlarının bir parçası haline getirilebilir.

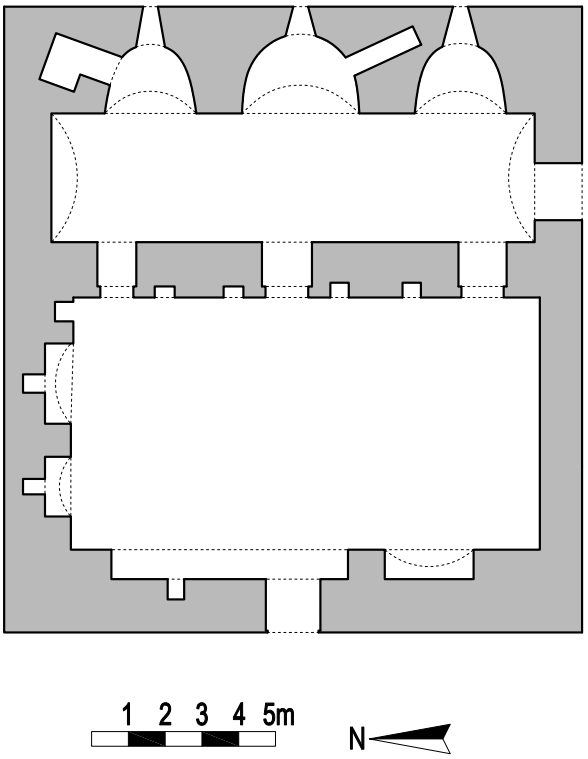

Mor Holo Manastırı

Dr. Jorge Manuel Simão Alves Correia

Mardin, Midyat ilçesi, Salah/ Shiluh (Barıştepe) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 28.07.2021/6413 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe
Salah'lı Mor Yaʿkup'un hayat hikayesine göre, Yaʿkup, Bar Shabo ve Holo ile Hasankeyf'e gitmiştir. Orada, Bar Shabo Persler tarafından yakalanmıştır ve on öğrencisi ile birlikte öldürülmüştür. Öldüğü yerde adına bir manastır yapılmıştır ve Yaʿkup, öğrencisi Donyel ile oraya yerleşmiştir. Holo ise yakında kendine ait bir manastıra yerleşmiştir (Palmer'la görüşme: v. 422b of British Library Additional MS 12,174). Bu yapı, Mor Yaʿkup'un yakınında olduğu söylenen Mor Holo manastırı olmalıdır. Bazı kişiler bu manastırı, yine Mor Yaʿkup'un yaşam hikayesinde ismi geçen Mor Antonios ile anmaktadır, ancak Mor Antonios'a adanmış bir kilise ve manastıra dair bir kayıt yoktur.

Mimari
Bir kilise ve kayaya oyulmuş mekânlardan oluşan bu dini kompleks, kayalık bir tepede, son derece ıssız ve pastoral bir konumda, en yakın köye ve ulaşıma uzak bir noktada yer alır. Çok hasarlı durumdaki kilisenin dini karakteri dışarıdan neredeyse hiç algılanamamaktadır. Taştan örülmüş duvar parçaları ve bir giriş, doğal peyzajın değişimini ve alanın insanlar tarafından kullanıldığının işaretini verir. Bu ilk izlenimin ardından, değerli mimari ögeleri olan sofistike bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Yerleşke bir ana binadan ve bir yan mağaradan meydana gelir. Ana bina biri kârgir, diğeri kayaya oyulmuş iki mekâna bölünmüş

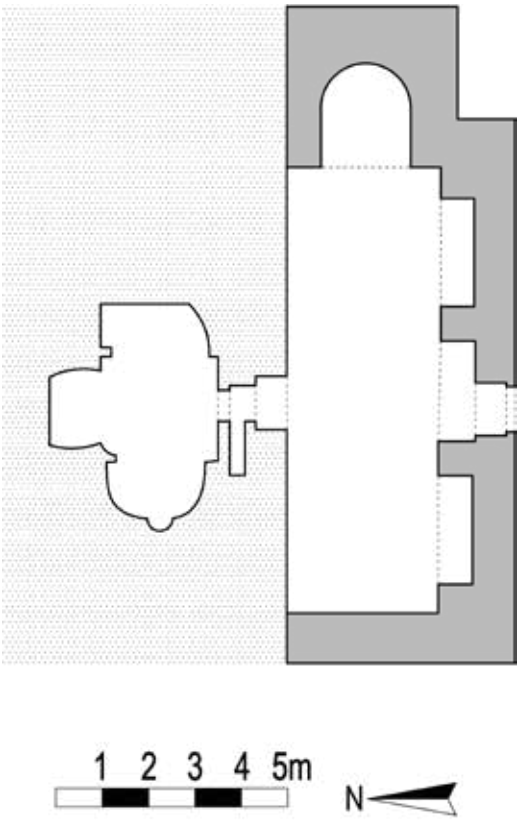

olan bir kilisedir. Kilise, uzun kenarlardan birinde bulunan kapıdan girilen dikdörtgen planlı bir hacimdir. Bu kapı, dışarıdan belli olan tek açıklık olup, üstteki hafifletme kemeri gibi çalışan, düzgün kesilmiş iki lentosu vardır. Bu duvarın iç yüzeyinde, üç adet kemer, impost görevi gören düz başlıklar ve dörtgen kesitli payeler tarafından taşınır. Üst örtünün kalmamış olması, duvarın yapım tekniğini detaylı görmemizi sağlar. Duvar, bitişik iki yüzeyden meydana gelmektedir ve dıştaki, Geç Antik Çağ'a işaret eden düzgün kesme taş bloklardan yapılmıştır. İçteki ise kemerlerin üstündedir. Dikdörtgen planlı nefin diğer uzun kenarını ise yamacın çıplak kaya zemini oluşturur. Yani yalnızca üç kenar kârgirdir, ancak kısa kenarlar harabe halindedir. Çok kötü durumdaki sade batı kenarın karşısındaki doğu ucunda plan düzleminde at nalı biçimli bir apsis bulunur. Yıkıntılara ait molozun seviyesi kilisenin iç mekânında çok yüksektir ve zemin döşemesinin büyük kısmını örter. Yine de apsisin ana özelliklerini ayırt ermek mümkündür. Sadece başlangıç noktaları günümüze ulaşmış olan, ince işlenmiş armudi silmelere sahip, at nalı biçimli bir apsis kemeri vardır. Apsis kemeri birbirine benzer iki başlıkla taşınır. Bu başlıklar aynı zamanda, apsis duvarlarını apsis yarım kubbesinden ayıran bir kornişin de başlangıcıdır.

Bu kârgir alanın ötesinde, kilisenin kayaya oyulmuş birimine yamaç tarafındaki alçak ve eğreti açıklıktan erişilebilir. Nef tarafından sağlanan giriş, amorf bir şekilde oyulmuştur. İç mekânda bu kapı, sol tarafında uzun bir niş bulunan, geometrik açıdan çok düzgün olmayan bir dikdörtgen biçimine doğru evrilir. Kayaya oyulmuş mekân, üç arkosolyumuyla tipik bir mezar odasıdır. Mekânın merkezi alanı kubbeyle, haç kolları yarım kubbelerle örtülmek üzere tümü kayaya oyulmuştur. Bu mağara belki de, girişle hizalı ana apsis nişi ve iki yan eksedrasıyla küçük bir kilise gibi işlev görmüştür. Planın dört yöndeki simetrisini bozan, girişin karşısında kırmızı renkle yapılmış duvar resimleriyle vurgulanan doğuya yönlenmedir. Duvar resimlerinde betimlenenleri çözmek kolay değildir.

Tereddütle de olsa kilisenin gelişiminin, büyük ihtimalle belli bir dini öneme sahip keşişlerin mezar yeri olan kayaya oyulmuş mekândan başladığı tahmin edilebilir.

Ardından yamaca dayanan kârgir mekân gelir ki burası hakkında da iki farklı yorum önerilebilir. Birincisine göre, kârgir ek, kayaya oyulmuş mekâna göre enine yerleştirilmiş, ana girişi uzun kenarında bulunan bir dikdörtgendir ve neredeyse mağaranın "narteksi" gibi işlev görmüştür. Diğer yorum ise, yeni yapının, kemerlerdeki ve apsisteki incelikli duvar örgüsü ve süsleme detayları ve nihayetinde kayaya oyulmuş kutsal kısımı da içine alan bilinçli planı ile kurgulandığına işaret eder.

Ana binanın birkaç metre kuzeydoğusunda ve aynı yamacın yan tarafında kayaya oyulmuş bir mekân daha vardır. İşlevi bilinmemektedir ama burada ilk bakışta algılanandan daha büyük bir dini kompleks olduğu fikrini güçlendirmektedir. Düzgün olmayan bir açıklıktan girilen ters T-biçimli bir planı vardır ve bir grup insanın sığabileceği büyüklüktedir.

Güncel Durum

Bu heterojen yapı kompleksi, bugün tamamen terk edilmiş ve çok hasarlı durumdadır. Hatta duvarlardaki kısmi çökmeler zemin yüzeyini yükseltmiş, mevcut döşemenin ya da zemin seviyesinin doğru bir değerlendirmesini yapmayı neredeyse imkânsız kılmıştır. Yapısal çatlaklar, yakın gelecekte daha fazla çökme olacağına işaret eder. Kârgir kısım tümüyle çatısızdır; kayaya oyulmuş kısımlarda ise açıklıkların süregelen aşınmalara maruz kaldığı gözlenir. Bitki örtüsü zamanla oluşmuş moloz yığıntısını ele geçirmekte, su sızıntıları kuzeydoğudaki mağarayı ciddi şekilde tehlikeye atmaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yön gösteren işaret bulunmamasına ve erişimin güçlüğüne rağmen bu alan vandalizme uğramıştır ve yağmur ile rüzgâra neredeyse tamamen açık durumdadır. Kayaya oyulmuş kısımlar bile doğal koşullara açıktır, bu nedenle girişleri hasarlıdır. Dahası, kontrolsüz girişler, kayaya oyulmuş bölümdeki duvar resimlerinin tahribine, profilli parçaların veya düzgün kesme taş blokların çalınmasına davetiye çıkarır. Kilise bölgesinin acil olarak temizlenmesi gereklidir. İç mekândaki enkazın kaldırılması sırasında olabilecek muhtemel yıkılmaların önüne geçmek amacıyla, temizlikle eşzamanlı olarak yapısal sağlamlaştırma çalışmaları da yürütülmelidir. İleride apsisin mimari rekonstrüksiyonunun yapılabilmesi için düşmüş profilli taşlara özellikle özen gösterilmesi gerekmektedir. Kayaya oyulmuş kısmın iç mekânında, pigment ve şekillerin daha fazla hasar görmesini ve hatta kaybını engellemek amacıyla duvar resimlerinden geriye kalanı için detaylı bir konservasyon çalışmasına ihtiyaç vardır.

Mor Muşe Manastırı

Doç. Dr. Marica Cassis

Mardin, Midyat ilçesi, Kfarze (Altıntaş) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 26.10.2021/6569 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Manastırın adandığı kişi olan Mor Muşe, büyük ihtimalle Mor Evgin'in bir öğrencisiydi (Palmer, 2010, 207). Palmer, yerinden sökülmüş 1085 yılına ait bir kitabe ve kayaya oyulmuş büyük mezar odasının giriş odasında 1173 yılına tarihlenen başka bir kitabe tespit etmiştir. İkincisi Rabban Daniel isimli, önemli bir yazar ve şaire ait olan bir mezar kitabesidir (Palmer, 1987, A16 ve A17). Palmer, Barsavm tarafından kayıt altına alınan elyazmalarının bazılarında Kara Musa Manastırı'ndan bahsedildiğini aktarır. Wiessner bunlara ek bir mezar taşından daha bahseder (1993, III/I, 56-64, res. 48-61). 1566-1574 yılları arasını kapsayan Osmanlı vergi kayıtları Tur nahiyesindeki Kilise-i Deyri-Musa'nın 400 akçelik ispençe ödediğini bildirir, bu miktar yaklaşık on altı Hristiyan erkeğin ödemesi gereken cizyeye denktir (Göyünç, 1972, 148).

Mimari

Küçük kilise, manastır kilisesi plan tipindedir. Enine bir nefi ve batı duvarında tek bir girişi vardır. Günümüzde apsis yan odalarına dair iz yoktur ancak hafifçe uzatılmış olan apsis eğrisi dikkat çekmektedir, büyük ihtimalle yan odalarla birlikte dışarıdan düz

bir çizgi oluşturuyordu. Apsis girişi, büyük bir lentosu olan dikdörtgen açıklıktan sağlanmıştır. Bu giriş, iki tarafında yer alan birer adet yanal kemerle aynı hizadadır. Bu grup, batı duvarında üç yanal kemerle tekrarlanmıştır. Bütün kemerler hafifçe sivridir. Kilisenin girişi daha geç bir tarihte kapatılmıştır. Girişler kapanmış olsa da narteksin kalıntıları görünür durumdadır. Wiessner, kiliseyi ziyaret ettiğinde nartekste iki paye üzerinde üç kemer açıklığı kaydetmiştir (III/I, 59).

Kilisede üç duvar yapım tekniği ayırt edilebilir. En yaygını, düzgün kesilmiş küçük taşların düzenli sıralar halinde yerleştirilmesiyle elde edilmiştir. Bunların arasına kesme taştan büyük bloklar serpiştirilmiştir. Bu bloklar daha önce burada bulunan bir binadan alınarak devşirme olarak kullanılmış olabilir. Kemerlerin masif ve yekpare payeleri, kemer başlangıcı olarak da bu payelerin üzerinde kesintisiz devam eden impostlar bulunur. Kemerler silmeli impostlar üzerinde altı ya da daha fazla taş blokla inşa edilmiştir. Çeşitli dönemlerde onarım girişimleri olmuştur ve kilisenin üst seviyelerindeki birçok kısım, eskilerinin üzerine kabaca yerleştirilmiş daha küçük taşlardan inşa edilmiştir. Wiessner'in resimlerine bakılırsa 1980'lerde bina, beşik tonozla örtülü olduğunu anlamamıza izin verecek kadar ayaktaydı.

Bu kilisede, payelerin impostlarında görülen küçük, çoğunlukla geometrik bezemeler dışında günümüze ulaşmış çok az bezeme vardır. Fakat zamanında kilisenin güneyinde ayakta olan üç kemerin kalıntılarıyla ilgili ek bir not düşmemiz gerekiyor. Günümüzde büyük oranda yok olmuş bu kemerler, Wiessner'in ziyareti sırasında henüz yerindeydi. Taşların kimi *in situ* olarak bulunmuştur ve çok daha önceki bir yapıya işaret eder. Silmeli kemerlerin kalıntıları bugün yapının güneyine saçılmış haldedir.

Kilise aynı zamanda dikkate değer birçok başka yapının yakınında yer alır. Batısında, kiliseninkine benzer bir tarzda yapılmış, *beth kadişe* olduğu tahmin edilen bir yapı bulunur. Civardaki çok sayıdaki bina, oldukça büyük bir manastır kompleksinin varlığını gösterir. Kilisenin güneyinde daha erken bir

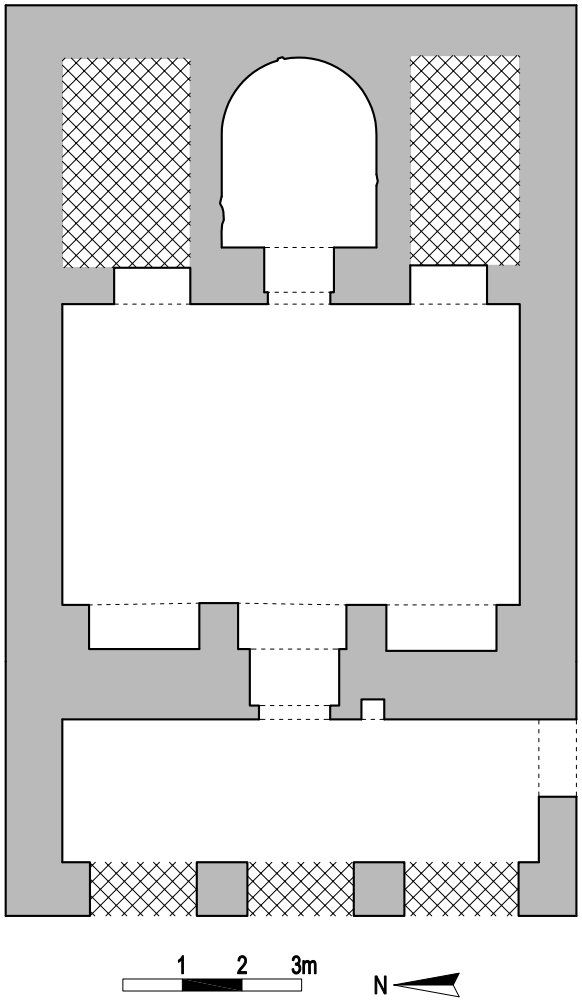

döneme işaret eden silmeli bir kemerin parçaları yer alır. Kuzeydoğuda çok daha geç bir döneme ait, hisar ya da kale olarak adlandırılan büyük bir yapı vardır. Aslında bu yapının inşa tarihi ve işlevi bilinmemektedir ve manastır cemaatiyle ilişkisi de belirsizdir. Manastırdan alınarak devşirme olarak bu yapıda kullanılmış çok sayıda silmeli taş vardır. Yüzeyde bol miktarda çoğunluğu Orta Çağ'a (kabaca 11. ve 12. yüzyıllara) tarihlenen seramik malzeme görülür.

Bugün ayakta olan kilisenin inşa tarihi büyük olasılıkla 9. ve 11. yüzyıllar arasına denk gelir. Bu değerlendirme, bu dönemde inşa edilmiş veya eski bir yapının yerine yeniden yapılmış kiliselerin çokluğu ve tarzına dayandırılarak yapılmıştır (Keser-Kayaalp 2018). Bunun yanında, yapının Orta Çağ'da tesis edildiğini veya yeniden yapıldığını düşündüren, 11. ve 12. yüzyıllara tarihlenen kitabeler vardır. Kilisenin güneyinde bulunan

daha erken döneme ait yapıların kalıntıları, bunların tarihi tespit edilemese de, mevcut kilesinin daha eski bir binanın yerine inşa edildiğini gösterir.

Güncel Durum

Yapı uzun zamandır terk edilmiş durumdadır ve yavaş yavaş yıkılmaktadır. Dahası bölgede hem inşaat hem de tarım faaliyetleri yapılmaktadır. Belli ki insanlar alanı ziyaret etmektedir ve bu durum beraberinde ciddi vandalizm eylemleri getirmiştir; daha fazla bozulma kaçınılmazdır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Çevresiyle birlikte değerlendirildiğinde Orta Çağ'da Hristiyan ve Müslüman topluluklar arasındaki etkileşimleri açıklamaya yardımcı olacak bir yapı ile karşı karşıyayız. Özellikle kale olarak tanımlanan yapının işlevini belirlemek bu açıdan önemlidir. Manastır kilisesinin dışında kalan kısımlar da dahil olmak üzere, kompleks bütünüyle araştırılmalı ve kayıt altına alınmalıdır. Şartlar sağlandığında arkeolojik kazılar da yürütülebilir. Bugün ise tüm sahanın korunması gerekmektedir.

Deyro d-Moşok

Sena Kayasü

Mardin, Nusaybin ilçesi, Nawale/Nabula (Beyazsu) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 30.03.2007/348 - 17.08.2017/5027 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (Kalecik köyü 'nün (Kalebunzır) yerleşimi olarak tescillidir.)**

Tarihçe

Deyro d-Moşok'un kelime anlamı Moşok manastırıdır, yani Moşok Vadisi'nde yer alan her manastır bu ismi almış olabilir. Palmer, Moşok Vadisi'nde dört manastır ve bir de kilise adını kaydetmiştir. Ziyaret ettiğimiz yapı, uzunlamasına tipte bir kilisedir yani Tur ʿAbdin'deki köy kilisesi tipindedir. Ancak, İzlo Dağı'ndaki manastırlarda uzunlamasına tip kilise görülmektedir. Mor Eşayo'nun hayat hikayesinde, onun vaftiz ettiği Anhel'den altmış kişinin Moşok vadisinde bir manastır inşa ettiğinden bahsedilir.

Köylüler bu manastırın Salloro'nun manastırı olabileceğini ileri sürmüştür. Ama Mor Salloro'nun manastırı, Moşok'un yüksek taraflarında olarak tasvir edilir (Palmer 2010, 238). Oysa söz konusu yapı nehir kenarındadır. Wiessner bu kalıntılara Basine Taqa başlığı altında yer vermiştir (IV/ I, 34).

Mimari

Deyro d-Moşok'un yalnızca küçük bir kısmı ayaktadır. Günümüze ulaşabilmiş kısımlardan, binanın büyük boyutlu kesme taşlardan inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ayakta olan kısımlar üç kemer (ikisi kuzeyde, biri güneyde) ve onları taşıyan beş payedir (üçü kuzeyde, ikisi güneyde). Kemerlerdeki taşların kimisinde basit, dikdörtgen biçimli çıkmalar vardır, bunlar tamamlanmamış oldukları izlenimi yaratabileceği gibi bölgede

bu uygulamaya başka yapılarda da rastlanmaktadır. Kuzeydeki iki kemer arasındaki payede bir rölik nişi halen görülebilir.

Kilise planı kısmen anlaşılabilir durumdadır. Kuzeydeki iki kemer ana mekânı çerçeveler gibi görünür. Yıkık haldeki yapının girişinin güneyden olduğu tahmin edilmektedir. Bu sav, bir kapı dikmesinin yarım parçaları oldukları anlaşılan, güneybatı sütununa bağlanan iki mimari ögeyle desteklenmektedir. Eğer bu sav doğruysa bu binanın dış duvarlarının kalınlığı yaklaşık 170 cm'dir. İki kemer grubu arasındaki alan nef olmalıdır. Daha kapsamlı arkeolojik araştırmalar, planı ortaya koyacaktır. Çatı yıkılmış ve enkazın, toprak dolgunun ve bitki bürümesinin bir sonucu olarak zemin seviyesi tamamen değişmiştir. Yakın zamana ait bir onarıma ve herhangi bir bakım girişimine dair iz görülmez.

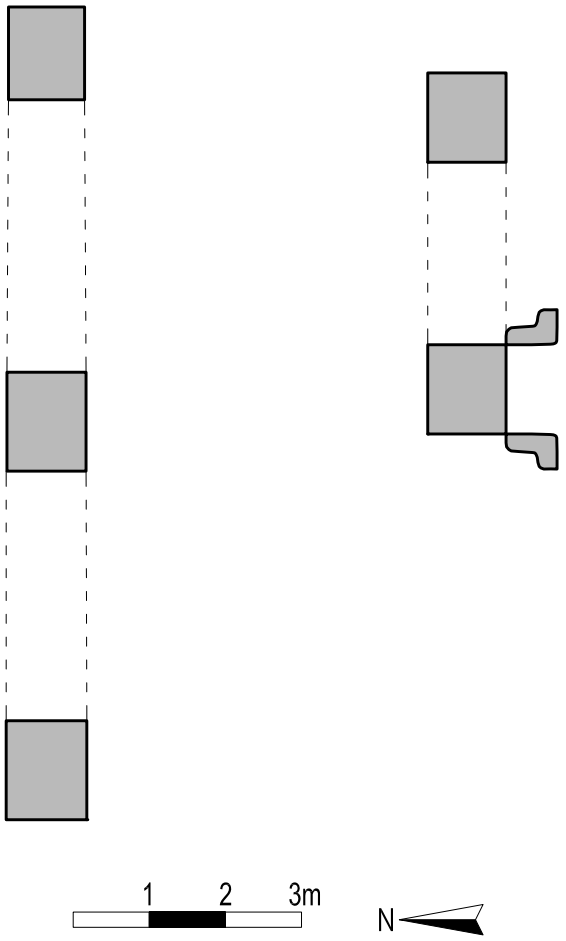

Güncel Durum

Deyro d-Moşok onlarca yıldır boş bırakılmış ve ihmal edilmiştir. Bunun sonucunda çok ciddi hasar görmüş ve malzeme kaybına uğramıştır; ayakta kalan kısmından daha

büyük bir bölümü yıkılmış durumdadır. Üstelik bitkilerle de kaplanmıştır. Dolayısıyla yapı yalnızca vandalizm ve kontrolsüz erişime değil, aynı zamanda her türlü hava koşuluna da açıktır. Kuzeybatı sütununda, kendini duvar yazısı şeklinde gösteren bir vandalizm örneği görülmektedir. Görünürde kullanılan bir bina veya yerleşim olmadığından Deyro d-Moşok gözetim altında değildir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Deyro d-Moşok, Beyazsu Deresi'ni takip eden araç yoluna 1 kilometreden daha az bir mesafede, kayalıklarla çevrili bir vadinin dibinde yer alır. Konumu kiliseyi sel ve toprak kayması gibi doğal felaketlere son derece açık hale getirmektedir. Hava şartlarının etkilerine de tamamen açık oluşu, ciddi bitkilenmeye sebep olmuştur.

Bina yapısal olarak dayanıklı değildir. Ayakta kalan üç kemer desteklenmediği için her an çökebilir. Özgün özelliklerden çok azı toprak üstünde görülür. Yakınlarda bir mağara bulunmaktadır. Yapının bir manastır kilisesi mi, yoksa cemaat kilisesi mi olduğunu belirleyecek daha fazla kanıt için çevresindeki arazi de araştırılmalıdır.

Manastır ana yoldan (Nusaybin-Midyat) bir gelincik tarlasıyla ayrılır. Arabayla geçerken uzaktan görünür olmasına karşılık, taşlarının rengi sebebiyle genel manzara içinde kaybolur. Bilgilendirme tabelasına ihtiyaç vardır.

Kaşgarlı Mor Abraham Manastırı

Dr. Banu Pekol / Theocharis Katrakazis

Mardin, Nusaybin ilçesi, M'arre (Eskihisar) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 28.07.2021/6404 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

İzlo Dağı'nda "Büyük Manastır" olarak bilinen manastırdır. Kaşgarlı Abraham tarafından (ö. 588) kurulmuştur. Güney Irak'taki Kaşgar bölgesinden (bugünkü al-Wasit) olan Abraham, bir süre Hirta'da, Sina Dağı'nda ve Kudüs'te yaşadıktan sonra Nusaybin Okulu'na gelmiş ve sonra İzlo Dağı'nda kendi manastırını kurmuştur (Fiey, 1977, 144-150, Van Rompay, 2011, 8). 571 yılında 12 kuraldan oluşan ve Doğu Süryanilerce takip edilen manastır düzenini oluşturmuştur. Manastır hayatında yaptığı reformlarla bilinir. Takipçileri Mezopotamya'nın çeşitli yerlerinde manastırlar kurmuştur.

Barsavm'a göre bu manastırın yerinde önceden Beth Gugi ya da Gugel olarak bilinen bir manastır vardı ve 6. yüzyıla kadar aktifti. Barsavm bu manastırın daha sonra terk edildiğini ve 6. yüzyılın sonunda Kaşgarlı Abraham'ın bu manastırın üzerine kendi manastırını inşa ettiğini iddia eder. 19. yüzyılda Batı Süryanileri'ne geçen manastır bu dönemde restore edilmiştir (Barsoum, 2000, 564). 1854 yılına tarihlenen bir kitabenin kalan kısmından, manastıra bu tarihte bir müdahale yapıldığı anlaşılmaktadır. Hinrichs 1911'de manastırı ziyaret ettiğinde hâlâ rahipler vardı. Hinrichs'in notları Bell tarafından yorumlanmış ve yapının önemine vurgu yapılmıştır (Bell-Mango 1982, 79-83). Mango kiliseyi ayrıca detaylı olarak incelemiş, kiliseyi mimari plastik üzerinden 6. yüzyıla tarihlemiştir (Mundell Mango, 1982).

Mimari

Manastır bir tepenin güney yamacındadır ve Mezopotamya Ovası'na bakar. Tepe, manastırın manzarasını kısmen kapatır ve manastır için korunaklı ve gizlenmiş bir konum sağlar. Manastırı çevreleyen duvarlar, sadece batı ve güneydoğu yönlerinden fark edilmektedir. Günümüze ulaşamamış yapılara ait başka birçok temel kalıntısı ve tekil duvar vardır. Günümüze ulaşan ana yapılar, ana kilise ile batı tarafındaki bir yapı grubudur; ikisinde de büyük taş bloklarının kullanımı gibi Geç Antik Dönem inşa özellikleri görülür. Bir başka mekân da kuzeydeki dağa oyulmuştur ve 1970'lerdeki bir müdahaleden beri girişi kapalıdır. Tüm bu kompleks çok kez yeniden inşa edilmiş ve değişikliğe uğramıştır, bu sebeple de özgün açıklıkları tuğla örgüyle kapatılmış, mekânlar yeniden bölünmüştür. Manastırın çoğu kısmının yıkılıp yeniden inşa edildiği, yapı dokusunda eski yapı malzemelerinin yeniden kullanıldığı yerlerden anlaşılmaktadır. Özgün biçimine ciddi zararlar veren geç dönem eklerine ve müdahalelerine rağmen günümüze ulaşabilmiş az sayıdaki detay, manastırın yapıldığı ilk dönemin yani büyük ihtimalle 6. yüzyılın incelikli ve zengin işçiliğine dair bir fikir verir. Bu saha çalışmasında, zaman kısıtı nedeniyle yalnızca kilise detaylı olarak incelenmiştir.

Kompleksin genel planını belirlemek için detaylı bir çalışma yapılması gerekmektedir. Hava fotoğrafları, manastırın güneyinde büyük bir bahçenin izlerini gösterse de bu bilginin kesinleşmesi için arkeolojik bir çalışma yürütülmesi gerekir. Manastırın çevresindeki vadide birçok inziva mekânı görülmektedir. Büyük ihtimalle keşişlere sığınaklık etmiş bu mağaraların bazılarının, vadiye bakan güney yönlerinde kâgir duvarlar vardır.

Kompleksin batı kısmında dikdörtgen planlı iç mekânlar vardır, bunların kimisi kayaya oyma mekânlar olarak devam ederler. İç bir avlusu ve bir de şapeli olduğu için bu kompleksin manastırın yaşama alanı olduğu tahmin edilmektedir. Komplekste incelenen ana mekân şapeldir; şapel dışarıdan, girişindeki lentonun üzerinde yer alan ve üzerine bir haç oyulmuş taş blokla belirtilmiştir. Şapel, taş örgüsü içinde pişmiş topraktan tuğlalar olan bir kubbeyle örtülüdür, bu teknik

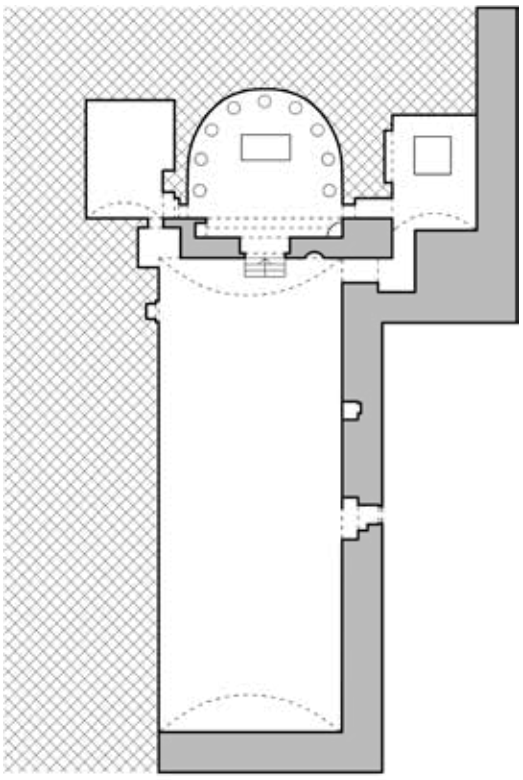

Manastırın ana kilisesinin planı.

pencerelerinin kemerlerinde de görülür. Doğu ucunda kemerli nişler bulunur, bunlar sıvalıdır ve kızıl boya izleri taşırlar. Günümüze yalnızca zemin katı ulaşmışsa da, batıdaki kompleksin üzerindeki duvarlar, bu mekânların kimisinin en azından birinci katı olduğunu gösterir. Manastır bir yamaca kurulmuştur ve çevredeki topografyayı tamamlar.

Bu kompleksin doğusunda manastırın ana kilisesi bulunur, kilise doğu-batı doğrultusunda uzanan, dikdörtgen bir plana sahiptir. Dışarıdan dörtgen bir dolgu apsisin yarım daire biçimini gizler. Dışarıdan bakıldığında nef de düz damlıdır. Bütün çatı betonla kaplanmıştır ve betonda Kasım 1972 tarihi kazılıdır. Kilisenin nefe paralel uzanan, daha geç döneme ait bir revakı vardır. Revakın kuzeyinde narteks yer alır. Kilisenin güney duvarında dört adet dikdörtgen pencere vardır. Bu pencerelerin dış sövelerinde oyma bezemeler yer alır. Narteksin daha sonraki dönemlere ait bir ek olduğu da neredeyse harçsız, kaba yonu (neredeyse moloz) taşlarla yapılmış olmasından anlaşılmaktadır; bu

yapım yöntemi ana kilisenin düzgün kesme taş yapısıyla tezat oluşturur. Bu narteks beşik tonozla örtülüdür, kuzey ve güneyinde kemer dizileri vardır. Doğusundan dikdörtgen planlı başka bir mekâna dik olarak bağlanır.

Kilise tek neflidir, apsisinin her iki tarafında da birer oda bulunur. Dışı çok sayıda yapım aşamasını ortaya koyar; özellikle de kuzey duvarında, özgün yapıma ait yatay bir silmenin (muhtemelen zamanında çatının başladığı seviyedeydi) daha geç döneme ait tonozun kaba yonu taşlarıyla yukarıya doğru devam etmesi dikkat çekicidir. Nefin güney duvarından, narteksten tek bir girişi vardır. Nefin girişinin lentosunun üzerine, Süryanice kitabeli bir taş yerleştirilmiştir.

Kuzey ve güney duvarlarda, dış duvarlara dayanan ve bezemesiz, dikdörtgen kesitli başlık tablalı gömme ayaklarla taşınan üçer adet sağır, beşik kemer bulunur. Bu kemerlerin arası bugün doldurulmuştur. Batı duvarında nartekse açılan kapının kemerinde orijinal kemer görünür. Bu kemerin üzerine bakıldığında aşağı doğru diş sırası bezemesi olan bir korniş görülür, özgün halinde bu korniş güney duvarın tüm uzunluğu boyunca devam ediyor olmalıdır. Güney kemer dizisiyle arasındaki dolgu, apsisin ve tonozun ana eksenlerinin, nefin merkezi ekseniyle aynı hizada olmasını engellemiştir. Güney duvarındaki pencerelerin hepsi kemerlidir ve farklı en ve boy ölçülerine sahiptir. Pencere derinliğinin ortalarında bu kemerler yatay lentolara dönüşür ve pencereler dışa doğru daralır. Batı duvarındaki yuvaların kirişler için olduğu düşünülmüştür, ama düzensiz yerleşimleri bu savı şüpheli hale getirmektedir. Nefin batı duvarında tek bir dikdörtgen pencere vardır; bu pencere çıkıntılı sövesine rağmen güneydeki pencerelerin bezemesine sahip değildir.

Nefi örten beşik tonoz daha geç döneme ait bir ektir. Tonozun üzengi seviyesindeki bindirmelikler, zamanında bu bindirmelikler tarafından taşınan iç kemerlerle oluşturulmuş bir çatının varlığını düşündürür. Bindirmeliklerin üzerinde yatay bir armudi silme yer alır. Ayrıca, kemer dizisinin üst seviyesi ile korniş seviyesinin ortasında, diğerlerinden daha aşağıda da tek bir bindirmelik vardır. Bu bindirmelikler başka bir yapıdan alınmış devşirme ögeler de olabilirler. Bazı bindirmeliklerin yanlarında veya altlarında haç kabartmaları görülürken bazıları bezemesizdir. Üst seviyedeki bindirmeliklerin yanı sıra yazıtlı devşirme malzeme de vardır. Kilisenin daha geç bir tarihte tonozla örtülmesiyle birlikte, apsis kemerinin üstündeki duvar, iki pencere eklenerek yukarı doğru uzatılmıştır. Bu duvarda iskele kurmak için kullanılmış üç adet yuva görülür.

Doğu uçta, neften daha yüksek bir seviyedeki yarım daire biçimli apsis yer alır. Apsis kemerinin palmet, akantus yaprağı ve başka desenler barındıran karmaşık bir bezeme

dizisi vardır ve kemer, akantus yaprağı bezemeli sütun başlıklarına oturur. Apsis kemerinin başladığı seviyede yer alan yatay bir silme, apsisin yarım dairesini çevreler. Apsis yarım kubbesinin alt ortasında, zamanında büyük bir haçın parçası olan bir kabartma vardır. Doğu duvarı yani apsisin yarım dairesel duvarı, özgün halinde on sütunlu bir stilobatla çevriliydi. Orijinal halinde apsisin sütunları arasında zengin bezemeli kemerler olduğu bilinmektedir. Apsisin kuzey duvarının doğu köşesinde, sütünçe üzerinde bulunduğu tahmin edilen kemer dizisine ait ufak bir parça görülebilir. Bu düzeni oluşturan diğer parçalar, kilisenin çeşitli yerlerinde devşirme olarak kullanılmıştır.

Apsisteki bu kemer dizisi, Hah köyündeki Yoldath Aloho Kilisesi'nin apsis tasarımına benzer. Burada her ne kadar tüm sütunlar kesilip götürülmüşse de hepsinin kaidesi halen yerindedir. Apsisin kemer dizisinden iki başlık (Mundell Mango, 1982, 60) Mor Gabriel'e götürülmüştür. Apsis tonozu yıkılıp yeniden yapılmıştır ve kalıntılardan zamanında bugünkü seviyesinden daha alçakta olduğu anlaşılmaktadır.

Apsis kemerinin batısında kötü bir şekilde inşa edilmiş, ham örgü bir bölme vardır. Bu bölmenin batısında bir ve apsisin merkezinde ikinci bir sunak yer alır. Apsis kemerinin apsis eğrisiyle birleştiği yerde yan şapellere açılan kapılar vardır. Her iki yan şapele açılan kapıların lentoları üzerinde palmet kabartmaları görülür, bunlar sonradan yerleştirilmiş devşirme ögelerdir.

Kuzey duvarının lentosunun üstündeki palmet kabartmasının kuzeydoğusundaki oyma bezemeli taş parçası, dörtgenin ucundaki çift yumruyla, Hah'taki Yoldath

Aloho'nun haçının uçlarıyla neredeyse aynıdır. Bu durum kilisenin ne kadar kapsamlı şekilde yeniden yapıldığını göstermektedir, öyle ki apsis yarım kubbesindeki haç bile sökülmüştür.

Apsisin iki yanındaki odalar, dışarıdan nefin kuzey ve güney duvarlarının hattını uzatır. Bunlar doğu-batı doğrultusunda uzanan bir beşik tonozla örtülmüştür. Özgün halinde her iki oda, nefin doğu duvarındaki kemerin yanlarındaki duvarların açıklıklarından nefe de bağlanıyor olmalıdır. Güneydeki oda, özgün halinde, bugün kapatılmış bir kapıyla nartekse bağlanıyordu. Güney şapelin kuzey duvarında da bugün kapatılmış olan başka bir açıklık yer almaktadır; Mango, bu açıklığın mezar odasına indiğini ileri sürse de kendisi de inmemiştir (Mundell Mango, 1982, 62). Güneydeki şapelin kuzey duvarında, üzerinde batıya doğru gittikçe alçalan bir silmesi bulunan sağır kemer dizisi vardır. Mekânın ortasında bir sunak bulunur. Günümüzde kuzeydeki şapelin nefe geçit sağlayan açıklığı kısmen doldurularak bir çeşit pencereye dönüştürülmüştür.

Güncel Durumu

Bugün manastır kompleksinin inşa edilmiş bileşenleri, genelde çok kötü bir durumda değildir bir durumdadır. Komşu çevre yapılardan geriye yalnızca yıkıntılar kalmış olsa da, ana kilise kompleksi çatısını korumaktadır ve alanın en iyi korunmuş ögesi olarak ayaktadır. Manastırın hemen kuzeyinde yer alan kaya oyma mekânlar günümüzde erişilebilir değildir. Olasılıkla bunlar, onarım işlerinin ardından kasten kapatılmıştır.

Kompleks genel olarak birçok onarım ve yeniden inşa görmüş gibi durmaktadır. Bu çatıların dışarıdan kapatılması için (örneğin, bir müdahale tarihi olabilecek Kasım 1972 tarihinin çatı tepelerine kazınması) çokça çimento bazlı harç kullanılmış olmasıyla ve ana kilisenin girişini barındıran güneye bakan cephenin yakın zamanda yeniden inşasıyla (bir önceki sayfadaki karşılaştırmalı fotoğraflar) kanıtlanmaktadır.

Kilisenin özgün işlevi ve düzenindeki değişiklikler, esas olarak yan odaların nartekse ve nefe açılan kapılarının engellenmesi nedeniyle gözlenmiştir. Apsiste, özgün halinde apsis duvarıyla hizalı şekilde dizili olan ve varlıkları, geride kalan kaidelerden bilinen on sütünçe artık yerlerinde değildir. Sıra izlemeyen, gelişigüzel yerleştirilmiş moloz taşlardan yapılmış duvar örgüsü içinde devşirme malzeme kullanımı hem iç hem de dış cephelerde açıkça görülür. Eskimiş ve yer yer hasarlı olsa da taş oyma ögeler halen zengin çiçek bezeklerini korumaktadır, ana kilisenin girişinin üzerindeki kitabe ise hâlâ okunaklıdır. İç mekândaki bezeme ögelerinin aksine, dış cephelerdekiler ağır hasar görerek özgün yüzeydekilerin (örneğin pencerelerin taş söveleri) kayda değer bir kısmını kaybetmiştir.

Kilisenin iç mekânı beyazımsı alçı benzeri bir harçla sıvanmıştır, bu sıva yer yer çatlamış veya dökülmüştür, başka yerlerde ise muhtemelen onarılmıştır. İç duvarların dibinde küçük ölçekli bir yangının izleri gözlenir, ayrıca vandalizm (grafiti) ve insanların kontrolsüz faaliyetlerinin getirdiği enkaz birikimi de görülmektedir.

Civardaki mekânlar günümüze çok kötü durumda ulaşmıştır; bunlar esasen, sürekli su sızıntılarıyla (çatı akması ve açık pencerelerden gelen) birlikte gün ışığı yokluğunun tetiklediği biyolojik materyal istilasından ve dolayısıyla kârgir yüzeylerdeki biyolojik bozunmadan mustariptir. Ayrıca dış cephelerde derz dolgu harçlarının yer yer dökülmüş olması, biyolojik materyal istilasını ve kök sistemleri aracılığıyla fiziksel güç uygulayan bitkilerin gelişimini kolaylaştırmaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Manastırın coğrafi konumu ile onarım/yeniden inşa çalışmaları kompleksin mevcut durumu açısından önemli rol oynamıştır. Terk edilmiş halde olsa bile, manastıra rehbersiz erişimin nispeten zor olması, vandalizm ve diğer kanunsuz insan faaliyetlerinin önüne geçmiştir. Yine de suç teşkil eden faaliyet riski halâ mevcuttur ve göz ardı edilmemelidir. Vandalizm eylemleri bezeme ögelerine geri dönülmez hasarlar verebilir, yapı malzemelerinin yeni binalarda kullanılmak üzere alınması ise anıtın sağlamlık durumunu tehlikeye atabilir.

Terk ve çürüme, anıtta kırılganlıklara neden olmuştur, yapının iç mekânı koruyan bir kabuk olarak verimini azaltmıştır. Hasarlı çatılardan gerçekleşen su sızıntısı yalnızca biyolojik bozunma süreçlerini tetiklemekle kalmaz, düz dam sisteminin kendisine de basınç uygulayabilir. Komplekse ait, kilisenin etrafında, doğusunda ve batısında günümüze harabe halinde ulaşmış kısımlar (ayakta kalmış korunmasız duvarlar) daha fazla malzeme kaybına açıktır. Denetim altına alınmayan bitkilerin kökleri, moloz taş örgünün bağlayıcı malzemesini daha da zayıflatacaktır, bu durum da kısmi yıkılmalara yol açabilir.

Kompleksin korunması için kararlaştırılmış olası girişimler bakımından, bozulmanın sebeplerini daha iyi anlayabilmek için büyük çaplı bir belgeleme ve çözümleme yapılması gereklidir. Yine de acil bir müdahale yürütülecek olursa eylemler öncelikle su sızıntısının durdurulması, düz damların onarılması, bağımsız olarak ayakta kalmış duvarların güvene alınması ile bitkilerin kaldırılmasını hedeflemelidir.

Suruçlu Mor Yaʿkup Manastırı

Dr. Mesut Dinler

Mardin, Yeşilli ilçesi, Benabil (Bülbül) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 06.07.2010/3280 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Yaklaşık 640 yıl boyunca (1293-1932) Süryani Ortodoks Kilisesi'nin patrikliğine ev sahipliği yapmış olan Deyrulzafaran Manastırı'nın kuzeyinde yer alan ve Hazro Dağı olarak bilinen tepede, bugün beş kaya oyma manastırın izleri görünmektedir. Bu manastırlar içerisinde ölçek olarak en büyük olanı Suruçlu Mor Yaʿkup Manastırı'dır. Manastırın bulunduğu dik yamaç Arur Kayalığı olarak bilinmektedir. 1917'de manastırın tarihini yazan Barsavm (2006, 73), manastırın adının Mor Yaʿkup Hbişoyo (Münzevi) veya Mfasqo (Şehit) Mor Yaʿkup olarak da geçtiğini ancak Deyrulzafaran'da bulunan el yazmalarına göre bu bilginin yanlış olduğunu, manastırın adının Melfono (Öğretmen) lakabıyla bilinen, 6. yüzyılda yaşamış olan ve Süryani kilisesinin önemli şairlerinden biri olan Suruçlu Mor Yaʿkup ile anılması gerektiğini belirtir. Barsavm'ın (2006) belirttiğine göre Deyrulzafaran Manastırı'nda bulunan el yazmalarındaki kayıtlarda, Suruçlu Mor Yaʿkup ismine adanmış bir manastıra ilk kez 1165 yılında rastlanır. Bu tarihten 20. yüzyılın başlarına kadar sürekli yerleşimin ve yaşantının devam ettiği bilinmekte olan manastıra yeni mekânlar eklenmiş, var olanlar onarılmıştır. Metropolit Atanasiyos Yusuf Kerim'in (1847–1852) manastırın kilisesini yenilediği kaydedilmiştir (Barsavm, 2006,

74). Rahip Abd-Yeşuh Ğaribo (1876–1916) ise 1899'dan sonra iki yıldan uzunca bir süre manastırın tamiratı ile uğraşmıştır. Ondan sonra gelen Rahip Şemun Naşif de manastırın peyzajı ile ilgilenmiştir (Barsavm, 2006, 74). 1916'da kapanmış olan manastırın aktif olduğu dönemde masraflarının Goliye (Göllü) köyü halkınca karşılandığı belirtilmiştir (Akyüz, 1998, 155).

Mimari

Sinclair (1990, 217) manastırı iki katlı olarak tarif eder. Cepheden bakıldığında kaya oyma manastır gerçekten de iki katlı gözükmektedir. Ancak dik kireçtaşı kayaya yerleşmiş bu manastırın içine girildiğinde, birden fazla kota yayılan ve organik olarak ilişkilenmiş mekânlar ağından oluştuğu anlaşılmaktadır. Dar koridor ve merdivenlerle birbirine akan mekânlar, kapalı, açık ve yarı açık kullanım alanlarını oluştururlar.

Manastırın büyük kısmı kaya oyma tekniğiyle inşa edilmiş olmakla birlikte bazı noktalarda yapısal destek olması amacı ile ince yonu ve kaba yonu taşlarla inşa edilmiş bölümleri vardır. Buna ek olarak bazı mekânlarda bölücü duvarlar da kullanılmıştır. En üst kotta ise kârgir inşa tekniğiyle oluşturulmuş yapılar bulunmaktadır. Farklı karakterdeki mekânlar ile manastırın zaman içindeki organik büyümesi hissedilmektedir. Farklı dönemlerin izlerini farklı yapılardaki inşa tekniklerinden okumak da mümkündür. Örneğin en üst kotta bulunan yapılardan bazıları, Deyrulzafaran'da da kullanılmış olan ve 6.yüzyılda yaygın olan büyük taş blokların kullanıldığı inşa tekniği ile inşa edilmiştir. Bazı yapılar ise 19. yüzyılda yaygın olan moloz taşlarla kârgir olarak inşa edilmiştir.

Manastırdan günümüze sadece dini mekânlar değil, üretim, depolama ve günlük faaliyetlere dair mekânlar da kalmıştır. Sarnıçlar ve bu sarnıçları birbirine bağlayan kanalların izleri vardır. Bu sarnıç ve kanallardan bazıları şarap veya benzeri ürünlerin üretimi ve depolanmasında kullanılmış olabileceği gibi, bazıları da bölgenin kurak dokusuna bir cevap olarak, suyun toplanması ve akıllıca kullanılması için tasarlanıp inşa edilmiş olabilir. Bu altyapının günümüze kadar ulaşmış olması ve özgün döşemelerde yer

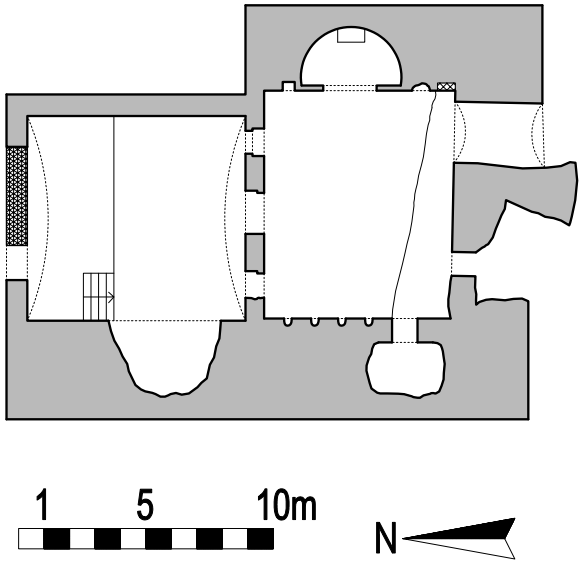

Manastırın kiliselerinin planları

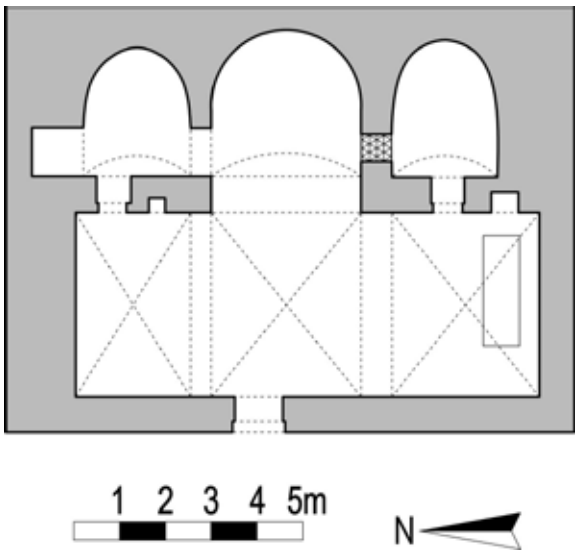

yer izlenen haç işaretleri, bu manastırı diğerlerinden ayıran önemli özelliklerdendir.

Deyrulzafaran Manastırı'nın arkasında yer alan diğer üç kaya oyma Süryani manastırında (Meryem Ana-Seyde Notfe, Mor Behnam, Mor ʿAzozoyel) olduğu gibi bu manastırda da kaya kopmaları yapıya büyük zarar vermiştir ve güncel durumda büyük tehlike oluşturmaktadır. Bunun sonucunda çoğu mekânın kuzey duvarları yok olmuş, Mezapotamya'ya açılan teraslara dönüşmüşlerdir.

Manastırın alt kottaki kilisesi, Wiessner'in B olarak adlandırdığı kilisedir (1981, I/I, 145, fig. 36). Güney-kuzey aksına sıralanmış üç hacimden oluşmaktadır ve en güneydeki

mekân yine kaya kopması sonucunda hasar görmüştür. Diğer iki hacim ise kilisenin narteksini ve naosunu tanımlamaktadır. Kiliseye kuzey tarafından kayaya oyulmuş düz bir yüzeydeki geniş bir kemer açıklığından girilmektedir. Bu girişle yapının anıtsallığı vurgulanmıştır, ancak kemerin üzerindeki silme tamamlanmamıştır. Kemer açıklığı sonraki bir dönemde kısmen kapatılmıştır. Nartekse giriş, açıklığın batısından bir metre genişliğinde bir merdivenle sağlanmıştır. Merdivenin batısında kalan kısım doldurulup etrafına istinat duvarı örülerek yaklaşık bir metre yüksekliğinde bir platform oluşturulmuştur. Merdivenlerden inilerek ulaşılan narteks, beşik tonoz ile örtülmüş, tonozun üzengi çizgisinde dairesel profilli bir silme işlenmiştir. Bu silme sıvalı olmasına rağmen tonoz sıvasız bırakılmıştır. Doğu ve batı duvarlarında, silmenin yarım metre kadar altında, birbirini karşılayan kiriş izleri vardır. Bunlar geçmişte nartekse bir asma kat inşa edilmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Kilisenin naosu narteksle hemen hemen aynı ölçülerdedir. Yukarıda belirtildiği gibi naosun güneyinde, bir kısmı kayadan koparak düşmüş üçüncü bir mekân daha vardır. Naos ile bu mekân bir metre kalınlığında bir duvar ile ayrılmaktadır. Muhtemelen bu duvar sonraki bir dönemde örülmüştür. Doğu duvarında apsis ve apsisin her iki yanında dikdörtgen nişler bulunmaktadır. Naosun duvarları sıvalıdır ve yer yer toprak renginde bezeme izleri gözlemlenmektedir. Özgün döşeme kotunu takip etmek mümkündür. Naos ile narteksi birbirinden ayıran duvarda üç adet dikdörtgen kapı açıklığı vardır ve ortadaki açıklık daha uzun ve geniştir. Yandaki kapı açıklıkları dairesel bir kemer ile vurgulanmıştır. Üç açıklığın da üzerinde tepe ışıklığı vardır. Bu ışıklıkların hepsi naosa doğru genişlemektedir.

Bu kilise, Tur ʿAbdin'deki doğu-batı aksında uzanan köy kiliseleri ile kuzey-güney aksında uzanan manastır kiliselerinin her ikisiyle de benzerlikler gösterir. İlki ile benzeştiği nokta, uzunlamasına tarafında narteks benzeri bir giriş odası olmasıdır. Ancak köy kiliselerinde güneyde yer alan bu mekân, burada kuzeyde yer almaktadır. Köy kiliselerinde genellikle naosa kemerle açılan bir apsis vardır. Burada da aynı şekildedir ancak boyutları manastır kilisesindekiler gibi küçüktür. Naostan önceki mekân ne manastır ne de köy kiliselerinin narteksine benzemektedir. Kilisenin naosu kadar büyüktür ve oldukça geniş bir tonozla örtülüdür. Bu iki mekân arasında üç kapı olması da yine

pek rastlanmayan bir durumdur. Naosta yer alan Gerşuni bir mezar kitabesi muhtemelen sonradan buraya taşınmıştır.

Üst kotta bulunan ikinci kilise ise plan tipi olarak Hah'ta bulunan Yoldath Aloho (Meryem Ana) Kilisesi'ne benzemektedir. Kiliseye lentolu bir kapıdan girilir, lentonun üzerinde ikinci bir taş kemer ile giriş vurgulanmıştır. Naos, kuzey-güney aksında sıralanan üç adet çapraz tonoz ile örtülmüştür. Ortada yarım kubbe ile örtülmüş apsis ve apsisin her iki tarafında içinde nişlerin bulunduğu odalar bulunmaktadır. Bu kilisede bazı profiller, Kırklar Kilisesi'ndeki sivri kemer profillerine ve Mardin merkezdeki Orta Çağ'a tarihlenen İslami yapılarla benzerlik gösterir.

Barsavm, manastırda iki kilise olduğundan bahseder. Wiessner ise manastırdaki dört kilisenin planını çizmiştir (1981, I/I, 144-160). Wiesnner'in çizdiği diğer iki kilise oldukça küçük boyutta, manastır hücresi niteliğinde, doğu taraflarında yön kaygısıyla mekânın diğer kısmıyla uyuşmayan apsislerin olduğu mekânlardır. Son olarak, bu manastırda bir mezar odası (beth kadişe) bulunması, onu Dağı'ndaki diğer manastırlardan ayıran önemli bir özelliktir. Tur ʿAbdin'de mezar odaları, manastırı manastır yapan asıl unsurlardan bir tanesi olarak öne çıkmaktadır (Keser-Kayaalp 2010).

Güncel Durum

Manastır terk edilmiştir ve günümüzde hayvanlarını otlatan çobanlar dışında kullanıcısı yoktur. Kullanıcısı olmadığı için bakımsız ve insan tahribatına açıktır. Çok sayıda defineci çukuru vardır ve defineciler manastıra yapısal zararlar vermişlerdir. Üst kotta bulunan kiliseye açılan çukurlar duvarlarda hasarlara yol açmıştır.

Manastır strüktürel olarak oldukça kötü durumdadır. Manastırın üzerine yerleştiği kayalıktan kütlelerin kopması sonucu yapının

çoğu yerinde büyük yapısal sorunlar vardır. Alt kottaki kilisenin hem naos, hem de narteksinde, doğu-batı doğrultusunda kırılmalar ve derin çatlaklar vardır. Yukarıda belirtildiği gibi, naosun güneyindeki mekânın bir kısmı zaten kopmuştur ve üzeri tonozlarla örtülmüş olan bu mekândan geriye sadece yapısal izler kalmıştır. Birçok mekâna girmek imkânsızdır ve bu haliyle ziyaret edilmesi bazı noktalarda tehlikelidir. Hava koşullarının yarattığı her türlü etkiye açık haldedir. Bunlara rağmen mimari planı ve özellikleri büyük ölçüde okunabilmektedir. Oldukça turistik olan Deyrulzafaran'a yakınlığına rağmen herhangi bir bilgilendirme tabelası yoktur. Tanıtıcı broşürlerde de bu manastırı işaret eden bir bilgi yoktur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kayadan kopmalar, definecilik faaliyetleri, vandalizm ve yapının kullanılmıyor oluşu yapıyı tehdit eden temel risklerdir. İlk aşamada düşen kaya parçalarının can ve mal kaybına yol açmaması için önlemler alınmalıdır. Daha sonra yapısal sorunlar giderilmelidir. Bu manastır, kendisine komşu olan diğer Süryani dini yapıları ve özellikle Deyrulzafaran'a gelen çok sayıda ziyaretçi ile birlikte düşünülmelidir. Bununla beraber, Bülbül köyü ile olan ilişkisi yeniden canlandırıldığında manastırın kırsal kalkınmaya katkısı olacaktır.

Meryem Ana Manastırı/ Deyro d-Yoldath Aloho d-Notfo

Barış Altan

Mardin, Artuklu ilçesi, Kalʿat al-mara (Eskikale) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 06.07.2010/3280 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Yaklaşık 640 yıl boyunca (1293- 1932) Süryani Ortodoks Kilisesi'nin patrikliğine ev sahipliği yapmış olan Deyrulzafaran Manastırı'nın kuzeyinde yer alan ve Hazro Dağı olarak bilinen tepede, bugün beş kaya oyma manastırın izleri görünmektedir. Bu tepedeki manastırların en batıda olanı, aynı zamanda Mor Teodoros ile birlikte anılan Meryem Ana Manastırı'dır. Manastırın bir diğer adı Deyro d-Notfo, yani Damlayan Manastır'dır. Bunun nedeni mağaranın tavanından kayaya oyulmuş bir havuza sürekli damlayan sulardır. Palmer'a göre, bu manastırın hem Meryem Ana hem de Mor Teodoros'la birlikte anılması Nusaybin'le bir ilişkiye işaret ediyor olabilir çünkü bu şehirde 700 yılında inşa edilmiş iki kilise de Meryem Ana ve Mor Teodoros'a adanmıştır. Nusaybin'den ayrılmak zorunda kalmış olan rahiplerin buraya gelmiş olabileceğinden bahseder çünkü açık bir günde Nusaybin'i bu tepelerden görmek mümkün olabilir. Ancak kendisinin de belirttiği gibi bu bir tesadüf de olabilir (Palmer, 2010, 188).

Bu tepelerin altında yer alan Deyrulzafaran'ın 6. yüzyıla tarihlendirilebilen yapıları vardır (Mundell 1981). Mor Hanonyo, 8. yüzyılın sonunda, bu manastıra geldiğinde manastır yıkıntı halindeymiş. Mor Hanonyo manastırı onardıktan sonra manastır onun adıyla anılmıştır. Mor Yuhannon'un (ö. 1165) yaşam hikayesi, Hanonyo'nun "Netapha" adı verilen bu manastıra geldiği ve bu manastırı restore ettiğinden bahseder (Vööbus, 1975, 221; Hage, 1966, 60). Deyrulzafaran Manastırı'nın ilk kime adandığını bilmiyoruz ancak Hanonyo'nun adıyla anılmadan önce muhtemelen yukardaki manastırla aynı adla anılıyordu. Aralarında ayrıca fiziksel bir ilişki de vardı. Deyrulzafaran Manastırı'nın su ihtiyacının bu kayalardan gelen suyun biriktirilmesi ile giderildiği düşünülmektedir. Bu alanda yer alan diğer kayadan oyma manastırlarda da göreceğimiz gibi bu manastırın gelişmiş bir su toplama ve depolama sistemi vardır.

1443'te Damlayan Manastır'da sekiz rahip vardı (Palmer, 2010, 190). O zamanlarda, Tur ʿAbdin'deki başka manastırlarda, örneğin Salah yakınlarındaki Mor Barsavmo Manastırı'nda olduğu gibi, Hristiyan yapılarda İslami süsleme ögeleri görülmeye başlamıştı

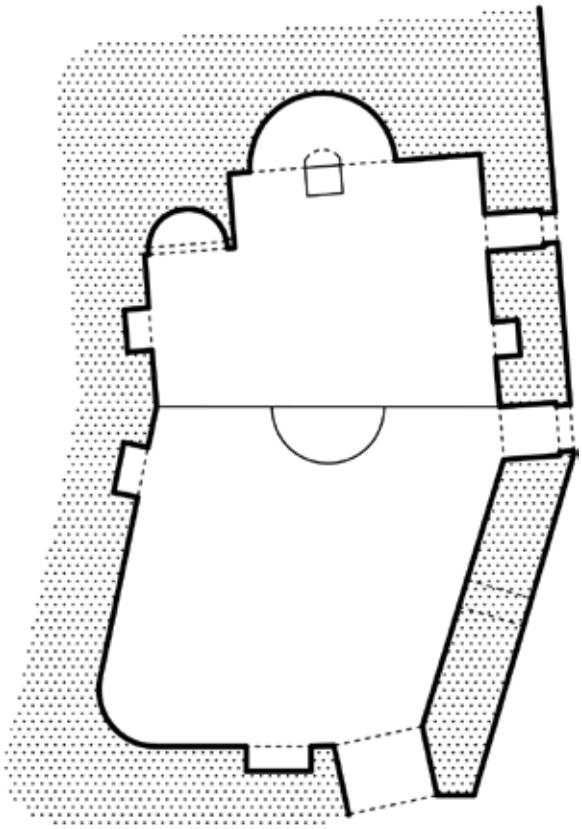

Manastırın kilisesinin planı.

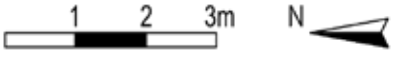

(Keser-Kayaalp, 2017). Deyro d-Notfo'da İslami üslupta bezemeler çok daha geç bir döneme işaret ediyor gibi görünmektedir. 1905'de rahip Sait manastırda iki oda inşa ettirmiş, 1908'de rahip olan ünlü Mardin Metropoliti Dolabani on beş yıl burada kalmıştır. 1930'lu yıllara kadar aktif olan manastırın masrafları yakınında bulunan Kal'at al-mara (Eski Kale) köyünden karşılanmış, bu manastırdan yedi metropolit çıkmıştır (Akyüz, 1998, 155-156).

Wiessner kilisenin planını, şu anda bir kenarda istiflenmiş olan bezemeli taşların ait olabileceği templonun bir kısmı ile birlikte çizmiştir. Ayrıca çektiği fotoğrafta (1981, I/II,144, fig.100), templon duvarının bir kısmı ayakta görünmektedir. Fotoğrafta, bugün hiç izi olmayan apsis içindeki kduşkudşin'in de (apsis içinde kutsal objelerin yer aldığı niş) benzer taşlardan yapılmış olduğunu görüyoruz. Manastırda bulunan iki kitabeden biri bu mekânda, diğeri dışarıda havuzun yanındadır. Bu kitabelerde tarih ya da isim korunmamış olmakla birlikte, mezar taşlarına ait oldukları düşünülmektedir.

Mimari

Yapı grubunun önünde kaba yonu yığma taş bir duvar bulunmaktadır. Bu duvardaki kapıdan manastırın kaya oyma mekânlarına ulaşılmaktadır. Bu duvar ile ana kaya

arasında, bir cephesi duvara bitişik, köşeleri kesme taş olan yığma duvarlı dikdörtgen planlı bir yapı bulunmaktadır. Bu yapı 1905 yılında Mardinli rahip Sait tarafından inşa edilen odalardan biri olmalıdır. Bu yapının yanından girildikten sonra karşımıza manastıra adını veren damlayan kaya çıkar. Suyun damladığı kayanın altında biri sekizgen diğeri L-şeklinde iki havuz yer almaktadır.

Manastırın kaya oyma olan kısmı, birbirleriyle fiziksel olarak bağlantılı değişik boyutlarda çok sayıda mekândan oluşmaktadır. Bu mekânlar iki kata yayılmıştır ve hepsinde sıva izlerine rastlanmaktadır. Alt kattaki mekânlar küçük, üsttekiler ise daha büyük boyutludur. Bu mekânlar içinde en dikkat çekici olanı manastırın kilisesidir ve yapı grubunun doğu ucunda yer almaktadır. Kilisenin apsisi naostan iki basamakla yükseltilmiştir. Apsis nişinin kuzeyinde ikinci bir dua nişi daha vardır. Bu nişin içerisinde kabartma bir haç motifi bulunmaktadır. Uçları yuvarlak bu tarz haç motifi Tur ʿAbdin'deki kaya oyma kiliselerde sıklıkla görülmektedir (Keser-Kayaalp 2017).

Kilisenin apsisinde yakın dönemde yapılmış olduğu izlenimi veren freskler vardır. Bunlar dört haçın oluşturduğu bir kare form ve bu formun etrafında bitkisel bezemelerden oluşur. Karenin üst iki köşesinde iki kuş

motifi seçilmektedir. Betimlemeler etrafında bitkiler olan bir havuzdan su içen kuşları da anımsatmaktadır. Dolayısıyla manastırın kendisi, havuzları ve bitkileriyle apsis nişinde betimlenmiş olabilir. Apsis yuvarlağının yan yüzeyinde Davut yıldızı ve içerisinde güneş betimini anımsatan figürler vardır.

Kilisede istiflenmiş durumda bazı taş mimari bezeme parçaları bulunmaktadır. Bu taşların naos ile bemayı ayırmak için kullanılan templona ait olabileceği düşünülmektedir. Tur ʿAbdin'de bilinen en erken templon örnekleri 8. yüzyıldandır (Szymazsek 2013) ancak bunlar sonradan yıkılmış, 20. yüzyılda yerlerine yenileri yapılmıştır. Son yirmi yılda yapılan restorasyonlarda ise bu

20. yüzyıl ekleri kaldırılmıştır. Deyro d-Notfo'da bu litürjik unsurun kaldırıldığını görüyoruz ancak mekânda tutulmuş olan parçaları hem o dönemdeki litürjiyi yansıtması hem de geç dönem süsleme unsurlarındaki İslami tarzı sergilemesi açısından önemlidir.

Güncel Durum

1930'lardan sonra terk edilmiş olan manastır şu anda harap durumdadır. Yapıya kontrolsüz bir şekilde girilebildiği için her türlü vandalizme açık haldedir. Manastırın kaya oyma mekânları dış duvar ve duvara bitişik yapıya göre doğa tahribatından görece daha az etkilenmektedir. Duvara bitişik yapının tavanı büyük oranda çökmüş olduğu için bu yapı da giderek tahrip olmaktadır. Plan ve mekân özellikleri kısmen anlaşılabilir durumdadır. Bilgi tabelası bulunmamaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Dış duvar ve bu duvara bitişik yapı, zaman içinde tamamen çökme riskiyle karşı karşıyadır. Yapının insan, hayvan ve doğa tahribatına açık olmasının önüne geçebilmek için önlem alınmalıdır. Dış duvarın yıkılmış üst kısımları tamamlanıp duvar sağlamlaştırılmalı ve duvardaki kapı kontrollü girişler için kapalı tutulmalıdır. Duvara bitişik olan yapı çok masraflı olmayan bir şekilde onarılabilir, avluda yapılacak temizlik ve peyzaj çalışması sonrasında avlu ve bu yapı bazı etkinlikler için kullanılabilir hale getirilebilir. Deyrulzafaran Manastırı çok fazla turist çekmektedir. Bu manastırın kuzeyinde yer alan diğer manastırlarla birlikte Deyro d-Notfo bir yürüyüş yolunun parçası olabilir. Bu tepelerden Deyrulzafaran'ın ve etrafındaki tepelerin oldukça etkileyici manzarası vardır.

Yoldath Aloho (Meryem Ana) Kilisesi

Doç. Dr. Marica Cassis

Mardin, Midyat ilçesi, Der Kubbe (Karagöl), Sarhavdana köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 26.03.2019/4390 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Tarihi kaynaklarda bu kilise ve bulunduğu köy ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu durum, kilisenin özgün adının farklı olmasından kaynaklanıyor olabilir. Der Kubbe civarındaki diğer tarihi alanlara yakınlığı (Palmer, 2010, 206), ayrıca yerleşimin boyutları ve karmaşıklığı Orta Çağ'da önemli bir yer olduğunu göstermektedir. Wiessner, bu köyde üç kilise tespit etmiştir: Yoldath Aloho Kilisesi, Mor Eshava ve Der Qarnawala kiliseleri (1981, II/I, 239-244). Sinclair, sonuncuyu Karnavala olarak kaydetmiştir (1989, III, 231). Zeki Joseph bu ismi vadilerin arasındaki küçük manastır anlamına gelen Derka Nafnuwala olarak düzeltmiştir. Wiessner alanı tespit ettiğinde, bu yapının temelinin bir kısmı ile bir bezeme parçası halen görünür durumdaydı (1982, II/ II, figs. 136 ve 137). Kaydedilen bezeme parçası, Yoldath Aloho Kilisesi'nin apsis kemerindeki bezemeyle benzerdir ve Erken İslam Dönemi'ne işaret eder. Buradan hareketle tüm köyün 7. veya 8. yüzyıla tarihlendiği varsayımına ulaşabiliriz.

Mimari

Yoldath Aloho adıyla bilinen bu kilise, doğu-batı doğrultusunda boylamasına uzanan tek nefli bir köy kilisesidir. İçeriden yarım daire planlı olan apsisi, dışarıdan düz cephe biçimindedir. Yan apsis odalarına dair iz bulunmamaktadır. Mimari düzen açısından, bu kiliseyle birebir benzerlikte çok az sayıda kilise vardır. Kilisenin güney duvarında

üç, kuzey duvarında ise iki payeye ait izler vardır. Wiessner'in alanı ziyareti sırasında, güney duvarındaki payeleri bağlayan kemerlerin iki tanesinin halen sağlam olduğu anlaşılır (II/II, fig. XXXIV, 134, 135). Kuzey duvarı Wiessner tarafından düz çizilmişse de bu duvarda da paye izleri görülür.

Kuzey ve güney duvarlarda kemer ve payelerin bulunması, Tur ʿAbdin kiliselerinde karşılaşılan bir özelliktir. Daha önceleri yerel ahşabın kullanılabilmesi için geçilecek açıklığı kısaltmak amacıyla yapıldıkları öne sürülmüştür, ancak burada da olduğu gibi, dar açıklıklı kiliselerde de payelere rastlanır. Büyük ihtimalle, ağır beşik tonozu taşımak amacıyla yapılmışlardır ve bu uygulama diğer kiliselerde de tekrar edilmiştir. Güney duvardaki arkatın merkezi kemerinden bir giriş bulunur ve içeriden görülebilir. Dışarıdan bakıldığında ise girişin, birbirine bitişik iki kapı varmış izlenimi yaratan profilli taş bloğu görülmektedir.

Bu kilise özenle kesilmiş taş blokların sıralar halinde örülmesiyle inşa edilmiştir. Tur ʿAbdin bölgesinin diğer kiliselerinde olduğu

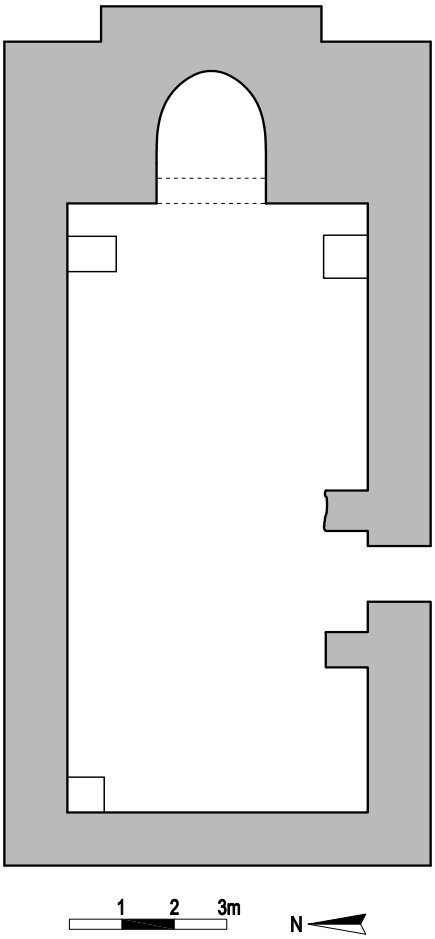

gibi, burada da kilisenin yapım evrelerini belirlemek güçtür. Büyük kısmının 7. veya 8. yüzyıllarda yapıldığı ya da yeniden inşa edildiği ve payelerin de kısa bir süre sonra eklendiği ileri sürülebilir. Yapının günümüze ulaşmış en belirgin kısmı, kutsal alana girişi sağlayan ve alçak kabartmalarla bezenmiş olan apsis kemeridir. Hafif atnalı biçimli bu kemer, sütun başlığı gibi görünmesi için oyulmuş ve çift sıra akantus yaprağı bezemesiyle süslenmiş iki taş blok tarafından taşınır. Bu blokların yanında da oymasız iki taş blok bulunur. Bunlar da oymalı bloklardan oluşan ince bir katman üzerine oturtulmuş; son olarak da bu ince bloklar alttaki kesme taş blokların üzerine yerleştirilmiştir. Kemerin taşları, kilisenin taşlarından biraz farklı, daha yumuşak ve sarımsıdır. Yine de kilisenin daha az narin yerel bir gri taşla inşa edilmiş gibi görünen diğer kısımlarından ayrışır. Bu izlenim, diğer taşların maruz kaldığı hava şartlarının bir sonucu da olabilir.

Kemer beş sıra oymalı bezemeyle süslenmiştir. Bunlar oldukça stilize olsalar da klasik üslubu izleyen ögeler de barındırırlar (Mundell Mango 1982). Benzer bezemeler bölgedeki başka kiliselerde de görülür (bkz. Keser-Kayalp 2018:203, Liste 2'de sıralanmış on bir kilise ve manastır) ve bu bezemeler bu kiliselerin 7. ve 8. yüzyıla tarihlendirilmede kanıt olarak kabul edilebilirler. En içte stilize bir yumurta ve ok sırası görülmektedir. Ardından altındaki yiv sırasından ve devamındaki çiçek ve asma deseninden biraz daha yüksek bir şerit içinde, kabartma disklerden oluşan bir sıra gelir. Üçüncü sıra, köşelerdeki stilize yapraklara dayanan bir çiçek dizisinden oluşur. Dördüncü sıra yine bir bordür içinde ve yine iki tarafındaki sıralardan hafifçe kabarık, birbirine geçmiş halkalar zinciri şeklindedir. Nihayet en dış sıradaki motif ise ikiye ayrılmış palmet gibi durmaktadır. Bu beş sıra, kemerin tepesinin merkezinde bir daire içine oyulmuş, oldukça silik bir haçla sonlanır.

Kilisede ikinci bir yapım evresine işaret eden bezemeler de vardır. Ne yazık ki bu bezemenin büyük kısmı günümüze ulaşamamıştır; yalnızca küçük bir kısmı kilisenin güney tarafında, dış mekândaki taş blokların üstünde görülebilir. Bunlar taş üzerine oyulmuş geometrik çizgilerden oluşan

bezemelerdir. Bu geometrik süsleme, özgün halinde şimdi göründüğünden çok daha ayrıntılıdır. Wiessner'in görselleri (yukarıda bahsedilen), yan duvarlardaki arkatların o dönemde bütünüyle ayakta olduklarını ve yan duvarlara dayalı şekilde inşa edildiklerini gösterir. Arkatların kemerlerini taşıyan payelerin taşlarındaki geometrik bezemeler stilize akantus süslemeli başıkları taklit etmektedir. Bu bezemeli taş bloklar şimdi güney duvarının etrafına saçılmış durumdadır.

Güncel Durum

Kilise, terk edilmiş büyük bir köyde yer almaktadır. Yüzeyde görülebilen az sayıdaki seramik bulguya ve bozulmamış doğasına bakılırsa köy Orta Çağ'da terk edilmiş olmalıdır. Hollerweger (1999, 184), köyün Moğol istilası sebebiyle terk edildiğini ileri sürmüştür. Burada birçok başka önemli yapının (başka bir kilise de dahil) ve Orta Çağ günlük yaşamına ait seramik parçalarının da bulunduğu açıktır. Yüzeyden görülebilen binalar arasında kilisenin hemen batısındaki üzüm sıkma alanı da vardır. Çok büyük ve refah bir yerleşim olduğu halde köyün tamamen terk edilmiş ve büyük oranda da unutulmuş olduğu anlaşılıyor.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Tarihi alanda bazı ufak vandalizm izleri bulunsa da ihmal asıl tehdidi oluşturuyor. Kemerin önümüzdeki birkaç yıl içinde yıkılacağına dair pek de şüphe bulunmamaktadır. Wiessner'in 1980'lerin başında, henüz yanal arkatın ayakta olduğu dönemdeki ziyareti ile Hollerweger'in 1999'daki ziyareti arasında ve o zamandan bugüne kadar gerçekleşen bozulmayı takip etmek mümkündür. Bu üç ziyaretin fotoğraflarına bakıldığında, kemerde muhtemelen hava şartlarından ve tektonik hareketlerden kaynaklanan ciddi hasarların izleri görülmektedir.

Tüm alan arkeologlardan oluşan ekiplerce dikkatle araştırılmalı ve apsis kemerinin sağlamlaştırılması için acil olarak eyleme geçilmelidir. Önemli rotaların kesişiminde ve göreli yüksek olan konumu da göz önünde bulundurulduğunda, bu alanın tarihinin epey eskilere dayandığı neredeyse kesindir. Özenli bir araştırma, yerleşimin hem Orta Çağ'a hem de daha eski dönemlere dair tarihini ortaya koyma ve devamlılığı gösterme adına potansiyel taşımaktadır.

Mor Aho Manastırı/ Bnoyel/ Deyro da Fnoth/ Der Pum/ Der Puʿe

Dr. Mesut Dinler

Mardin, Nusaybin ilçesi, Beth Manʿem köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 28.07.2021/6401 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Mor Aho, hamisi Theodore ve öğrencisi Hevoro ile bir manastır inşa etmiş ve adını Bnoyel (Tanrı'nın inşa ettiği) koymuştur. Bu manastırın güneydoğusunda bir askeri birime atanan Roma komutanı Demetrius, manastıra bağışta bulunmuş ve hatırası için dokuz *arcosolia* içeren kesme taştan bir mezar yapısı ile kemiklerin saklanacağı bir oda inşa edilmesini istemiştir. Aho'nun ölümünden kısa bir süre sonra (ö. 560), sağanak yağış ve sel baskınına maruz kalan manastır terk edilmiş ve rahipler "Aşağı" manastıra taşınmışlardır. Palmer'a göre, Deyro da Fnoth (Fnoth: döndü) ismi manastıra, rahipler yukarı kısma geri döndükten sonra verilmiş olmalıdır (Palmer, 2010, 231). Anschütz bu manastırı, Turʿ Abdin'in en eski manastırı diye tarif eder (Anschütz, 1984, 139). Kalıntıları arasında 6. yüzyıla işaret eden bölümler varsa da bu yapıya bölgenin en eski manastırı demek oldukça güçtür. Yıllar içinde yapılan eklemeler ve onarımlarla yapı oldukça karmaşık bir hal almıştır. Sıva üzerindeki kitabeler bölgede yaygın olan 12. yüzyıl kitabelerini anımsatmaktadır.

Palmer, Turʿ Abdin'in kuzey, kuzeydoğu, doğu ve güney doğusunda Mor Aho'nun Konstantinopolis'ten getirdiği Kutsal Haç'ın parçalarının yerleştirildiği ve bu azizin adıyla anılan manastırların olduğunu ve bu rölliklerin bölgeyi ruhani olarak koruduğuna inanılmış olabileceğini söyler. Palmer'a göre Aho adıyla anılan tüm manastırlar bu azizin

kemiklerine sahip olduklarını iddia etseler de, kemikleri çok büyük ihtimalle Beth Man'em'deki bu manastırdaydı (Palmer, 2010, 231).

Mimari

Mor Aho Manastırı, açık bir avluyu çevreleyen dörtgen bir plan tipine sahiptir. Bir kale niteliğinde dışarı kapalı sağır duvarları vardır ve güneydoğu köşesinde dörtgen bir kuleye sahiptir. Moloz yığma taş tekniği ile inşa edilmiş olan yapıda, yapının özgün girişi de dahil olmak üzere çoğu mimari özellik kaybolmuş bulunmaktadır. Yapı harabe durumdadır, ancak yine de manastırın özgün hacimsel özelliklerini anlamak ve özgün mekânlarına ulaşabilmek mümkündür.

Manastırın içinde birçok su kuyusu ve sarnıç bulunmaktadır. Bununla beraber yakın çevrede gözlemlenen birçok yapı izinden de yola çıkarak, bu manastırın günümüze ulaşmış olan halinden çok daha büyük bir alana yayılmış olan bir yapı kompleksinin parçası olduğunu söylemek mümkündür.

İki ana mekân dikkati çekmektedir. Biri nispeten daha küçüktür ve plan tipi olarak manastır kiliseleri planlarında görünen kuzey-güney aksındadır. Güney duvarının

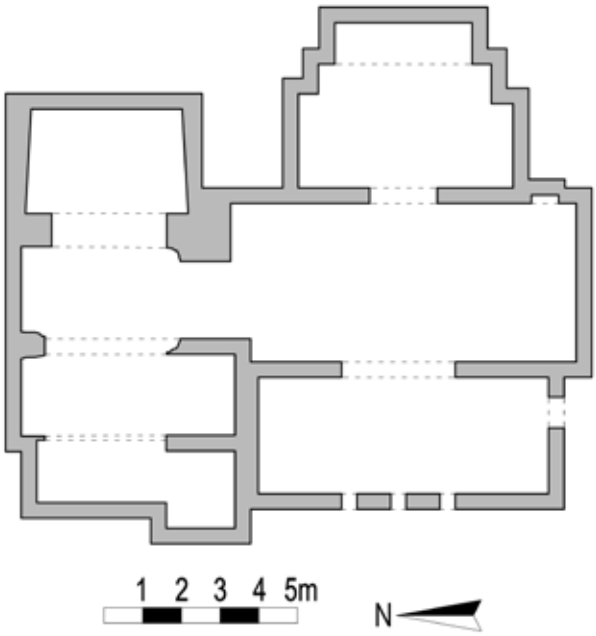

doğu köşesinde küçük bir mekân vardır. Bu kilisede ince yonu kesme taşlar ile duvarlar örülmüş, tavan moloz taşlarla oluşturulan tonozlarla kapatılmıştır. İkinci dikkat çekici mekân, bahsettiğimiz mekânın kuzeyinde bulunmaktadır ve iki mekân birbirine bir kemerle bağlanmaktadır. İnce yonu taşlar burada da kullanılmıştır, ancak ilk mekândan farklı olarak burada hem taş blokların boyutları daha büyüktür hem de taşlardaki

bezemeler daha fazladır. Kemelerde bulunan ve üzengi boyunca devam eden taş silmeler dikkat çekicidir. Yapıyı oluşturan taş blokların çoğu düşmüştür. Bu durum, yapı içinde dolaşımı ve bazı hacimlere erişimi imkânsız kıldığı gibi hem yapı hem de ziyaretçiler için tehlike oluşturmaktadır.

Bu mekânın kuzeyinde mekânla aynı uzunluğa sahip, narteksi andıran bir yapı vardır ve bu mekâna açılan kapının profilli silmeleri bulunur. Mekânın doğu kısmında ise büyük kesme taşlardan inşa edilmiş ve apsis olduğu anlaşılan bir mekân bulunur. Bu mimari özellikler, bu yapının bir kilise olma ihtimalini güçlendirmektedir. Narteksi andıran bölüm, yıkılan duvarlar yüzünden ışık almamaktadır. Bu bölümün doğusunda içine girilememiş bir hacim daha vardır.

Yapının kulesi, manastırın dikkat çekici mimari unsurlarından bir tanesidir. Diğer manastırlardaki gibi burada da savunma ya da inziva işlevleri için kullanılmış olabilir. Kulenin girilebilen hücresinde (manastırın kanatlarının terasından ulaşılabilen hücresinde) kalın bir sıva katmanına ve bu sıva katmanına şekil verilerek oluşturulmuş bir kitabeye rastlanmıştır. Aşırı su girişinin neden olduğu bozulmalar sebebiyle kitabeyi okumak mümkün olmamıştır ancak ziyaret edilen diğer yapılarda da sıvanın benzer kullanımına rastlanılmıştır.

Güncel Durum

Yapı kırsal bir ortamda, boş bir arazinin üzerinde yer almaktadır. Yapıya ulaşmak için uzun bir yürüyüş yapmak gerekmektedir ve yol boyunca neredeyse her ağaçta bir serçe yuvası bulunmaktadır. Kuş yuvaları ve ağaçlarla çevrili büyükçe bir alandan geçilerek ulaşılan manastır, peyzaj ile insan yapımı nesnenin birlikteliğini deneyimleme imkânı sunmaktadır. Aynı zamanda doğa ile yapılı çevrenin bütünlük içinde değerlendirilmesinin önemini vurgulamak için bu birlikteliğin altını çizmek gerekir.

Yapı kompleksinin büyük bir bölümü toprak üzerindedir ve planı okunabilmekte, duvarların izleri takip edilebilmektedir, ancak yukarıda bahsedilen iki kilise dışındaki diğer hacimleri ve bu hacimlerin birbirleri ile ilişkilerini anlamak mümkün değildir.

Korunmuşluk düzeyi bakımından kötü durumdadır; bakımsızdır. Kullanılmıyor olması bu durumu daha da olumsuz etkilemektedir. Yapıda yapısal sorunlar vardır, içinde ağaçlar yetişmeye başlamış, çoğu kısmı yıkılmıştır. Su sızıntıları, kontrolsüz giriş ve vandalizm, bu bozulmaları hızlandırırken, yapının görece daha iyi durumdaki yerlerini de tehdit etmektedir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapıdaki özgün özelliklerinin yerinde durması mimari miras olarak önemini artırmaktadır. Bununla birlikte içinde bulunduğu peyzajla kurduğu ilişki yapının değerini artıran bir diğer özelliğidir. Ancak strüktürel olarak çok kötü durumdadır, her türlü hava koşulunun olumsuz etkilerine ve insan tahribatına açık haldedir. İlk aşamada bu tahribatları giderecek ve yapının durumunun daha da kötüye gitmesini engelleyecek yapısal önlemler alınmalı, yapıya geçici de olsa bir üst örtü inşa edilmelidir.

Mor Barsavmo Kilisesi

Süreyya Topaloğlu

Mardin, Midyat ilçesi, ʿAyn Wardo (Gülgöze) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 22.09.2021 - 6492 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Bir dipnotta bahsettiği bu yapıyı, Wiessner, yeraltı sarnıcından dönüştürülmüş bir kilise olarak tanımlar ve tavanının çökmüş olduğunu söyler (1983, II/ 1, 245, dn.102). Dış cephesinin fotoğrafından (1983, II/II, fig.131), yapının Wiessner'in ziyareti sırasında daha görünür olduğunu anlıyoruz. Tur ʿAbdin'de kayadan oyma manastırları Barsavmo'ya ithaf etmek yaygın bir gelenek gibi görünmektedir. 790'da ilk defa bahsedilen, Mağara Manastırı olarak da bilinen Malatya civarındaki Barsavmo Manastırı'nın bununla ilgisi olabilir çünkü burası 11-13. yüzyılları arasında Patriklik merkezliği yapmış ve 17. yüzyıla kadar aktif olmuş önemli bir manastırdı. ʿAyn Wardo'daki bu kilise için de yerel halk manastır ifadesini kullanmaktadır.

Mimari

Mor Barsavmo Kilisesi ʿAyn Wardo (Gülgöze) köyü yerleşimine paralel bir tepede yer alır. Araç yoluna uzaklığı bir kilometreden azdır. Kusursuza yakın yaklaşık 9,4 metre çapında dairesel bir planla kayaya oyulmuştur. Bulunduğu tepenin batısından tırmanıldığında tepenin sırtına varmadan ulaşılır. Topoğrafyaya ustaca gizlenmiş kısa bir yokuştan inilerek, kaya yüzeyinde oluşturulmuş korunaklı bir açıklıktan kiliseye girilir. Girişin batısında kiliseden daha geç bir döneme ait olduğu düşünülen moloz kuru duvar kalıntısı görülmektedir. Tek hacimden oluşan mekâna girildiğinde ilk göze çarpan doğuda yer alan dikdörtgen planlı apsis oyuntusudur. Apsisin doğu sırtına bitişik şekilde yine kayadan oyulmuş bir sunak yer

alır. Apsisin alnında yüzeyden çok derine inilmeden oyulmuş ve kırmızıyla renklendirilmiş bir haç belirgin bir şekilde görülür.

Apsis açıklığının güneyinde büyükçe bir niş, kuzeyinde ise yan yana iki küçük niş vardır. Güneydeki niş ve apsis arasında, nişin üst köşesinde bir kısmı zarar görmüş olan kırmızı bir haç çizimi daha yer alır. Bu hat boyunca duvar yüzeyinde zemine doğru devam eden kırmızı lekeler görülür, ancak zarar gördükleri için ne tasvir ettikleri anlaşılamamaktadır. Kuzeydeki iki küçük nişten daha kuzeyde olanın hemen üzerinde renklendirilmemiş bir haç oyuntusu daha görülür. Sunağın hemen üzerinde büyükçe bir oyuntu ve üzerinde renklendirilmiş haç çizimi ile bu haçın yanında görece küçük iki haç çizimi daha vardır. Apsisin biraz daha güneyinde, planda giriş açıklığını hizalayan dikdörtgene yakın iki kademeli şekilde derinleşen bir niş daha görülür. Yapının duvarlarındaki en geniş niş budur, tabanı zeminin biraz üzerinde yer almaktadır.

Mekânın üst yapısı basık bir kubbe şeklinde oyulmuştur. Güncel durumda büyük bir kısmı yıkılmış olsa da var olan eğim kesit çizimi üzerinde devam ettirildiğinde üst yapının tepe noktasının dört metreyi geçmediği anlaşılır. Çapına oranla yüksekliğinin bu kadar düşük olması, içeride çevrelenmişlik hissi yaratmaktadır. Yekpare kayaya oyulmuş, yer altında bir ibadet yapısı olması itibariyle oldukça etkileyici bir iç mekâna sahiptir. Midyat ve çevresinin jeolojik yapısından dolayı kaya katmanları adeta doğal izohipsler oluşturarak birbirlerinin üzerine yerleşmiş şekildedir, bu sebeple yapının duvarlarında birbirine paralel dört farklı kaya katmanı okunur. Yapı içinde bu katmanların sebep olduğu zemine paralel kesintisiz hatlar, kesitte farklı kotlarda yer alıp, duvarlardan başlayarak kubbeyi oluşturan eğimin kırılma noktalarını oluşturur.

Mekânda yapılan ölçümler, plan çapının farklı noktalarda sadece birkaç santimetre değiştiğini gösterir. Plan geometrisinde gösterilmiş olan yetkinlik, niş ve altar oymalarında karşılığını bulamaz. Buralardaki işçiliğin biraz daha kaba olduğu gözlenmiştir. Kubbeyi oluşturan kayanın güney iç yüzünde irili ufaklı açıklıklar bulunmaktadır.

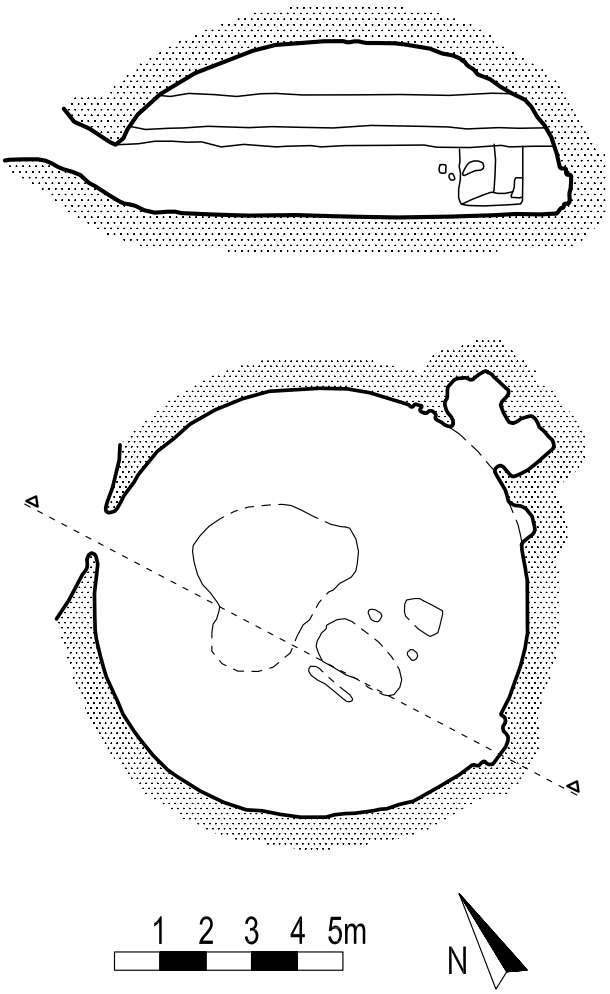

Burada bir odacık olduğu gözlenmiştir ancak nasıl ulaşıldığına dair bir ipucu bulunamamıştır. Dairesel planı oluşturan yapının ana duvarı, nişlerin iç yüzeyleri ve apsisin duvarlarına kıyasla daha pürüzsüzdür. Nişlerde ve apsiste duvarı oymak için kullanılmış aletlerin izleri daha belirgindir. Bu bulgu, mekanın bir süre sarnıç olarak kullanılıp sonrasında gerekli mimari unsurlar eklenerek bir ibadet yapısı haline getirildiğini düşündürmektedir. Çevresinde bulunan benzer kaya oyma pek çok sarnıç yapısı da bu fikri destekler niteliktedir.

Duvarlarda ve kubbe yüzeyinde yer yer harç kalıntıları görülmüştür. Kubbedeki harç daha büyük lekeler halinde gözlenmektedir. Duvar yüzeyinde, çoğunlukla da zemin kota yakın kısımlarda yere paralel renk değişimleri ve lekelenmeler bulunur. Ziyaret edildiği sırada yapının zemini yağışlar sebebiyle su ile doluydu. Duvar yüzeyindeki lekeler, alçalıp yükselen su sebebiyle oluşmuş olabilir.

Yapının bulunduğu tepeciğin kuzeydoğusunda Mor Efrem Kilisesi yer alır. Mor Barsavmo ve Mor Efrem kiliseleri arasında çok sayıda duvar ve sarnıç kalıntısı bulunması bu tepede daha önce bir yerleşim olduğuna işaret eder.

Güncel Durum

Yapının hangi tarihler arasında aktif olarak kullanıldığı bilinmemekle beraber mevcut durumundan oldukça uzun süredir ibadethane işlevini sürdürmediği rahatlıkla okunmaktadır. Üst örtüsünü oluşturan kaya kütlesinin büyük bir kısmı yıkılmış, kubbesinde oldukça geniş bir delik oluşturmuştur. Kubbeden düşen kayaların yıkıntısı yapının içinde kümelenmiş şekilde bulunur. Üst yapısında pek çok yerde ciddi yapısal çatlaklar görülür, bunların bir kısmı girişin üzerinde oluşmuştur. Yapı ziyaret edildiğinde zemininin tamamen su ile kaplı olduğu gözlenmiştir. Biriken su, ciddi nemlenme problemine yol açmaktadır. Zeminde ve kubbede bitkilenme mevcuttur, kubbedeki nem problemi yosun tabakalarının oluşmasına sebep olmuştur. Ciddi seviyede bozulma ve yoğun malzeme kaybı gözlenmiştir. Yakın zamanda gerekli önlemler alınmazsa yapının daha ciddi sorunlarla karşılaşacağı aşikârdır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Mor Barsavmo Kilisesi için en önemli risk yapıdaki strüktürel problemlerdir. Üst yapıdaki yıkılma ve gözlenen yapısal çatlaklar yakın gelecekte daha ciddi kayıplara yol açabilir. Bağlamı ve şu an sahip olduğu harabe estetiği göz önünde bulundurulduğunda yapının tamamen restore edilmesi ve işlevlendirilmesi önerilmemektedir. Ancak yapısal sorunların daha ciddi kayıplara sebep olmaması için güçlendirme yapılması gereklidir.

Yapıya zarar veren bir diğer durum, içinde biriken sudur. Özellikle yoğun yağış aldığı mevsimlerde tabanının suyla kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Üstü açık olduğu sürece su birikmesine engel olmak mümkün değildir, ancak suyun tahliyesi için bir yöntem geliştirilirse, suyun içeride uzun süre kalmasından doğacak tahribatlar engellenebilir.

Mevcut durumda yapıyı saran bitkilenme de ivedilikle temizlenmelidir. Uygun kimyasallar uygulanarak hem bitkilenmenin önüne geçilebilir hem de nemlenme ortadan kaldırılabilir. Bitki temizliği ve genel temizlik yapılmalı ancak yapının içinde bulunan yıkıntının kaldırılması önerilmemektedir. Zira yapının mevcut halindeki etkileyiciliği biraz da harabe estetiğinden kaynaklanır, yıkıntının zeminde kümelenmiş taşları ziyaretçinin gözünde yıkıldığı anın ve yapının zamana karşı verdiği mücadelenin imgesini oluşturacaktır.

Öte yandan yapının vandalizme maruz kaldığı görülmektedir. Duvarlarda çizili bulunan haçların bir kısmının bilinçli bir şekilde silinmeye çalışıldığı görülür. Alanın girişine bir bilgilendirme panosu yerleştirilebilir. Gelecekte kasıtlı ya da doğal yollardan zarar görmesini engellemek için ise düzenli kontrol ve bakım sağlanmalıdır.

Mor Adday Kilisesi

Murat Demirli

Şırnak, İdil ilçesi, Beth Ishak (Başakköy) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 31.05.2019/6851 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Anschütz bu köyün 1394 yılında Timur'un oğlu Amiranşah tarafından yıkıldığını söyler. 1457 yılında göçerlerin buraya yerleştiğinden ve daha sonra 1870 civarında yeniden Hristiyanlar tarafından ikamet edildiğini ancak yine I. Dünya Savaşı sıralarında köylülerin Midon'a göç ettiğinden bahseder (1984, 118). Sinclair bu yapıyı Tur ʿAbdin'de bulunan en korunaklı kilise olarak tarif eder (1989, 330). Bazı köylüler tarafından manastır olarak tanımlansa da, Wiessner de ziyaretinde yapıyı kilise olarak kaydetmiştir (1993, IV/I, 25). Tipik bir köy kilisesi planına sahip olan kiliseye hem içeriden hem dışarıdan ekler yapılmıştır. İçerideki eklemeleri Wiessner çizdiği plana işaretlemiştir (1993, IV/I, 26). Palmer, haritasında işaretlemiş olsa da bu köyden bahsetmemiştir (Palmer, 1990, xxi). Sinclair, 1978'de ziyaretinde ahır olan yapının içine girmenin mümkün olmadığını belirtmiştir. Güneybatı, kuzeybatı ve kuzeydoğu yönlerinde kulelerden, kuzeydoğu köşesine doğru yıkılmış bir kuleden ve güney doğu köşesine doğru kare başka bir kuleden bahseder (1989, III, 330). Kilisenin apsis duvarındaki büyük kesme taş bloklar oldukça erken bir evreye işaret etmekle birlikte, kilisede çok farklı yapım teknikleri ve yapım evreleri göze çarpmaktadır.

Mimari

Mor Adday Kilisesi, köy yerleşiminin kuzey batısında bir tepede konumlanmıştır. Yakın çevresinde herhangi bir yapı bulunmamaktadır. Kilisenin batı yönündeki alan yapıya bitişik olarak örülmüş bahçe duvarlarıyla çevresinden ayrılmış olup, köylüler tarafından hayvancılık faaliyeti için kullanılmaktadır. Yapı, kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneybatı köşelerindeki dairesel/kesik

konik kuleleriyle korunaklı bir kale görünümündedir. Yapının güneydoğu duvarına eklenmiş dikdörtgen planlı, tek katlı yığma taş bir mekân bulunmaktadır. Bu da ayrı bir kule gibi durmaktadır. Kuzey cephesinde doğuya doğru beden duvarına bitişik vaziyette dairesel bir duvar kalıntısı bulunmaktadır. Bu kalıntının, yapının üç köşesinde yer alan kulelere benzer diğer bir kuleye ait olması bir ihtimaldir ancak, mevcut durum bu iddiayı temellendirmek için yeterli görünmemektedir.

Güncel durumda yapıya güney duvarında düz atkılı bir kapı açıklığından giriş sağlanmaktadır. Giriş cephesinde, yapının özgün zemin kotu toprak dolgu sebebiyle okunamamaktadır. Bu açıklıktan nartekse ulaşılmaktadır. Narteks ile nefi bağlayan düz atkılı açıklığın üzerinde taştan bir hafifletme kemeri bulunmaktadır. Sonraki dönemde bu açıklığa daha alt kotta ikinci bir lento eklenmiş ve giriş açıklığı daraltılmıştır.

Narteksin üzerine sonradan ikinci bir kat yapılmıştır. Üst kat duvarları büyük oranda yıkılmış, zemin kat ise mimari bütünlüğünü korumuş durumdadır. Zemin katı üst kata bağlayan taş merdiven yerindedir. Merdiven çıkış aksına paralel olarak inşa edilmiş ve merdiven sistemini taşıyan taş kemer kısmen toprak altında kalmıştır. Üst kat duvarları neredeyse tamamen harabe halindedir. Bu kattaki duvarlarda malzeme olarak küçük kaba yonu taş kullanılmış, herhangi bir tuğla duvar izine rastlanmamıştır. Narteksin doğu yönünde dikdörtgen planlı bir mekân bulunmaktadır. Bu mekân moloz taş örgü tekniğiyle inşa edilmiştir. Güney cepheye bakan duvarındaki kemerli açıklık moloz taşlarla kapatılmıştır.

Üst örtüsü büyük oranda yok olmuş kilisenin naosunun yarısı kapatılarak sonradan yeni bir kilise oluşturulmuştur. Üstü açık olan kısımda duvarlara bitişik paye-kemer dizileri görülür. Bunlar taş-tuğla almaşık duvar tekniğinde örülmüştür. Tuğla tonoz üzengi seviyesinde kısmen görülmektedir. Naosun sonradan kapatılmış kısmının doğu ucunda apsis bulunur. Yarım kubbe ile örtülü apsisin dairesel duvarı büyük kesme taşlarla örülmüş olup üzeri kısmen sıvalı durumdadır. Apsis ana neften üç basamakla

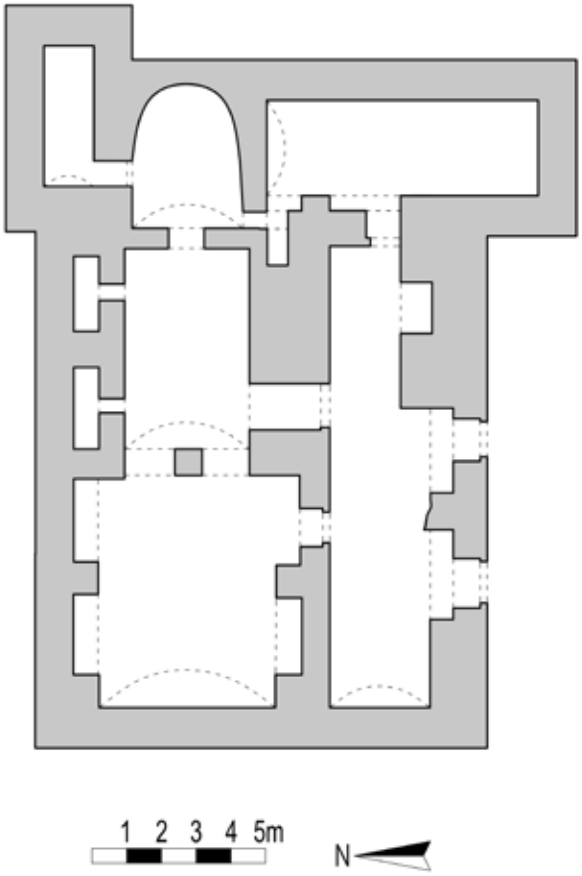

yükseltilmiştir. Apsis naostan ortasında bir açıklık olan templonla ayrılmıştır. Apsisi ayıran bu duvar sonradan örülmüştür. Apsis yarım kubbesinin başladığı hizada profilli bir silme bulunur. Apsisi kuzey mekana bağlayan düz atkılı açıklık günümüzde mevcut iken bu açıklığın güney duvarındaki karşılığı kapatılmıştır. Apsis duvarında, orta aksta bir haç motifi yer almaktadır.

Güncel Durum

Mor Adday Kilisesi çok fazla müdahaleden geçmiş, okunması zor bir yapıdır. Yapının üst katı, zemin kata göre, üst örtünün yok olması ve dolayısıyla iklim koşullarına daha açık olması sebebiyle daha çok zarar görmüştür. Kilisede yapısal çatlaklar görülmektedir. Bu çatlakların su mu yoksa zemin oturumu kaynaklı mı olduğu yapılacak tetkiklerle anlaşılabilir. Kilisenin köylüler tarafından hayvancılık amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Bu uygunsuz kullanım ve yapının dış koşullara karşı korunaksız durumu, özellikle üst kat seviyesinde ileri derecede malzeme kaybına sebebiyet vermiştir. Yapının tüm zeminleri toprak ile doludur. Bu nedenle özgün kotları okumak mümkün

değildir. Üst katta yağmur suyu sebebiyle yoğun bitkilenme ve yosunlanma görülmektedir. Yapının kimi duvarlarında ziyaretçi ya da kullanıcıların vandalizm olarak değerlendirilebilecek uygulamaları gözlenmektedir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapılması gereken ilk şey kilisenin güvenli hale getirilmesi ve iklim koşulları ve kötü kullanım sonucu oluşmuş bozulmaların daha da ilerlemesini engellemek olmalıdır. Yapılacak statik-yapısal incelemeler sonucu olası güçlendirme ve sağlamlaştırma işlemleri yapılmalı, yapının gelecekteki sistematik bir restorasyon uygulamasına kadar ayakta kalabilmesi için gerekli önlemler alınmalıdır. Yapının bulunduğu konumun iklim ve zemin koşulları analiz edilecek, geçici koruma çatısı ve gerekli noktalarda askı gibi statik önlemler alınmalıdır. Bu acil önlemlerle geçici korumaya alınacak yapıda, bilimsel bir restorasyon çalışmasına başlanabilir. Gerekli projelerin hazırlanması sürecinde yapının gerekli görülecek kısımlarında kazı çalışması ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Bir bilgilendirme panosu konulmalı, ziyareti kolaylaştıracak ve güvenli hale getirecek bir yaya yolu planlanmalıdır.

Çel Bira (Kırk Kuyu)

Barış Altan

Mardin, Artuklu ilçesi, Nur Mahallesi, İzzetpaşa mevki
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 26.03.2009/2152 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

M.Ö. 9. yüzyılda II. Aşurnasirpal'in Turʿ Abdin'e yaptığı beşinci seferinden bahsedilirken bölgedeki şarapçılık faaliyetlerinden de söz edilir (Soileau, 2017, 24). Neo-Asur metinlerinden, İzlo Dağı'nın şarabının özellikle ünlü olduğunu ve o dönemde önemli bir şarap ticaretinin varlığını öğreniyoruz. Roma Dönemi'nde ise yerele dönük bir üretimden söz edebiliriz. Hristiyanlık'ta şarabın sembolizmi dolayısıyla, Süryaniler de şaraba önem vermiştir. Şarap, 4. yüzyılda yaşamış Mor Efrem'in şiirlerinde yer bulmuş, kilise ve manastırlarda üretildiğine dair materyal kültür izleri bulunmuştur (Soileau, 2017, 25). Yerel halk tarafından Çel Bira olarak bilinen bu alan, Süryaniler tarafından 'şarap manastırı' olarak da anılmaktadır. Çel Bira kesin olarak yalnızca Süryanilerle ilişkilendirilemese ve de tarihlendirilemese de önemli şarap üretim işliklerinden biridir.

Mimari

Alanda çok sayıda sarnıç ve bunları birbirine bağlayan kanallar göze çarpmaktadır. Soileau, doksan sarnıç ve beş ezme yüzeyinden bahseder. Bu yüzeylerin ölçüsünü 5x5 metre olarak, sarnıçların çoğunun derinliğini ise 2 ve 2,5 metre olarak belirtmiştir. Bazı sarnıçların ise 4 metre derinliği bulduğunu söyler (Soileau, 2017, 34). Şu anda büyük kısmı toprak ve molozla dolu olduğu için derinlik ve boyutları hakkında net bilgilere ulaşılamamaktadır. Mardin Müze Müdürlüğü'nün tescil için verdiği rapora göre, sarnıçlar, üst

kısımlarından ve zemin kotlarından kanallarda birbirlerine bağlanmaktadır. Üzümlerin ezildiği alanın 5 metre kuzeyinde yaklaşık 3x20 metre ölçülerinde kayalık alanın tıraşlanarak düzleştirildiği görülmektedir. Müze müdürlüğünün raporuna göre, bu alan, üzümlerin toplandığı, kısmen ayıklandığı ve kurutulduğu alandır. Sarnıçların ahşap olabilecek kapaklarının menteşe yuvaları görülebilmektedir. Müze müdürlüğü sarnıçların bulunduğu tepelik alanın güney ve kuzey eteklerinde çeşitli kaya mezarları ve köylüler arasında kilise olarak tabir edilen bir alanda büyük taş bloklar tespit etmiştir.

Güncel Durum

Bu kompleks, Mardin'in Zınnar Bağları olarak bilinen bölgesinin güneyinde bulunmaktadır. Mardin Müzesi tarafından yapılan çalışma sonrasında alanın etrafı tel çit ile çevrilmiş olmakla birlikte bu durum alanın korunması için yeterli değildir. Alanın doğusunda bazı yeni yapılar bulunmaktadır. Şarap işliğinin bu yapılara doğru devam ettiği düşünülmektedir ancak bu yapıların varlığından ötürü bu alanda detaylı bir çalışma yapılamamaktadır. Plan tam olarak okunamamaktadır. Bilgi tabelası yoktur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Etrafı tel çit ile çevrili olmakla birlikte, işlik kontrolsüz girişlere açık durumdadır. Sarnıçların üstleri açık olduğu için içleri toprak ve moloz ile dolmaktadır. Aynı zamanda, sarnıçların üzerinin açık olması ziyaret sırasında tehlike oluşturmaktadır. Alanın hemen bitişiğindeki konutlarda yaşayanlar Mardin Müzesi tarafından alanın korunması ve düzenli bakımı için görevlendirilebilir. Alan, şarap üretim kültürü ile topoğrafyanın uyumunu sergileyen yüksek nitelikli bir örnek olması açısından değerlidir ve bölgedeki yeme içme kültürünü tanıtan turistik rotalara dahil edilebilir.

Mor Gevargis Kilisesi/ Dera Meşkok

Dr. Banu Pekol

Mardin, Kızıltepe ilçesi, Meşkok (Büyükayrık) köyü
Mevcut işlevi: **Ahır**
Tescil durumu: **Tescilli - 26.10.2017/2938 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Otuz sekiz yıl metropolitlik yapmış olan Mardin Metropoliti Yuhannon'un (ö. 1165) hayat hikâyesinden öğrendiğimize göre, kendisi çok sayıda kilise ve manastır inşa ya da restore ettirmiştir. Hayat hikâyesi, özellikle beş kilisenin, taş ve kireçten, büyük ve güzel kiliseler olduğunu ve bunların Dunisar, Maskuk, Saba, ve Tel Besmai köylerinde yer aldığını söyler (Vööbus, 1976, 212). Bahsedilen Maskuk, bugün Meşkok olarak da bilinen Büyük Ayrık ve kilise de bu köyde bulunan ve Harabe Kilise veya Mor Gevargis Kilisesi olarak bilinen kilise olabilir. Dolayısıyla bu kilise 12. yüzyıla tarihlendirilebilir. Bu tarihlendirmeyi yapının taş işçiliği de destekler.

Mimari

Büyükayrık köyünün kuzeydoğusunda yer alan kilise, doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı ve üç nefli bazilikal planlı bir kilisedir. Kiliseye tek giriş güney yönündeki bir kapıdan sağlanır. Köy, volkanik özellik taşıyan Karacadağ'ın bölgesi dahilinde olduğundan köy mimarisinde bazalt kayaç kullanılmıştır. Kilise kesme ve kaba yonu bazalt taşlardan inşa edilmiş olup, düz toprak damlıdır.

Nefleri ayıran üçer adet paye, sivri kemerler ile birbirlerine bağlanır. Kemerler içlerinde hafifletme kemeri olan duvarlarda karşılık bulur. Neflerin üçü de doğu-batı yönünde uzanan, moloz taş ile örülmüş sıvasız beşik

tonoz ile örtülüdür. Apsis hacmi ile orta nefin kesişiminde iki adet dairesel sütun olduğu günümüze kalan izlerden anlaşılır. Yer yer görünen sıva parçalarından apsis duvarlarının sıvalı olduğu söylenebilir. Apsisin kuzey ve güneyinde yer alan odalar pastophoria olarak işlevlendirilmiş olmalıdır. Kuzey duvarında bir niş olan apsisin kuzey ve güney duvarından, kuzey ve güneyde yer alan odalara düz lentolu birer geçit bulunur. Ayrıca güneydeki odanın da lentolu bir girişi vardır.

Yapının aydınlatması tüm duvarlarda bulunan küçük boyutlu dikdörtgen pencerelerden sağlanır, ancak genel olarak karanlık bir iç mekân olduğu söylenebilir. Yapının içerisinde yer yer üzerinde haç motifleri olan taşlar izlenir. Dış cephede bir bezeme görülmemiştir. Kilisenin doğusunda, etrafı moloz bazalt taşlardan oluşan 2 – 2,5 metre yüksekliğinde duvarla çevrili bir gölet vardır. Söz konusu duvarın kiliseyi de çevrelediği etraftaki izlerden anlaşılmaktadır.

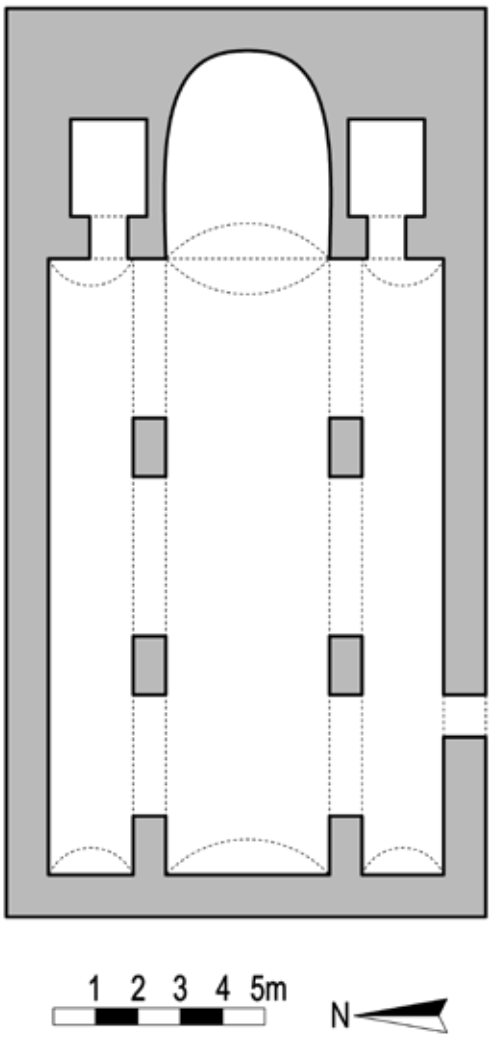

Güncel Durum

Kilisenin genelinde dış cephe duvarları oldukça tahrip olmuş durumda olup duvarlarda strüktürel çatlaklar mevcuttur. Özellikle güney duvarı taş örgüsünün dış cidarının neredeyse yarısı kayıptır. Yapının batı cephesinin geçmiş yıllarda yıkılmış ve tekrar örülmüş olduğu düşünülmektedir.

Yapının üst örtüsünde yer yer çökmeler vardır ve buradan yapı hızla su almaktadır. Bu nedenle, yapıda ciddi nemlenme sonucu oluşan tuzlanma, yosunlanma, derz boşalması ve bitkilenme gibi sorunlar vardır. Derz boşalması sebebiyle özellikle duvarların üst kısımlarından düşmüş olan taşlar yapının çevresinde yerde durmaktadır. Yapının özgün kapısı yerine yeni bir kapı takılmış, bu esnada özgün kapı açıklığı bozulmuştur. Kapının dışında, yerde bulunan ve taşa işlenmiş üç adet haç bezemesi olan lento, kilisenin orijinal lentosu olmalıdır. Yapının iç mekânı uzun zamandır ahır olarak kullanıldığı için zemini hayvan dışkısı ile dolmuştur. Dışkının oluşturduğu tuz ve kimyasallar kilisede tahribata yol açan diğer unsurlardır.

Apsisin önündeki sütunlardan yalnızca kuzeydeki ayaktadır, ancak yanındaki

duvarların arası tuğla ve taş ile doldurularak örülmüştür. Apsisin kuzeyindeki odanın girişi moloz taşlarla kısmen doldurulmuş ve içerisi samanlığa dönüştürülmüştür. Kilisenin kuzey dış cephesine bitişik olarak, yapının düşen taşları ve briketten inşa edilmiş olan mekân ahır olarak kullanılmaktadır. Kilisedeki bozulmalara rağmen, plan ve mekân özellikleri halen anlaşılabilir durumdadır. Bilgi tabelası bulunmamaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapının üst örtüsündeki çökmeler sebebiyle yapısal bütünlük zayıflamıştır. Bu durum, duvarlardaki ciddi çatlaklar ile beraber yapıda kısmen çökme tehlikesi oluşturmaktadır. Yapı, deprem yüklerine nispeten dayanıklı olup, rüzgâr ve yağmur etkilerine korunaksızdır. Yapıya hayvan gübresinin verdiği tahribat özellikle göz önüne alınmalıdır.

Yapının insan, hayvan ve doğa tahribatına açık olmasının önüne geçebilmek için bir an önce önlem alınmalıdır. Kilise, içindeki gübre dolgusundan ve ahır işlevinden arındırılmalı, temizlenerek görünürde sağlam olan zemin seviyesi ortaya çıkartılmalıdır. Restorasyon projesi bağlamında bu hali ile güçlendirilmeli ve çökmüş tonozların tamamlaması yapılarak korumaya alınmalıdır. Yapı, çevresindeki bazalt duvar da göz önünde bulundurularak bir çevre düzenlemesi içinde değerlendirilmelidir.

İpek Yolu'nun yaklaşık 2,5 kilometre güneyinde yer alan bu kilise, bölgenin tarihi turizm rotalarına dahil edilebilir. Ulaşımı nispeten kolay, ama ziyaretçisi olmayan bu yapıya daha fazla ziyaretçinin gelebilmesini sağlayacak yönlendirme ve bilgi panolarının yerleştirilmesi gereklidir. Köy dokusu ile çevrili olması, kilisenin restore edildikten sonra korunması için olumlu bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Deame (Sürekli) Kilisesi

Dr. Lory Zakar

Mardin, Kızıltepe ilçesi, Sürekli köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 17.12.2009/2745 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Mardin Metropoliti Yuhannon (ö. 1165), yaşamı boyunca beş büyük, yirmi dört küçük kilise inşa ettirmiştir (Vööbus, 1976, 214). Yaşam hikâyesi, inşa ettirdiği büyük kiliselerden birinin Maşkok'ta olduğunu söyler. Bu yayında, bugün Maşkok'ta ayakta duran kilisenin Yuhannon'un hayat hikâyesinde geçen kilise olabileceğinden bahsettik. Yaşam hikâyesine göre, Yuhannon, Deame'de küçük bir kilise inşa ettirmiştir. Bugün Deame Kilisesi olarak bilinen yapı, Maşkok'taki kiliseden dahi büyüktür. Dolayısıyla Yuhannon'ın hayat hikâyesinde geçen kilise başka bir yapı olmalıdır. Bugün kısmen ayakta duran Deame Kilisesi'ne dair tarihsel veriye ulaşılamamış olmakla birlikte, yukarıdaki aktarımla, Deame'nin 12. yüzyılda önemli bir köy olduğunu anlıyoruz.

Mimari

Deame Kilisesi olarak bilinen yapı kalıntısı, doğu-batı doğrultusunda uzanan, üç nefli bir bazilikaya işaret eder. Apsis kısmında, ana apsis hacmine göre simetrik olarak yerleştirilmiş iki katlı apsis odaları bulunmaktadır. Apsis yan odalarında bulunan duvarların içerisinde üst kata erişimi sağlayan merdivenler yer almaktadır. Apsisin karşısındaki batı cephesi duvarının iç yüzeyinde iki adet taşıyıcı paye izi bulunmaktadır. Bu izlerden ve apsis bölüntülerinden yola çıkılarak kilisenin üç neften oluştuğu söylenebilir. Kilisenin güney duvarının yıkılmış olan kısmından bir girişinin olduğu düşünülmektedir. Bununla beraber, kilisenin batı duvarının orta aksında kapatılmış bir kapı izi de gözlemlenebilmektedir. Batı cephesindeki bu kapı izinin iki yanında kapıya göre

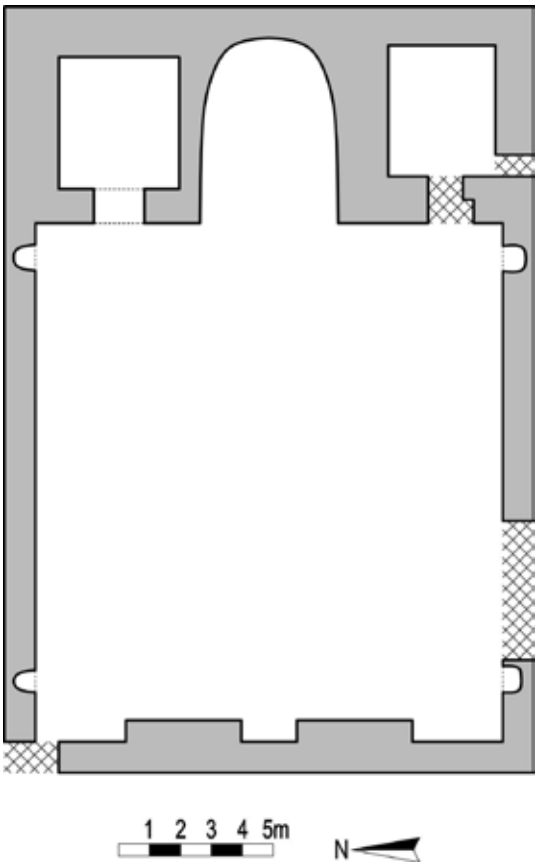

simetrik konumda yerleştirilmiş kalın taşıyıcı paye izleri bulunmaktadır. Bu kapının sol tarafında, batı cephe duvarının güney cephe duvarı ile birleştiği köşeye doğru ise bir merdivene ait olduğu düşünülen basamak izlerine rastlanmıştır. Kilisenin naosunda hiçbir kârgir sütun ya da payeye rastlanamamakta olup, üst örtüye ait herhangi bir iz de bulunmamaktadır.

Bu kilisede bulunan iki katlı apsis odaları ve üst kattaki odalara erişim sağlayan dar merdivenler dikkat çekicidir. Bu mimari unsurlar Süryani mimarisinde nadiren görülmekle beraber, özellikle, Diyarbakır başta olmak üzere, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Ermeni kilise mimarisinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu merdivenler apsis odalarının hemen yanında apsise dik ve bitişik bulunan beden duvarları içerisine, genellikle naosun her iki tarafında olacak şekilde yerleştirilmiştir.

Bu tip apsise sahip olan Ermeni kiliselerinde nefler genellikle kârgir sütunlar veya taşıyıcı ayaklar üzerine yerleştirilen kemerler ile birbirinden ayrılır. Bu kârgir taşıyıcı yüzeylerin böldüğü neflerin üzerinde ahşap döşeme konstrüksiyonları ile çatı ve vernadun olarak adlandırılan galeri katları kurulabilmektedir.

Deame Kilisesi'nde, batı duvarının ortasında yer alan ve kapatılmış olan kapı, yapının özgün giriş kapısı olabilir. Kapının sol tarafında yer alan basamak izi, olası bir üst galeri katına çıkan merdivene ait olabilir. Bu merdiven taşıyıcı ayakların üzerinde ahşap konstrüksiyon ile kurulmuş bir galeri kat döşemesine (Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi örneğinde olduğu gibi) ait olabilir. Yapı naosu içerisinde üst örtüye ve nefleri oluşturan kısımlara ait hiçbir kalıntıya rastlanmaması, bu kalıntıların bir kısmının ahşap gibi çabuk yok olan bir malzemeden yapılmış olabileceğini veya devşirme malzeme olarak kullanılmaya ve taşınmaya elverişli yapı elemanlarının bulunmuş olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.

Yapının dış beden duvarlarının iç yüzeylerinde sıva kalıntıları gözlenmektedir. Yığma kârgir duvarların kaba yonu taş örgü ile inşa edildiği görülmekte olup, batı duvarının üst kısımlarında harçsız, kuru duvar örgüsünden oluşan bir kısmın varlığı izlenmiştir. Yapıda kullanılan taşların büyük bir kısmı bazalttır.

Apsisin sağ ve sol yanlarında bulunan ve kemerli açıklıklara sahip apsis odalarında kemer taşları sökülmüş durumdadır. Kemer üzengi seviyesine yakın bir hizaya kadar kesme taş yüzeyleri görülebilmektedir. Apsisin sol tarafındaki apsis odasına girişi sağlayan açıklıkta kemer üzengi seviyesine

denk gelen bir seviyede geometrik süslemelere sahip bir silme parçası görülebilmektedir. Apsiste kullanılmış kesme taş yüzeyler üzerinde yan yana kazınmış haç motiflerine rastlanmaktadır.

Yapı kalıntılarında düz lentolu kapı açıklıklarına rastlanmıştır. Beden duvarlarının iç kısımlarında özellikle batı duvarına yakın kısımlarda simetrik yerleştirilmiş şekilde kemerli nişler bulunmaktadır. Apsis kısmındaki iki katlı odalarda, hava ve ışık almaya yarayan ince, uzun, düz atkılı pencereler bulunmaktadır. Apsisin hemen önünden üst katlara çıkışı sağlayan merdivenlerin kapı boşlukları ile üst kattaki odalara geçişi sağlayan kapı boşlukları kemerlidir. Apsis kısmının ortasındaki iki kat boyunca yükselen hacimde duvar yükseldikçe kademeli bir şekilde geriye çekilmektedir. Bu kısmın ortasında dar ve uzun bir pencere açıklığından apsise ışık gelmektedir.

Güncel Durum

Deame Kilisesi'nin büyük bir kısmı yok olmuş durumdadır. Üst örtünün tamamen yıkılmış olması nedeni ile mevcut tüm duvar dokusu, yağış, don, nem ve diğer iklim koşullarına ve bitkilenmeye açık durumdadır. Define kazıları ve doğal bozulmadan dolayı apsis kısmındaki katlı kurgu ve apsisin sağ tarafında kalan merdiven kısmı ciddi bozulmaya uğramıştır. Kilisenin yapısal ve kültürel kimliği tanınmaz haldedir. Bugün, yapıyı Süryaniler sahiplenmektedir. Bununla birlikte, yapıda bölgedeki Ermeni mimarisi ile paralel özellikler vardır. Anadolu'da Ermeni ve Süryanilerin bir arada yaşadığı bölgelerde, kiliselerin farklı zamanlarda farklı cemaatler tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bu nedenle özellikle tahrip olmuş yapıların kimliklendirilmesi zordur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapının koşullarına uygun olarak korunup devamlılığının sağlanması için gerekli adımlar atılmalıdır. Burada düşünülebilecek bir yeniden işlevlendirme, kilisenin yapısal durumuna ve taşıdığı kültürel değere uygun, yapıya yük getirmeyen, yapının uyarlanabilirlik kapasitesine uygun bir şekilde yapılmalıdır. Bu kilisenin bölgede oluşturulacak

bir turizm rotası içerisinde, ziyaret edilebilir hale getirilmesi bir kültür varlığının kazanımını sağlayacaktır.

Söz edilen koruma ve yönetim projelerinin öncesinde, yapının tamamen yok olmasını önlemek adına alınabilecek acil önlemler, kilisenin bazı kısımlarının iklim koşullarının tahribatından korunması ve ihtiyaç olan kısımlarda strüktürel desteğin sağlanmasıdır. Özellikle ciddi hasar görmüş olan apsis odalarının döşeme ve duvarlarının askı sistemiyle desteklenmesi önerilmektedir.

Kundel Kilisesi, ʿUrdnus

Süreyya Topaloğlu

Mardin, Midyat ilçesi, ʿUrdnus (Arnas/Bağlarbaşı) köyü, Kundel yerleşimi
Mevcut işlevi : **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 21.02.2013/1187 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Bu kilise ve içerisinde bulunduğu antik yerleşimle ilgili bir bilgi bulunamamıştır. Kilisenin adandığı azizi de bilmediğimiz için, yapı, bulunduğu mevkinin ismiyle anılmıştır.

Mimari

Kilisenin yer aldığı yerleşimin kalıntıları neredeyse temel seviyesindedir. Kilise çevresinde duvar kalıntıları yoğunlaşır ancak bunların büyük bir kısmı toprak altındadır. Etrafında bir işliğe işaret eden çok sayıda sarnıç görülen kilisenin yapım malzemesi yığma taştır ancak yer yer kullanılan yekpare taş bloklar dikkat çekicidir ve bu, yapının erken dönemde (muhtemelen 6-8. yüzyıllar arasında) inşa edildiğini gösterir. Yapının duvar kalıntılarından sadece naos ve apsis hacimleri plan seviyesinde algılanabilir durumdadır. Plan ölçüleri alınabilse de üst yapıya dair bir okuma yapmak ve üçüncü boyutta mekânsal özellikleri üzerine bir çıkarım yapmak mümkün değildir. Ancak Tur ʿAbdin'deki köy kiliseleri gibi doğu-batı aksında, uzunlamasına bir kilise olmalıdır.

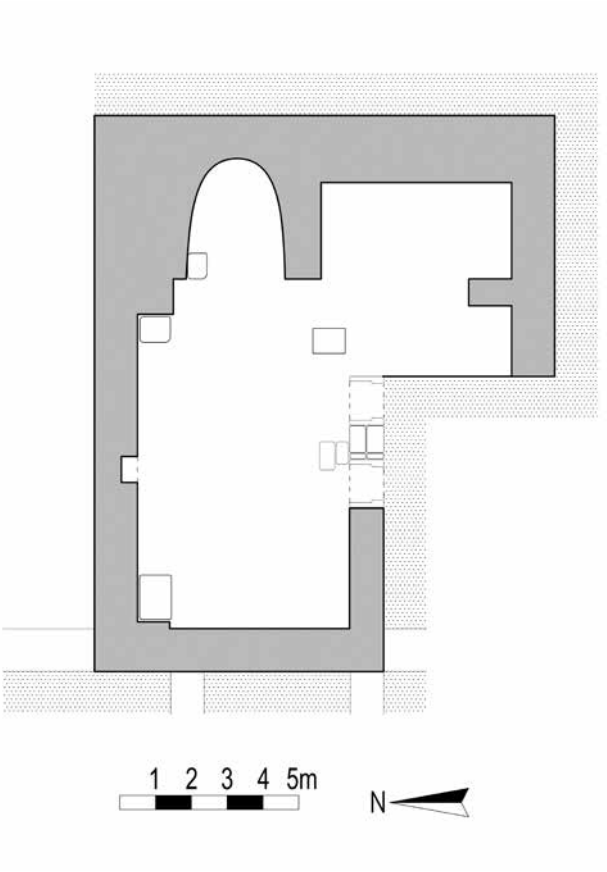

Güney duvarında lentolarıyla birlikte ayakta olan iki kapı açıklığı yer alır. Açıklıklar yekpare taş lentolarla geçilmiştir. Kapı söveleri de tek parça taş bloklardan oluşur. Bu da yapının erken dönem olduğuna dair izlenimi kuvvetlendirir. Kuzey duvarında güney duvarındaki açıklıkları karşılayan herhangi bir iz görülmez. Ancak kuzey duvarına bitişik üç adet paye bulunur. Köşelerde yer alan payelerin üzerinde impost bloklar bulunur. Kuzey duvarında yer alan tek açıklık ortada yer alan payenin arkasında yer alan bir pencere açıklığıdır. Pencerenin payeyle aynı hizada olması, duvarın sonradan tekrar örülmüş olabileceğinin bir işareti olabilir. Güney duvarına bitişik kuzey duvarındakine benzer paye kalıntıları seçilmektedir, ancak büyük bir kısmı toprağa gömülüdür. Yapının içinde ya da dışında herhangi bir bezeme görülmemiştir.

Güncel Durum

Yapı, eski bir yerleşim yeri olan Kundel köyünde bulunur. Midyat'ın 8 kilometre doğusunda, ʿAyn wardo (Gülgöze) köyünün ise 5 kilometre kuzeybatısında yer alır. Kundel Kilisesi'nin büyük bir kısmı toprak altında kalmıştır. Kilisenin ana hacmi okunabilmektedir ancak bütününe dair duvar kalıntılarından bir çıkarım yapmak mümkün değildir. Kilise dış etkenlere açık olduğu için ayakta olan duvarlar da yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Tüm yüzeylerde bitkilenme mevcuttur. Yakın bir zamanda, apsis kısmında definecilerin kazı yaptığı anlaşılmaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kundel Kilisesi önemli yapısal riskler taşımaktadır. Ciddi malzeme kaybı söz konusu olduğu için yapı günden güne zarar görmeye devam etmektedir. Mevcut durumunda hem fiziksel özellikleri hem de bağlamı göz önünde bulundurulduğunda restore edilmesi ya da kısmi olarak ayağa kaldırılması önerilemez ancak kazı çalışması yapılarak yapı hakkında daha fazla bilgiye ulaşılması mümkündür. Bahsettiğimiz yasa dışı kazılar, yapının güvenlik altına alınması gerektiğini gösterir.

Mor Aho Manastırı

Sena Kayasü

Mardin, Midyat ilçesi, ʿUrdnus (Bağlarbaşı) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 18.09.2014/2495 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Her ne kadar manastır dense de bu kilise köy tipi yani doğu-batı aksında uzun kilise planına sahiptir. Batıdaki, diğer eski binalara ait kalıntılar bir yerleşimin içinde yer aldığını gösteriyor olabilir. Bir ihtimal de mevcut binanın, ana kilisesi günümüze ulaşamamış bir manastırın ikincil şapeli olmasıdır. Manastıra adını veren Mor Aho, son derece saygı gören bir azizdir ve birçok manastırın kurucusu olarak bilinir. Yapı ayrıca Der Hadad olarak da anılmaktadır.

Mimari

Mor Aho Manastırı olarak bilinen yapı, dikdörtgen planlıdır ve alışılagelmişten daha derin bir apsisi vardır. Doğu-batı ekseninde uzun olan bu kilisenin girişi, diğer Tur ʿAbdin kiliselerinden farklı olarak batı cephesindedir. Giriş, kendisinden çok daha geniş bir kemer içinde yer alır. Bu kemer kısmen taşlarla doldurulmuştur. Bu durum, girişin en azından bir kez baştan aşağı yeniden inşa edildiğinin göstergesidir. Kemerin boyutları dikdörtgen kapı açıklığının özgün halinde

daha büyük olduğuna işaret eder. Günümüzde eğilmeyi veya çömelmeyi gerektirecek kadar alçak bir giriş bulunmaktadır. Bu özellik Tur ʿAbdin bölgesindeki bazı kiliselerde görülmektedir. Kapı açıklığının lentosunda bir haç bezemesi ile Süryanice bir kitabe yatık pozisyonda görülür. Lento olarak kullanılan taş bloğun devşirme olduğu anlaşılmaktadır.

Giriş doğrudan, iki payeyle üç kısma bölünmüş nefe açılır. Payelerin oluşturduğu nişlerden girişe en yakın olan nişler iki katlıdır. Katları ayıran tonozlar görünür durumda olsa da üst kat erişimine dair bir iz bulunmamaktadır. Diğer payeler arasında tavana yakın, küçük açıklıklar bulunur. Bunlar bir hasar veya onarım sonucunda değil de, içeri ışık girişini sağlamak amacıyla açılmış gibi durmaktadır.

Merkezi (ikinci) kısım, iki yanda duvarlardaki enkazla dolmuş açıklıklarla sonlanır. Bunlar büyük ihtimalle buradaki hacimlerin veya günümüze ulaşamayan diğer kısımlara geçişi sağlayan mekânların yıkılmasıyla oluşmuştur. Aslında özgün giriş, mevcut kemerlerin işaret ettiği üzere ve

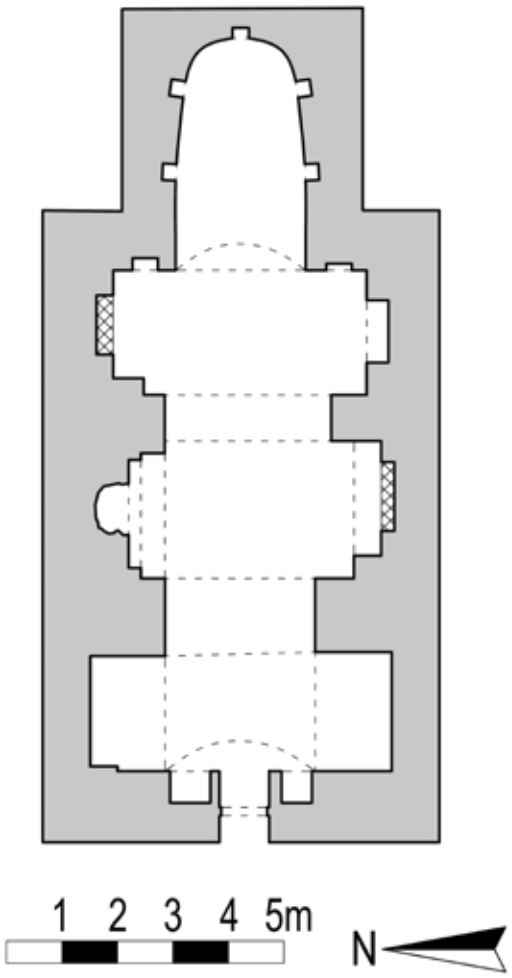

Tur ʿAbdin'deki diğer köy kiliselerinde olduğu gibi yapının güney duvarından sağlanmış olabilir. Çatının beşik tonozla taşındığı içeriden görülmektedir.

Apsisin önündeki üçüncü kısım iki kemerle neften ayrılır. İki kemer arasındaki eğim ve yükseklik farkları, değişik zamanlarda yapıldıklarını (veya yenilendiklerini) düşündürür. Duvar örgüsünün tarzı da bu savı destekler niteliktedir. Apsisin kuzeydoğu köşesinin çatısı çöktüğünden, iç mekân hava koşullarına açık hale gelmiştir. Doğu duvarında apsisin iki yanında kutsal emanetlerin konulduğu birer niş yer alır, birer niş de batı duvarındaki girişin iki yanındadır. Bunlara ek olarak apsisin etrafındaki duvarlara yerleştirilmiş beş niş daha bulunur.

Binaya uygulanmış birbirinden çok farklı tür ve renklerdeki harç, yapının çok defa onarım gördüğünü gösterir. Ana yapının inşasında kullanılan taşlar çoğunlukla kaba yonu küçük taşlardır. Ancak kilisede devşirme olarak kullanılmış daha büyük, düzgün kesme taş bloklar vardır; bunlar büyük ihtimalle, etrafa dağılmış büyük yekpare taş bloklardan da anlaşıldığı üzere, zamanında burada yer alan daha büyük bir yapı grubundan sağlanmıştır. Eskiden burada daha büyük bir yapı grubu olduğu savı, çevredeki topografyada kot çeşitliliği kullanılarak elde edilmiş hacimlerin varlığıyla da güçlenmektedir. Günümüzde bunların neredeyse tamamı büyük oranda toprakla dolmuştur.

Mor Aho Manastırı kırsal bir bölgededir. Manastıra tehlike arz edecek kadar yakın konumlanmış, kullanılmayan beton bir bina dışında çevresinde hiçbir yapı görülmez. Beton bina, üst kısmı dikenli tellerle kapatılmış bir çitle çevrilidir, bu çit kısmen manastırı ve çevresindeki yapıları da içine alır. Yerel halk bu binanın izinsiz olduğunu ve kaçak olarak inşa edildiğini iddia etmektedir. Bu, yerinde bir iddia gibi görünmektedir, çünkü alan tarihi sit olarak tanınmıştır ve tescilli bir alanın bu kadar yakınında modern inşaat yapmak mümkün olmamalıdır.

Güncel Durum

Saha çalışmamız yağışlı bir dönemin hemen ardından gerçekleştiği için içeride su birikintileri oluşmuştu. Suyun içeriye bu kadar rahat girebiliyor olması, duvarlardaki ve tavandaki su hasarının boyutları hakkında bir fikir verir. İç mekânın hava koşullarına maruz kalmasına bağlı olarak, duvarların ve tavanın her tarafında ciddi ve yaygın renk bozulması gözlenmektedir.

Yerdeki moloz çoğu kısımda zemin seviyesinin değişmesine sebep olmuştur. Molozun, duvarlar ile tavandaki hasarların ve yıkılmaların bir sonucu olduğu düşünülmektedir. Bina uzun zamandır kullanılmamış gibi görünmektedir ama alan her yıl, Paskalya Pazartesisi yortusunda kullanılmaktadır. Bu bayram yalnızca civar köylerde yaşayan Hristiyanlarca değil, manastır çevresinde piknik yapan Müslüman komşuları tarafından da kutlanır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Mor Aho Manastırı'nın yakınında basit ama büyük sayılabilecek beton bir bina bulunur. Manastıra epey yakın konumdaki bu bina dışında, görüş alanında neredeyse başka hiç bina yoktur. Bu durum binayı yapan kişinin ve/veya bina sahibinin manastıra bir ilgi beslediği izlenimini vermektedir. Nedeni her ne olursa olsun, beton bir inşaat ağır iş makinelerinin alana getirilmesini gerektirmiş olmalıdır. Büyük ihtimalle bu makineler tarihi yapıya hasar vermiştir.

Manastır, halkın gözetimi sayesinde kendine bir çeşit güvenlik sağlayabilecek her türlü yerleşimden uzaktadır (Urdnus/ Bağlarbaşı 3 kilometre mesafededir). Asfalt bir yolun yakınında olduğu için de kolayca erişilebilmekte ve hatta gelişigüzel vandalizm eylemlerine maruz kalma ihtimali artmaktadır.

Mor Aho Manastırı, yıllarca sürmüş ihmalin ve hasarın sonucunda iklim koşullarına açık hale gelmiştir. Daha önceki onarımlar yeniden kullanılan malzemeyle gerçekleştirilmiştir. Böyle olması özgün yapı hakkındaki bilgi miktarını da azaltmıştır. Bu nedenle acil olarak daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir. Yapı istenmeyen insan ilgisine, yağma girişimlerine veya duvar yazılarına karşı korumasızdır. Köylüler, kilisenin yapı malzemesi elde etmek için yağmalandığını düşünmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz üzere arazide dağınık halde büyük taşlar bulunur. Bunlar daha büyük bir yapı grubunun veya yerleşimin kalıntıları gibi görünmektedir. Günümüze ulaşan az sayıdaki kalıntı da doğal etkilere ve suni müdahalelere son derece açıktır, bu durum kompleks ve çevresiyle ilgili gelecekte yapılacak araştırmaları tehlikeye atmaktadır. Kalıntılar tamamen yok olmadan arkeolojik bir ön araştırma yapılması gerekmektedir.

Mor Abhay Manastırı

Dr. Mesut Dinler

Mardin, Nusaybin ilçesi, Beth Manʿem köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 28.07.2021/6400 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Anschütz, Beth Manʿem köyünden "1000 ile 1400 yılları arasında Turʿ Abdin" başlığı altında, Süryani Kilisesi'ndeki bölünmeden doğan yeni piskoposluklardan biri olarak bahseder (Anschütz, 1984, 166). Mor Abhay Manastırı'nın 1484 yılında ayakta olduğunu, o yıl manastır için kopyalanmış olan ve yortu günlerinde gerçekleştirilecek ayinleri gösteren bir kitap sayesinde kesin olarak biliyoruz. Mor Abhay Manastırı'ndaki metropolitlerin bahsinin geçtiği 1723, 1749, 1841 ve 1906 yıllarına ait kaynaklar vardır (Palmer, 2010, 232). Wiessner, manastırı ziyareti sırasında manastırın kilisesini belgelemiştir. Tarih vermese de kilise ve çevresindeki yapılar için üç yapım aşaması saptamıştır (1981, I/I, 32-38, fig. 6-7, I/II, fig. IV, 12, 13). Buna göre, kilisenin güney kısmına bitişik uzun hacim, kiliseden daha geç bir döneme aittir ve bu hacmin batı ucundaki hacim ise ondan da geç tarihlidir. Mor Gabriel Manastırı'nda bulunan bir kitabe, (Palmer, 1990, 224) dokuzuncu yüzyıl ile geç onbirinci yüzyıllar arasında Turʿ Abdin metropolitlerinden üçünün Beth Man'em köyünden geldiğini belgelemektedir (Palmer, 1987, B13).

Mimari

Mor Abhay Manastırı'na ulaşmak isteyen bir ziyaretçinin, göçerlerin kurdukları geçici yerleşimlerin ve çadırların arasından uzunca bir süre yol alması gerekmektedir. Bu sırada manastır yer yer gözden kaybolup sonra anıtsal ölçeği ile tekrar belirerek içinde

bulunduğu ovanın görsel ve mimari olarak en güçlü simgesi olduğunu yolculuk boyunca hatırlatır. Sağır ve yüksek duvarları, yıkık yüksek kuleleri, üzerine oturduğu tepenin formu, bu tepenin yamaçlarına inşa edilmiş kârgir tek ya da iki katlı taş yapılarla bir arada olmasının peyzaj içerisinde yarattığı bütünlük ve aynı zamanda bu konutlara kıyasla manastırın anıtsal ölçeğinin yarattığı zıtlık bu güçlü simgeyi oluşturan etkenlerdendir. Tepeyi tırmanıp manastırın içine girildiğinde ise tamamen harabe şeklinde bir yapı ile karşılaşılır. Yapı grubunun hacimsel elemanlarını ve kot ilişkilerini takip etmek nerdeyse imkânsızdır. Manastırın içi ağaçlarla, bitkilerle, ve yıkılan yapıların molozları ile örtülmüştür. Buna rağmen bazı duvarlar ve hacimler halen izlenebilmektedir.

Bir kaleyi andıran manastır moloz taş yığma olarak inşa edilmiştir. Manastırın kalın duvarlarının izini sürerek yapının sınırlarının plan düzlemindeki ayak izini belirleyebilmek mümkündür. Manastırın surları, kayalığın formunu takip ederek açık bir V-planını andırır. Manastırın güney ve güneydoğu surları boyunca sıralanan dört adet kule gözlemlenmektedir. Bunlardan üçü dörtgen formunu hâlâ korumakta iken dördüncü kule tamamen yıkılmış durumdadır ancak plan izi okunabilmektedir. Tüm kulelerin altında tonozlu hacimler vardır. Bu kulelerin savunma ve giriş kontrolünü sağlamak gibi işlevlerinin yanı sıra inziva amaçlı olarak kullanılmış olmaları mümkündür.

Manastırın içinde farklı kotlara yayılmış hacimler, her ne kadar okunabilir olmasalar da çok sayıda mekânın varlığına işaret eder. Özellikle manastırın dış cephesine yakın olan hacimlere girebilmek, tonozlu mekânları gözlemleyebilmek mümkündür ancak manastırın içindeki mekânlar harabe durumundadır. Ziyaret sırasında toplanan bilgilerden manastırın 1931 yılına kadar kullanılmakta olduğu bilinmektedir; bu kadar kısa sürede bu kadar büyük ölçekli bir yıkımın oluşması; manastırın taşlarının diğer yapıların inşasında kullanılmak amaçlı alınmış olabileceğine işaret etmektedir.

Kuzey-güney ekseninde uzanan çok sayıda tonozlu hacmin izleri görünmekle birlikte, bu hacimlerin birbirleriyle dikeyde ve yataydaki ilişkilerini anlayabilecek izleri gözlemlemek mümkün değildir. Buna rağmen,

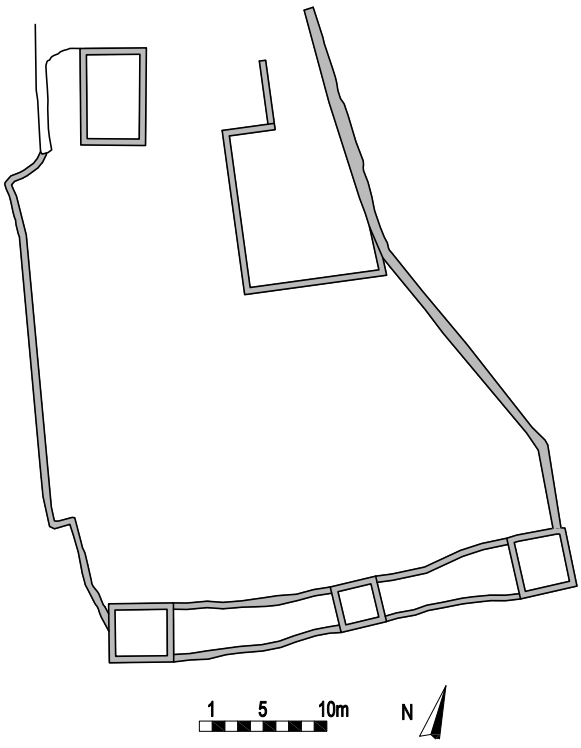

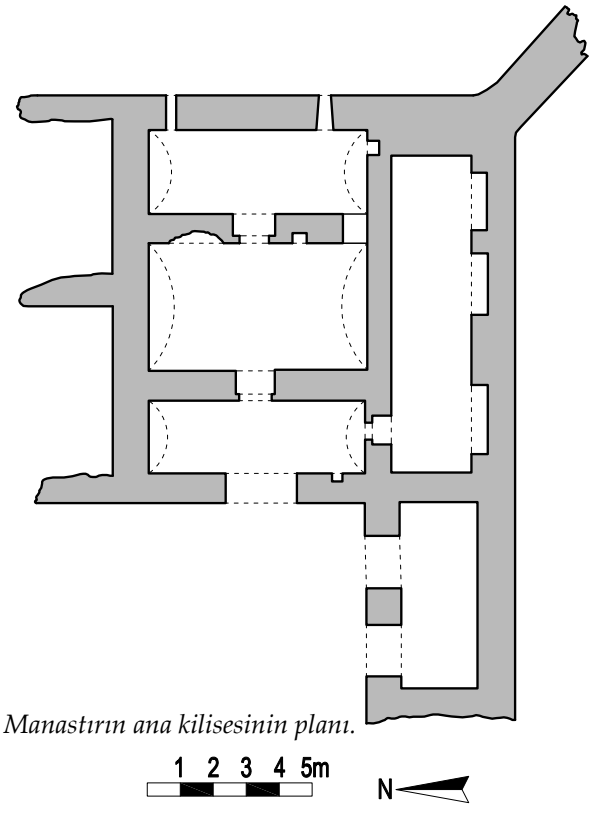

Manastırın ana kilisesinin planı.

manastırın merkezinde bulunan ve Tur ʿAbdin manastır tipi kilise planında olan bir mekâna girilebilmiştir. Kilisenin doğu kısmının bölünmemiş tek bir mekândan oluşması kiliseyi farklı kılmaktadır. Manastırın dış duvarları sur işlevi görmektedir ve herhangi bir bezemesi yoktur.

Güncel Durum

Güncel durumda manastırın yakın çevresinde göçerler vardır. Dönemsel olarak kullanılan göçer çadırlarının büyük çoğunluğu hayvanların beslenmesi için kullanılmaktadır. Kırsal bir alanda yer alan manastırın, yapıyı bilenler ve göçerler dışında ziyaretçisi yoktur. Manastırın plan izi ve bazı duvarlar okunabilmektedir ancak bunun dışında mimari özellikleri takip edebilmek mümkün değildir. Yapının çatısı çökmüş, içinde ağaçlar ve bitkiler büyümüş, bunun sonucu olarak manastır bütün hava etkilerine açık hale gelmiştir. Tüm mekânlara su girmektedir ve derin yapısal çatlaklar oluşmuştur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapı, mimari ve arkeolojik olarak büyük bir potansiyele sahiptir. Yüzeydeki moloz birikintilerinin temizlenmesi bile yapı ile ilgili birçok bilinmeyeni ortaya çıkaracaktır. Yapının değerini tarifleyen en önemli özelliklerinden bir tanesi içinde bulunduğu peyzaj ve göçer yerleşimi ile kurduğu görsel ve fiziksel ilişkidir. Tüm bir ovaya yayılmış bitki dokusu (nar ağaçlarının çokluğu dikkat çekicidir), göçer çadırları, hayvancılık aktiviteleri ve Mor Abhay Manastırı somut ve somut olmayan mirasın birlikteliğini de örnekleyen bir 'kültürel peyzaj' (Jones, 2013) tanımlamaktadırlar. Ancak bu ilişkinin aşırı kontrolsüz bir şekilde olması, Mor Abhay Manastırı'nın ihmal edilmiş olması ve korunması için harekete geçilmemiş olması; yapı için birçok tehlikeyi de beraberinde getirmektedir. Yapıya kontrolsüz giriş, vandalizm, yapı taşlarının yeni yapı inşaatında kullanılması bu sorunlardan bazılarıdır.

Manastırın içinde bulunduğu bu bütünlüğün 'kültürel peyzaj' olarak kabul edilmesi ve göçer yaşantısı ile bütüncül bir şekilde değerlendirilmesi sonucunda sürdürülebilir kalkınma için gerekli olan yatırımlardan temel bir tanesi gerçekleştirilmiş olacaktır. Bununla beraber bu kültürel peyzaj eko-turizm için Türkiye'de bir model oluşturulabilmesi için uygun bir örnek olabilir.

Kfoneli Mor Yuhannon Manastırı

Dr. Jorge Manuel Simão Alves Correia

Batman, Gercüş ilçesi, Derikfan (Nurlu) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 28.06.2021/8370 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Bu manastırın adandığı Kfoneli Yuhannon'un hayat hikâyesine göre manastır 6. yüzyıl sonuna veya 7. yüzyıl ortasına tarihlenir (Palmer, 2010, 201). Manastır kilisesine bugün, küçük nişlerle bezenmiş apsis mekânında açılmış bir açıklıkla girilir. Bu apsis süslemeleri Hah'taki Yoldath Aloho Kilisesi ve İzlo Dağı'ndaki Kaşgarlı Mor Abraham Manastırı'nın ana kilisesinin apsislerindekilere benzerdir. Bu süslemeler, kilisenin en dikkat çekici özelliklerinden biridir ve üslup olarak hayat hikâyesindeki tarihi doğrular niteliktedir. Daha önce kiliseyi belgeleyen Wiessner, saha araştırmamız sırasında keşfettiğimiz, iyi işçilikle inşa edilmiş küçük şapeli fark etmemiştir (Wiessner, 1981, I-I, 94-98, fig. 20, I/II, fig. 53-6).

Mimari

Bir zamanlar bir manastıra ait olduğu anlaşılan kilise, bugün, dini yapıları dönüştürmüş bir köyün binalarının arasında bulunur. Burada da görüldüğü üzere, tarihi mekânların yeniden keşfi, özel mülklere ait birçok kapı ve çitin ardındaki yerlere girmeyi de gerektiren daha kapsamlı bir araştırma

gerektirmektedir. Bu çabanın ödülü, zarif kemer sıraları ve incelikli bezemelerden oluşan çarpıcı kalıntılar olarak karşımıza çıkar. Bu örnekte, özgün kiliseden geriye yalnızca iki kısım kalmıştır: Apsis ve nef. Bu iki bölüm bugün birbirinden tamamen ayrıktır ve ikisine farklı yerlerden erişilmektedir. Apsise arkadan, başka birkaç yapıya daha ve bir ağıla da erişim veren özel bir bahçeden ulaşılmaktadır. Apsis üç bölümlüdür. Merkezi kısım, yaklaşık 2 metrelik yarıçapa sahip bir yarım dairedir. Yarım kubbe örtüsünü düşey duvardan ayıran incelikle işlenmiş armudi silmeli bir kornişi vardır. Korniş kabaca işlenmiş akantus yapraklarla bezeli sekiz sütun başlığı tarafından taşınır. Bu başlıkların altındaki özgün sütunlar maalesef artık yerinde değildir, o nedenle başlıklar adeta bezemeli bindirmelikler gibi gözükmektedirler ve duvara gömme olarak uygulandıkları için ayakta durabilmektedirler.

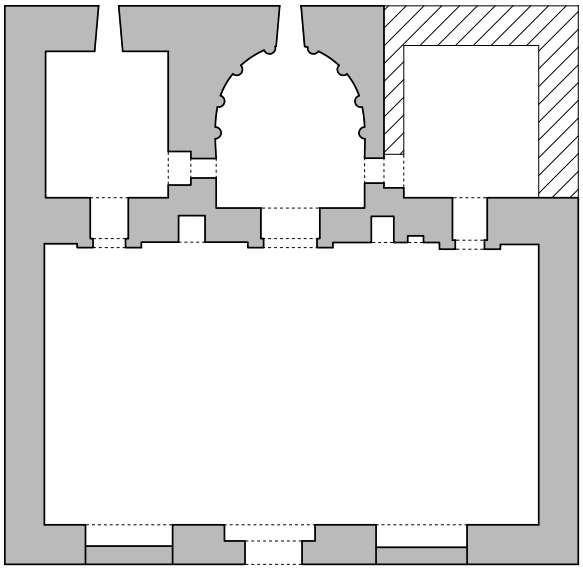

Manastırın ana kilisesinin planı.

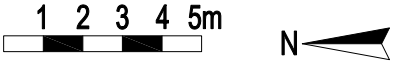

Günümüzde giriş olarak işlev gören geç döneme ait açıklığın yanında üç adet özgün açıklık fark edilir. Yanlarda bulunan iki tanesi ana apsisi yan odalara bağlar, bugün yan odalardan yalnızca birine erişim vardır. Bu, merkezi apsisten daha özensiz şekilde inşa edilmiş, düz, dikdörtgen planlı bir odadır. Tamamen molozla dolmuş olan ikinci odanın da aynısı olduğu düşünülmektedir. Apsisin ana kapısı kilisenin nefine açılırken küçük kapılar da yan odalara açılıyordu. Ama batıya bakan tüm bu açıklıklar günümüzde kapalıdır. Bütünün kutumsu kütlesi, iç mekânların dışarıdan tahayyül edilmesini engellemektedir. Giremediğimiz yan odanın üstünde yükselen başka bir hacim daha bulunur. Nefe, komşu evlerin damlarından girilebilmektedir. Kuzey-güney ekseninde uzanan enine nefin çatı örtüsü günümüze ulaşamamıştır. Dikdörtgenin kısa kenarları belirgin özellikler sergilemese de, uzun kenarlar açıklıklar ile bezemelerden oluşan bir düzen gösterir.

Doğudaki, yani apsisteki üç kapı nefe, dörtgen biçimli, geometrik süsleme elemanları olarak yansırlar; her biri farklı yüksekliktedir. Bunlardan en yükseği ana apsisteki, orta boy olanı erişime açık yan odanınki ve en kısası ise kapalı yan odanınkidir. Bu duvarda birkaç tane dikdörtgen niş de görülmektedir. Karşısında, yani batıda, ise üç adet hafif at nalı biçimli kemerden oluşan ve dikdörtgen kesitli payeler tarafından taşınan bir kemer dizisi bulunur. Bu payeler impostlarla taçlandırılmıştır ve tüm bu duvar neften nartekse geçişin tipik bir beyanı niteliğindedir. Ne yazık ki kilisenin muhtemelen batıya

doğru genişleyen narteks kısmı ile ilgili bir verimiz yoktur. Ancak, kemer ve payelere bitişik duvarda bir portikoya dair izler görülmektedir.

Üstteki yapılara yakın mesafede, söz konusu ana kilisenin narteksinin bulunduğu varsayılan yerin sağında, başka bir özel mülk tarafından erişilebilen küçük ölçekli bir kilise veya bir şapel bulunur. Bu mekânı yorumlamak zordur, fakat manastırın birkaç dini bölümünden biri olarak işlev görmüş veya daha eski bir kiliseyken sonradan daha büyüğü yapılınca gözden düşmüş olabilir. Hatta belki de büsbütün ayrı bir mabet olarak inşa edilmiş olabilir. Bölgedeki manastırların çoğunda olduğu gibi (örnek olarak bu yayındaki Ambar Kilisesi'ne bakınız), bu manastır yapı kompleksinde de birden fazla kilise olması ihtimali daha büyüktür.

Tipoloji ve biçim açısından baktığımızda, farklı kotlardaki konutların ve giriş katlarındaki ahırların dış görünüşü, söz konusu küçük kilisenin özgün dini amacıyla uyumlu temel özelliklerini tamamen maskelemektedir. Hatta iç mekânı tümüyle hayvan kullanımına ayrılmıştır; eski kullanımının itibarından eser kalmadığı gibi, bu durum korunması açısından da ciddi güçlükler ortaya koyar.

Burada değerlendirmeye alınması gereken üç mekân söz konusudur. İlki; enine dikdörtgen planlı ve tonozlu bir mekân olup, bu ikinci kilise veya şapelin özgün arazisine aidiyetiyle ilgili ciddi şüpheler uyandırmaktadır. İki kapı iki ayrı iç mekâna açılmaktadır. Plan, soldaki kilise mekânı tarafından belirlenir. Burası üç kısma bölünmüş boylamasına bir mekândır: İki adet dikdörtgen alan enlemesine uzanır; bunlar bir kemerle bölünmüştür ve bir de yarım daire planlı apsis vardır. Tüm mekân tonoz örtülü, apsis kısmı ise yarım kubbelidir ve arkada tek bir göz penceresi bulunur. Tüm kemerler stilize impostların üzerine oturur. Sağdaki tonoz örtülü ve kare planlı bir oda kiliseye alçak bir kapıyla bağlanır.

Güncel Durum

Günümüzde köyün yerel karakter gösteren yeni yapılaşmasının ortasında yer alan bu dini kompleksin restitüsyonu bir bulmacaya dönüşmüş durumdadır. Apsis ahır olarak kullanılmakta, nefin üstü açık ve kontrolsüz

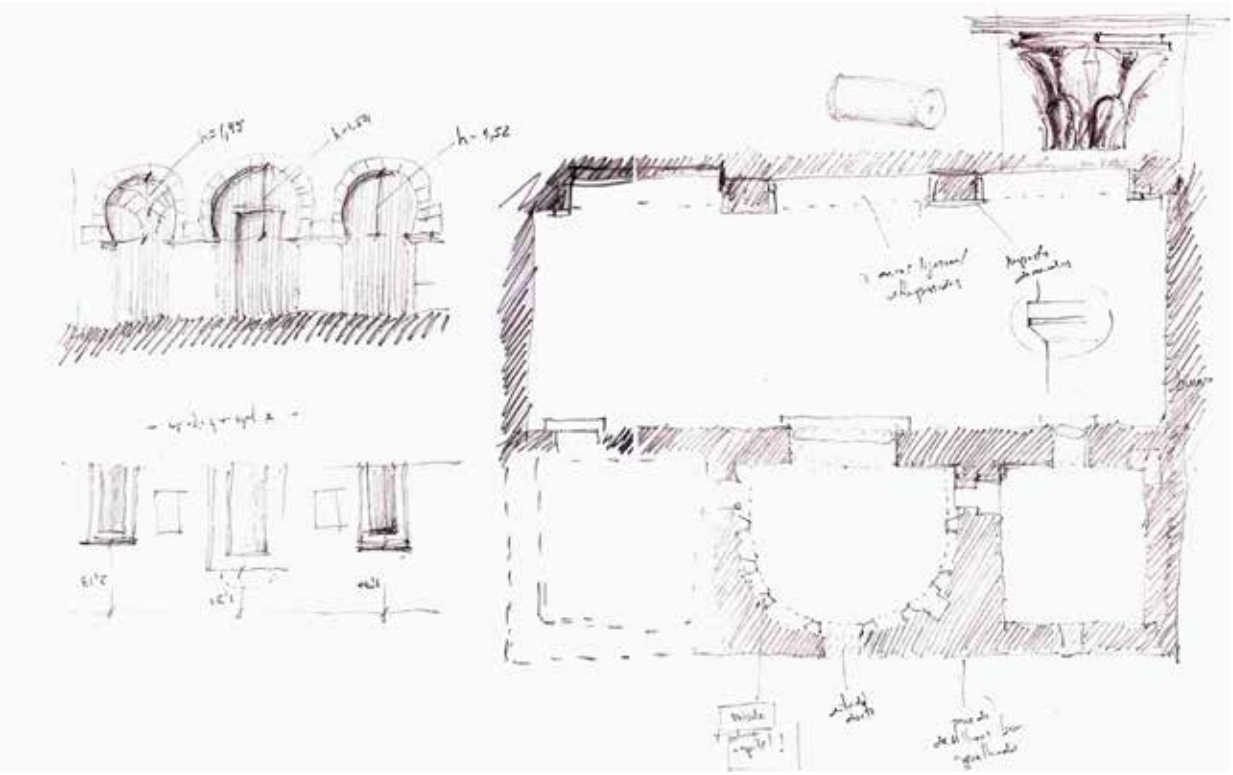

Çizim için Dr. Jorge Manuel Simão Alves Correia'ya teşekkür ederiz.

erişim nedeniyle ihmal edilmiş durumdadır. İkinci kilise/şapel de yine ahır olarak kullanılmaktadır. Kilisenin mekanları duvarlarla çevrilip kapatılmıştır. Nef doğal koşullara aşırı derecede açık durumdadır. Bu, başta kemer ve payeli olan duvar olmak üzere, duvarların çökme durumundan da anlaşılabilir. Benzer yapısal hasarlar apsiste de açıkça görülür, özellikle sütun başlıkları her an düşme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Küçük şapelin ise hayvancılık için yoğun olarak kullanılması çok fazla dışkı üretilmesine sebep olmaktadır. Bunun sonucunda oluşan amonyak seviyesi de çoğu küflenmiş durumdaki duvarları ve örtü sistemini daha fazla hasara uğratmaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Manastır kimliği belirsiz kişilerce uygulanan, gelişigüzel vandalizme değil, ama yapısal sürdürülebilirliğini tehlikeye sokan kötü kullanıma bağlı vandalizme maruz kalmıştır. Eski konutların üzerine yeni konutların yapılması, yeni çatlak riskini ve hâlâ tonoz örtülü olan hacimlerde su sızıntısı problemini artırmaktadır. Dolayısıyla acil önleyici sağlamlaştırma ve yerel halkların bu tür yerlerdeki depolama ve hayvancılık pratiklerinde gerçekleşmesi gereken değişiklik elzemdir. Derhal müdahale gerektiren durumlar, ana apsisteki bezemeli sütun başlıklarının metal veya ahşap dikmelerle desteklenmesi ve eski nefin üstü açık kısmındaki bitki örtüsünün temizlenmesidir.

Genel olarak, yön levhaları ve temel bilgiler içeren tabelaların yerleştirilmesi tarihi alan açısından iyi olacaktır. Böylelikle ihtiyatlı davranılmasını sağlayacaktır. Mevcut kalıntıların anıtsallığı, karmaşıklığı ve kalitesi bu kompleksi, köyün ekonomik gelişimine katkı sağlayacak turistik bir yer haline getirebilir. Kompleksin ana kilisesi ile çevrede bulunan küçük şapel arasındaki bağlantıyı çözmek için daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir.

Mort Saro Kilisesi

Dr. Pınar Aykaç

Mardin, Dargeçit ilçesi, Baskil/Beth Skole (Kısmetli) köyü, Calahat mevki
Mevcut işlevi : **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 22.10.2015/3657 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Wiessner, bu kiliseyi "köy kilisesi" olarak kaydetmiş, herhangi bir isim vermemiştir (1982, II/I, 161, 166. fig. 77-80). Köylülere göre kilise Mort Saro'ya adanmıştır. Tarihi ile ilgili daha fazla bilgiye ulaşamadığımız bu kilisenin duvar yapım teknikleri geç bir döneme işaret etmektedir.

Mimari

Kilise, tipik bir köy kilisesi planına sahiptir. Doğu-batı doğrultusunda uzayan tek nefli bir naosu, naosun güneyinde dar bir narteksi vardır. Nartekse güney duvarının ortasındaki bir açıklıktan geçilir. Güney duvarında, girişin batı tarafında yarım daire profilli bir sağır kemer, doğusunda ise iki sağır kemer bulunur. Narteksin batı cephesinde dikdörtgen mazgal bir pencere açıklığı yer alır. Narteksin kuzey duvarında nartekse girişi sağlayan kapının tam karşısında naos bölümüne geçişi sağlayan dikdörtgen bir kapı bulunur. Naosun doğu bölümü günümüze ulaşamamıştır. Apsisin yarım daire şeklinde dışa taştığı, zemindeki temel izlerinden anlaşılmaktadır. Naos, güney duvarındaki yarım daire profilli kemerler ve payelerle dört birime ayrılır. Kemerlerden birinin altında naosa giriş kapısı yer alır. Nasoun kuzey duvarında, güney duvarındaki payelerin karşı hizasında üç paye vardır. Naosun batı duvarı sağırdır.

Yapı, moloz ve kaba yonu taşlar kullanılarak yığma teknikle inşa edilmiştir. Yapının duvar birleşimlerinde, kemer ayaklarında ve payelerde kaba yonu taşlar ve yer yer büyük

taş bloklar kullanılmıştır. Beden duvarları yaklaşık 1 metre kalınlığındadır. Taşlar arasında kireç harç kullanılmış ve duvarların iç cephelerinde sıva parçaları gözlenmiştir. Yapının üst örtüsü ve beden duvarlarının kemer üzengi hatlarının üst kotları günümüze ulaşamamıştır. Ancak yapının mekânsal nitelikleri değerlendirildiğinde naosun doğu-batı doğrultusunda uzanan bir beşik tonozla, narteksin ise daha alt kotta yine aynı yönde uzanan bir beşik tonozla örtüldüğü anlaşılmaktadır.

Narteks bölümünün batı kısmının zemini geri kalan kısımlara göre daha yüksek bir kottadır. Bu bölümün narteksten bir duvarla ayrılan bir mekân olduğu düşünülebilir. Narteksten naosa geçişi sağlayan kapı açıklığı taş lentolu ve sövelidir. Lentonun oturduğu taşlardan birinde çeyrek küre kesitli bir niş bulunur. Lentoda metal kapının oturması için oluşturulan delikler vardır. Naostan nartekse geçişte bulunan payenin üç farklı yerinde taşa kazınmış Süryanice grafiti bulunmaktadır. Ayrıca naosun batı duvarına bitişik payeye haç motifi kazınmıştır.

Wiessner'in planından, bu yapıyı ziyaret ettiğinde, narteksin doğusunda dikdörtgen bir mekân olduğunu görüyoruz (1982, II/I, fig. 18). Naosun doğu tarafındaki kemer ayağında, granit taşlar gözlenmiştir. Yapının

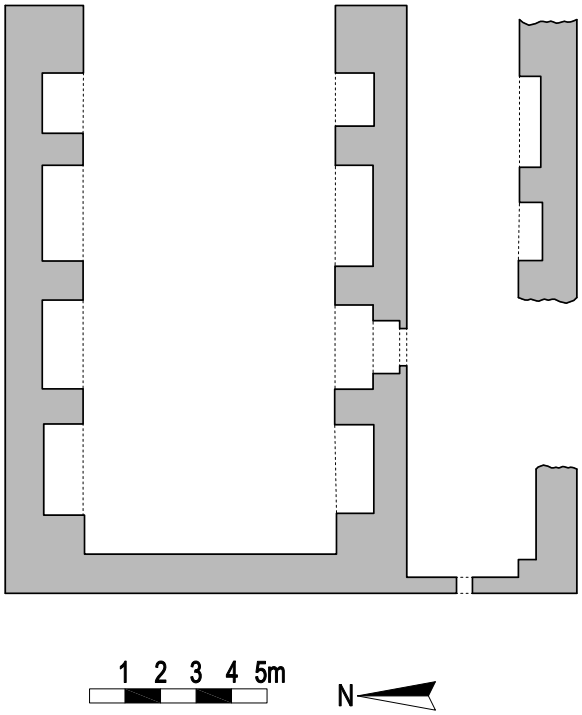

diğer kısımlarında kireç taşının kullanıldığı dikkate alınırsa, bu kısmın templonun izi olduğu düşünülebilir. Naosun kuzey doğu köşesindeki duvarda payenin üst kotunda kuzey-güney doğrultusunda uzanan kemer başlangıç izi tespit edilmiştir. Kemer izleri, kuzey cephesinin, güney cephesi gibi dört payeye sahip olduğuna işaret etmektedir. Naosun doğu cephesinde apsisin yarım daire şeklinde dışarı taştığını gösteren temel izlerinin dışında, naosun kuzey batı köşesinde ve narteksin doğusunda mekânların olabileceğine dair temel izleri mevcuttur. Yapının dış duvarlarında moloz örgü ön plana çıkmaktadır. Narteksin batı cephesindeki mazgal pencere dışında, cephelerde açıklık gözlenmemiştir. Naosun batı cephesi köşesinde iri taş bloklar izlenmektedir.

Güncel Durum

Kilise, Kısmetli köyünün 2,5 kilometre güneydoğusunda, Calahat mevkiinde, eski Beth Skole yerleşimi yakınında yer almaktadır. Yapının 500 metre kadar güneyinde kaya oyma Der Kaf Salte Manastırı bulunur. Kiliseye köyün güneyindeki asfalt yoldan sonra dar bir patikadan yaklaşık 1,5 kilometrelik bir yürüyüş sonrasında ulaşmak mümkündür. Yapıyı yerel bir rehber olmadan bulabilmek zordur. Bilenler dışında ziyaretçisi yoktur. Yapı günümüzde kullanılmamakta, bakımsız ve harap durumdadır. Apsis ve çevresindeki mekânların yıkılması nedeniyle kilisenin doğu tarafının plan şeması tam olarak anlaşılamamaktadır. Yapının üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Günümüze ulaşan duvarlarda yapısal çatlaklar, derz boşalması, taşlarda yüzey aşınması ve bitkilenme gözlenmiştir. Naosun güney duvarındaki malzeme kayıpları ayakta kalan diğer duvarlarla kıyaslandığında daha ileri durumdadır ve duvarın yer yer çökmesine neden olmuştur. Duvarların iç yüzeylerindeki sıvaların çoğu dökülmüştür. Yapının zemin kotu, toprak, yapının kendi molozu ve bitkiler nedeniyle dolmuş durumdadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapının üst örtüsü ve doğu bölümü tamamen yıkılmış, harap ve bakımsız durumdadır. Çatı örtüsünün tamamen çökmüş ve tüm iç mekânların açıkta kalmış olması nedeniyle yapı; rüzgâr, yağmur ve don gibi

tahrip edici etkilere tamamen açık durumdadır ve yüksek risk altındadır. Ayakta kalmış olan duvarların iki taraftan da desteklenmiyor olması ve duvarlardaki çatlaklar, derz boşalmaları, taşlardaki yüzey aşınmaları nedeniyle yapı ciddi yapısal sorunlarla karşı karşıyadır. İç mekânlarda çok sınırlı bölgelerde kalmış sıvaların da zamanla yok olma tehlikesi bulunmaktadır. Yapının çevresinde herhangi bir koruma önlemi alınmamıştır. Bu nedenle yapı insan tahribatına açık ve korunaksızdır. Köy merkezinden oldukça uzakta yer alan kilise ve çevresinde defineciliğe karşı önlemler alınmalıdır.

Yapının ayakta kalan kısımları, kendini destekleyebilecek yapısal bütünlüğünü kaybetmektedir. Yapının strüktürel olarak desteklenmesi ve doğa koşullarından korunması amacıyla acil koruma önlemleri alınmalıdır. Bu önlemlerden sonra yapı ve yakın çevresinde arkeolojik yüzey araştırması ve kazı çalışmaları sonucunda, temel izleri ve kilisenin apsisinin plan şeması anlaşılacaktır. Araştırma kazısı sonrası yapının rölöve, restitüsyon, restorasyon projeleri hazırlanmalı ve bu projelere göre koruma önlemleri alınmalıdır. Köyden çok uzak olan yapının ana yola bağlantısını sağlayacak bir patika yol düzenlenmeli ve ana yol ile yapının girişine bilgilendirme tabelası konulmalıdır.

Kilise, yakınında yer alan Der Kaf Salte yer altı manastırı ve eski Beth Sqole yerleşimi kalıntıları ile birlikte bir yürüyüş güzergâhının parçası olarak düşünülenilir. Koruma projesine ek olarak, yapının çevresiyle ilişkisi değerlendirilerek bir çevre düzenleme projesi hazırlanmalıdır.

Mor Gevargis Kilisesi

Dr. Pınar Aykaç

Mardin, Dargeçit ilçesi, ʿArbaye (Alayurt) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 22.10.2009/2571 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Yapı, 1990'ların sonunda Hollerweger tarafından ziyaret edildiğinde hâlâ ayakta duruyordu. Onun da dikkat çektiği gibi, kilise, çok daha erken bir döneme tarihlenen bir yapının üzerine inşa edilmiştir (1999, 210). Özellikle güneybatı köşesindeki oldukça büyük kesme taşlar Geç Antik Dönem'e işaret eder. Hollerweger, yapının ziyaretine yakın bir zamanda restore edildiğini söyler. Muhtara göre kilise 1940'larda yeniden inşa edilmiştir. Templon ve kilisedeki bazı süslemeler bu tarihi destekler.

Mimari

Kilise, köy merkezinin 1 kilometre kuzebatısındaki mezranın güneyinde bulunur. İçinde bulunduğu avlunun kuzey bölümü sonradan açılan yol nedeniyle bölünmüş ve yapının kuzey cephesinin yıkılmasına neden olmuştur. Avlunun güneyinde üç adet mezar bulunur. Yapı üç ana kütleden oluşmaktadır ve bu üç kütle kısa cephelerinden birbirine eklenmiştir.

Batıdaki kütlenin üzeri doğu-batı yönünde uzanan bir beşik tonozla örtülüdür. Mekâna güney cephesindeki dikdörtgen formlu bir kapı açıklığından girilmektedir. Mekânın batı duvarında sonradan kapatıldığı anlaşılan kemerli bir kapı açıklığı ve kemerli bir niş yer alır. Duvarın üst kotunda tonoz bitimine yakın dikdörtgen bir tepe penceresi yer alır. Güney duvarındaki girişin doğusunda üçgen alınlıklı bir ocak ve dikdörtgen bir niş bulunur. Mekânın kuzey duvarında dört adet dikdörtgen niş bulunur. Bu bölümün depo

veya mutfak gibi bir servis mekânı olduğu düşünülebilir. Mekânın kuzey doğu cephesinde bir kapı açıklığı kalıntısı yer alır. Bu açıklığın avluya giriş kapısı olduğu düşünülebilir.

Bu kütlenin güneyinde kareye yakın üzeri tonozla örtülü bir kütle yer alır. Bu kütlenin güney cephesinde yuvarlak kemerli bir niş içinde küçük bir pencere açıklığı bulunur. Kütlenin batı ve kuzey duvarları sağırken, mekân doğu cephesinden diğer kütleye açılan bir eyvan şeklindedir. Eyvanın içine yerleştirilen geniş bir kemerle doğudaki naos kütlesine ulaşılır. Mekânın güney batı köşesinde toprak altında bir mezar yer alır. Mekânın zemininde dağılmış halde üzerinde haç motifleri ve Süryanice kitabeler olan profilli taş parçalar bulunur.

Kilise, Tur ʿAbdin'de görülen tipik köy kilisesi planına sahiptir. Naosun kuzey cephesi sağır, batı cephesi ise kemerli bir eyvanla batıdaki mekâna açılır. Naosun güney batı köşesinde tonozlu bir mekân yer alır. Bu mekândan geçildikten sonra dikdörtgen bir kapı açıklığıyla naosa ulaşılır. Naosun güney cephesinde dört tane at nalı şeklindeki kör kemer ile yarım daire bir kör kemer içine yerleştirilmiş dikdörtgen bir kapı açıklığı bulunur. At nalı şeklinde olan kör kemerlerin doğuya doğru olan üç tanesinin içinde kemerli pencere açıklıkları bulunur. Naosun güney duvarında iki kör kemer arasında templon kalıntısı yer almaktadır. Kesme taş templonun köşesinde çiçek kabartmalı ve yuvarlak profilli bir sütünçe bulunmaktadır. Naosun doğu-batı yönünde beşik tonozla örtüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak tonoz tamamıyla yıkılmış durumdadır. Naosu örten tonozun üzengi hattından itibaren sıva ile kapatıldığı mevcut sıva kalıntılarından anlaşılmaktadır. Naosun doğu cephesinin simetrik bir düzeni vardır. Üst kotta kemerli, dış duvara doğru daralan dikdörtgene dönüşen mazgal pencere açıklığı ile bu pencerenin iki yanında daha alt kotta iki mazgal pencere açıklığı bulunur.

Yapı sıralı moloz taşlar kullanılarak yığma teknikle inşa edilmiştir. Yapının belirli bölümlerinde tespit edilen sıva kalıntılarına bakıldığında iç ve dış cephelerin kireç sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Yapının duvar

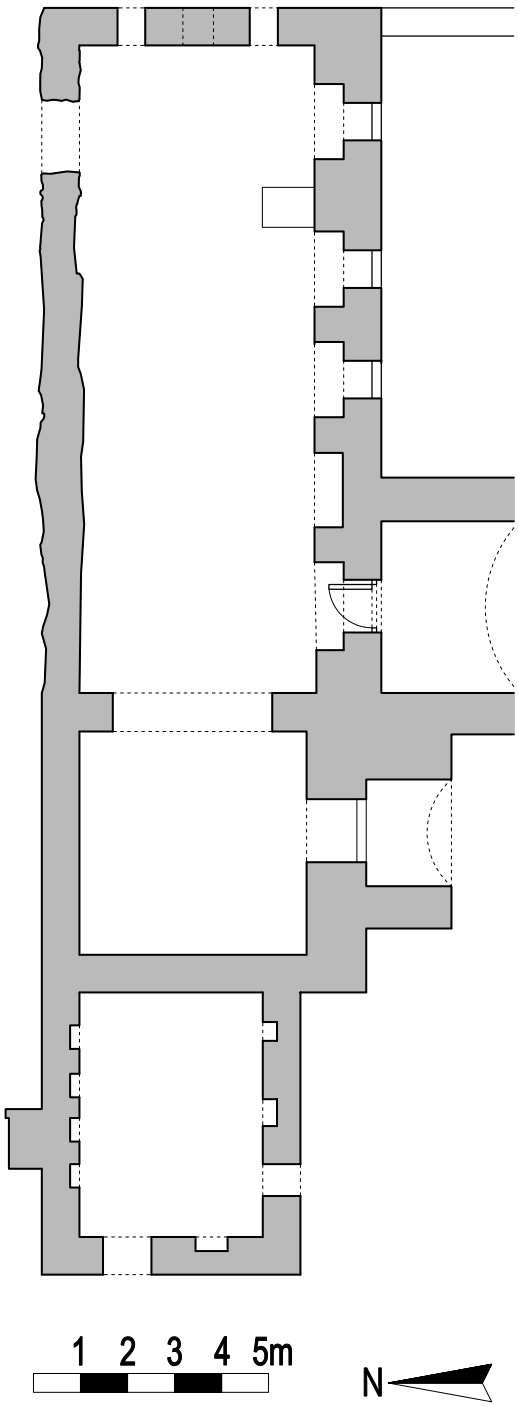

birleşimlerinde, kemer taşlarında ve kemerleri taşıyan duvarlarda kaba yonu taşlar ve yer yer iri taş bloklar kullanılmıştır. Yapının naos kısmının güney duvarındaki at nalı profilli kör kemerler ve kemer ayakları kesme taştır. Kesme taş kaplama olan güney duvarın iç yüzeyinde sıvalı yanaşık derz tekniği uygulanmıştır. Kör kemerlerin içinde yer alan kemerli pencere açıklıkları da kesme taştan inşa edilmiştir. Kesme taş mimari elemanların söveleri de yine sıvalı yanaşık derz tekniğindedir.

Yapının kuzey cephesi sıralı moloz taş örgülüdür. Naos bölümüne denk gelen doğu bölümünün duvarı yaklaşık 1 metre kotuna kadar tamamen yıkılmıştır. Kuzey cephesinin doğu köşesinde yarım daire kemerli, kesme taştan bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Kuzey cephesinin batı bölümü, naosun bitişinden başlayarak kademeli olarak alçalmaktadır. Bu kısımda herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Cephenin batı köşesine yakın, cepheye bitişik ve dik olarak konumlanan avlu kapısının kesme taş sövesinin kalıntıları bulunur. Yapının batı cephesi iki kat yüksekliğinde ve sıralı moloz taş örgülüdür. Ortada daha üst kotta yer alan pencere ve bu pencere hizasının iki yanında daha alt kotta iki pencere bulunur. Dikdörtgen formundaki bu pencerelerin söveleri kaba yonu taştır.

Yapının güney cephesi iki kat yüksekliğinde ve sıralı moloz taş örgülüdür. Cephenin ortasında, naos bölümüne denk gelen kısmın batısında tek kat yüksekliğinde, yarım daire profilli bir eyvan yer alır. Eyvanın içinde kemerli bir açıklığın içine yerleştirilmiş dikdörtgen formlu bir kapı açıklığı bulunur. Açıklığın yan duvarlarında şaşırtmalı kesme taşlar kullanılmıştır. Üzerinde ise kesme taş bir lento bulunur. Lentonun üzerindeki kemerin içi kesme taş ile doldurulmuştur. Kemerin kilit taşına çiçek motifi kazınmıştır. Güney cephesinin doğu tarafında üç dikdörtgen pencere bulunur. Pencerelerin yan sövelerinde şaşırtmalı kesme taşlar kullanılmışken, lento ve alt söve kesme taştır. Lentonun üzerindeki kemerlerin içi kesme taş ile doldurulmuştur. Kemerlerin alınlığı ise kesme taşla kaplanmış, kilit taşlarına haç motifi kazınmıştır. Pencerelerin ahşap kepenkleri günümüze ulaşmıştır. Bu pencereler, Midyat'taki konut mimarisinde kullanılan pencereleri anımsatmaktadır. Naosun batısındaki mekânın güney cephesi, sıralı moloz taş örgülüdür ve naos kütlesinden daha alçaktır. Bu bölümün doğu köşesinde, tek katlı yarım daire profilli tonozla örtülen bir eyvan bulunmaktadır. Tonoz iri taş bloklardan oluşur. Tonozun kemer taşlarından birkaç tanesine haç motifi kazınmıştır. Eyvanın içinde küçük dikdörtgen bir pencere açıklığı bulunur. Güney cephesinin batısındaki kütle, sıralı moloz taş örgülü ve ortadaki kütleden daha alçaktır. Cephenin batı köşesinde dikdörtgen bir kapı açıklığı, bu kapı açıklığının doğusunda kare bir pencere ve bu pencerenin hemen doğusunda daha üst kotta bir mazgal pencere yer alır. Yapının batı cephesi tek kat yüksekliğinde moloz taş duvar örgülüdür ve sağırdır. Belli bölümlerde çimento harçla müdahale yapılmıştır. Bu kütlenin arkasında görülen naosun batı cephesinde, üst kotta küçük bir dikdörtgen pencere ile

cepheye bitişik ve kuzey-güney yönünde yükselen üç taş basamak bulunur. Bu taş basamakların günümüzde mevcut olmayan çan kulesine ulaşımı sağlayan merdivenin basamakları olduğu düşünülebilir. Yerde bir kitabenin küçük bir parçasına rastlanmıştır ancak kitabenin üzerinde ne tarih ne de bir isim bulunmaktadır.

Güncel Durum

Yapının bulunduğu parselin güneyinde üç katlı betonarme bir apartman ve tek katlı bir konut bulunurken, batısındaki yolun hemen karşısında üç katlı betonarme bir apartman inşa halindedir. 2018 yılında yapının kuzeyinde başlayan yol çalışması, yapıya büyük zarar vermiş ve bu çalışma sırasında dökülen taşlar yapının içinde doldurulmuştur. Yapının özgün zemin kotunun dolması nedeniyle kilisenin naos bölümü ve batısındaki eyvan biçimindeki mekâna tırmanılarak ulaşılabilmektedir. Yapının bilenler dışında ziyaretçisi yoktur. Kilise günümüzde harabe halindedir.

Yapının kuzey cephesindeki kapı izi, yapı grubunun kuzey yönünden bir avlu girişi olduğunu düşündürmektedir. Batıdaki kısım özgün plan şemasını ve mekânsal niteliklerini büyük ölçüde korumaktadır. Güney cephesine bitişik tonozlu eyvanın zemini, tonoz üzengi hattına kadar toprakla dolmuştur. Tonozun üzerindeki taş dolguda derz boşalması ve malzeme kaybı gözlenmiştir. Bu bölümün cephelerinde ve çatısında derz boşalması ve bitkilenme gözlenmektedir. İç mekânlarda çatıdan gelen neme bağlı olarak duvarlarda derz boşalması, bitkilenme, tuzlanma ile taş yüzeylerde renk değişimi izlenmektedir.

Yapının doğusundaki naos bölümünün çatısı tamamen yıkılmıştır. Kuzey duvarı ise 1 metre kotuna kadar yıkılmıştır. Bu nedenle yapı, statik olarak bütünlüğünü kaybetmiştir. Kuzey duvarının günümüze ulaşan kısmında dışarı doğru açılma tespit edilmiştir. Naosun özgün zemini, toprak ve yapının kendi molozunun birikmesi nedeniyle dolmuştur. Üst örtünün olmaması nedeniyle, iç mekân sıvalarında renk değişimi ve dökülme gözlenirken, özellikle doğu duvarında, tonozun üzengi hattı üzerinde derz boşalması ve birim taş malzemede kayıplar gözlenmektedir. Naosun doğu duvarında yapısal çatlaklar oluşmuştur. Naosun batısındaki

kemerin üst kotlarında çatıdan gelen nem nedeniyle taş malzemede kayıplar izlenmektedir. Yapının kesme taş kaplama olan güney duvarında, taş malzemede renk değişimi ve pul pul dökülme gözlenmektedir. Templon kalıntısında bitkilenme, derz boşalması ve renk değişimi oluşmuştur. Naosun güney cephesindeki giriş kapısının üzerinde yapısal çatlak izlenir. Naosun güney cephesine bitişik tonozlu eyvanın tonozunun bir bölümü yıkılmış, üzerindeki dolgunun taş malzemesinde kayıplar oluşmuştur. Naosun güney cephesinde yerden yükselen nem nedeniyle alt kotlarda tuzlanma ve derz boşalması ile sıvalarda dökülme tespit edilmiştir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapı grubu, yol çalışması ve çevresindeki yeni yapılaşma nedeniyle özgün avlu bütünlüğünü kaybetmiştir. İnsan ve doğa tahribatına açık, korunaksız ve bakımsız durumdadır. Yapının özellikle naos bölümünün dış kabuğu çok kötü durumdadır ve tonozunun ve kuzey duvarının yıkılması nedeniyle yapı kendini destekleyebilecek yapısal bütünlüğünü kaybetmiştir. Çatı örtüsünün çökmesi nedeniyle mevcut duvarların hızlı bozulma ve doku kaybı riski bulunmaktadır. Detaylı bir koruma projesi hazırlanana kadar yapının ayakta kalması için acil olarak güçlendirilmesi ve geçici bir çatı örtüsüyle kapatılması gerekmektedir.

Acil koruma önlemleri alındıktan sonra yapıda genel bir temizlik çalışması yapılmalıdır. Araştırma kazısı ile yapının avlusunun özgün boyutları ve günümüze ulaşmayan kütlelerin temelleri ortaya çıkarılarak, yapı, detaylı bir şekilde belgelenmelidir. Araştırma kazısı sonrasında yapının rölöve, restitüsyon, restorasyon projeleri hazırlanmalı ve bu projelere göre koruma önlemleri alınmalıdır.

Vandalizm riskini azaltmak ve girişleri kontrol etmek amacıyla yapının çevresiyle ilişkisi değerlendirilerek sunumunu daha iyi sağlayacak çevre düzenleme projesi yapılmalıdır. Alayurt köy merkezine ve yapının girişine yapı ve avlusundaki mezar taşları ile ilgili bilgilendirme tabelaları konulmalıdır. Yapı, Alayurt köy merkezindeki Mor Sobo Kilisesi birlikte düşünülebilir.

Yoldath Aloho Kilisesi, Camili Kilise

Murat Demirli

Şırnak, İdil ilçesi, Dera (Topraklı) köyü
Mevcut işlevi: **Ahır**
Tescil durumu: **Tescilli - 27.10.2021/8800 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Bu yapının tarihi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Meryem Ana'ya (Yoldath Aloho) adandığı düşünülmektedir. Köyün ismini kilise/manastır anlamına gelen dera'dan alması dikkat çekicidir. Wiessner, kilisenin isminden bahsetmez, köyün ismini de Dereköyü olarak verir (II/I, 68-75). Kilisenin bazı kısımlarının yapım tekniği, 6-8. yüzyıllarda inşa edildiğine işaret etmektedir.

Mimari

Kilise köyün merkezinde olup, etrafı çeşitli yapılarla çevriliridir. Kilise, köye ulaşımın sağlandığı ana yol aksının hemen batısında, yol kotundan biraz yüksekte konumlanmıştır. Kilisenin zemin kat beden duvarlarının üstüne yığma olarak inşa edilmiş muhdes ikinci kata, batı yönünde taş bir merdiven ile ulaşılmaktadır. Üst kat konut olarak kullanılmaktadır. Batı yönünde, kilisenin ana kütlesine bitişik olarak inşa edilmiş bir cami bulunmaktadır. Bu nedenle yapı, Camili Kilise olarak da bilinir.

Kilise doğu-batı aksında uzanan tipik bir köy kilisesidir. Kilisenin apsisi ve tek nefli naosunun güney duvarı ayaktadır. Güney duvarında naosun bugün ayakta olmayan üst örtüsünü taşıyan duvara bitişik üç paye ve üzerlerindeki kemerler bulunur. Payeler büyük kesme taştan olup, kemerler daha küçük kaba yonu taştır. Kilisenin naosunun güneyinde, naos boyunca devam eden narteksi ayakta olup, beşik bir tonoz ile örtülüdür. Narteksten naosa giriş tek parça bir lento ile

oluşturulmuş düz atkılı bir açıklıktandır. Bu açıklığın üzerinde bir hafifletme kemeri vardı. Lentonun üzerinde dikdörtgen bir çıkıntı vardır. Bu çıkıntı, bir kitabe ya da bezeme için yapılmış ancak sonradan tamamlanmamış olabilir.

Apsisin önüne, kapalı bir hacim elde etme amacıyla kuru duvar örülmüştür ve bu mekân ahır olarak kullanılmaktadır. Taş yarım kubbe ile örtülü apsisin dairesel duvarı büyük kesme taşlarla örülmüştür. Apsis yarım kubbesinin başladığı hizada profilli bir silme vardır. Apsis duvarında kısmî sıva uygulaması ve bu sıvalı yüzeyin üzerinde kırmızı renkte, formu çok net okunamayan bezeme izleri görülmektedir. Apsis hacminin güney yönünde herhangi bir açıklık yoktur. Kuzey duvarında ise bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Bu açıklığın varlığı, kuzey tarafında apsis yan odası olduğuna işaret edebilir.

Naosun batı yönünde, üst kattaki muhdes hacime çıkan merdivenin aksında temel seviyesinde duvar izi görülmektedir. Büyük blok taşlardan oluşan bu izler, yapının batı yönündeki beden duvarına ait olmalıdır. Bu noktada yapılacak kazı çalışması sonucu duvarın mimari nitelikleri anlaşılacaktır. Yapının güney yani giriş cephesi günümüz yapılarıyla kaplanmış ve algılanamaz haldedir. Nartekse küçük bir giriş vardır.

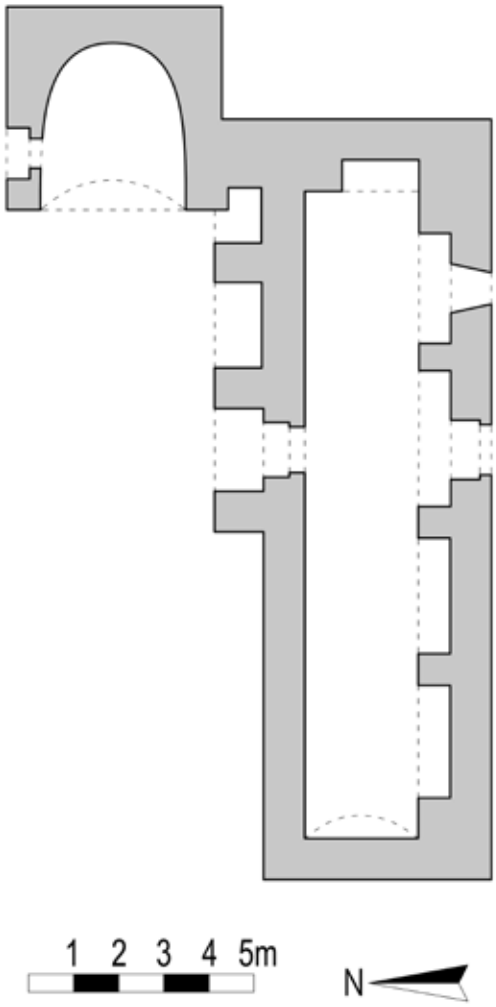

Güncel Durum

Dera Köyü Kilisesi, vandalizme, köy halkının kontrolsüz ve uygunsuz kullanımına, iklim koşullarına maruz kaldığı için harabe niteliğindedir. Günümüzde köylüler tarafından ahır olarak kullanılmakta olup, yapının ayakta kalan kısımlarında da yoğun malzeme kaybı, çimento esaslı harç ile müdahale, bitkilenme, yosunlanma gibi bozulmalar görülmektedir. Yapının üst katına yapılmış geç dönem eki ve yapıya bitişik olarak inşa edilmiş caminin durumu kilisenin mimari bütünlüğünü bozmuş durumdadır. Bu yapıların varlığı kilisenin ayakta kalabilen kısımlarını statik açıdan da riske atmaktadır. Kilisenin özgün zemin kotları toprak dolgu sebebiyle yükselmiştir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapılması gereken ilk müdahale, kilisenin ayakta kalan kısımlarının daha fazla zarar görüp kaybolmaması adına gerekli önlemleri almak olacaktır. Bu süreçte, yapıyı geçici bir koruma çatısıyla örtmek, yapısal çatlakları onarmak, gerekli görülecek noktalarda yapıyı ayakta tutacak destek sistemlerini tasarlamak önemlidir. Yapının daha çok kişi tarafından ziyaret edilmesi amacıyla tanıtımının yapılması ve bir bilgilendirme panosu yerleştirilmesi gerekmektedir.

Kırk Şehitler Kilisesi

Dr. Banu Pekol / Theocharis Katrakazis

Mardin, Nusaybin ilçesi, Mʿarre (Eskihisar) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 24.03.2011/3823 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe
Anschütz 622-1037 yılları arasında Mʿarre köyünün metropolitlik merkezi olduğunu söyler, sonradan bu köyün dini idaresi Nusaybin'e bağlanmıştır (1984, 117). Sinclair, Mʿarre'nin 12. yüzyılda, Artuklular zamanında geliştiğini, 13. ve 16. yüzyıllar arasında ise bir çöküş yaşadığını söyler (1989, 346). Köyde, 1218'de inşa edilmiş bir dükkânın varlığını belgeleyen bir kitabe okunmuştur (Palmer, 2010, 180). Sinclair, 1978'deki ziyareti sırasında Kırk Şehitler Kilisesi'nin apsisinin sekiz dilimli bir kubbe ile örtülü olduğunu söyler. Bu dilimler kasnaklarla ayrılmış ve dikdörtgen bir tabana oturmuş vaziyetteymiş. Günümüzde bunlardan eser kalmamıştır. Sinclair'in gördüğü ve kilisenin 1569/70 yılında yapılmış onarımını belgeleyen kitabe de korunmamıştır (Sinclair, 1989, 346).

Mimari
Kilise, taş evlerden ve eski mağara konutlardan oluşan küçük ve ıssız, Orta Çağ'dan kalma görünümü veren bir köyde yer almaktadır. Köy, dik kayalıkların içinde, vadinin genişlemesiyle oluşmuş çanak biçimli bir açıklıktadır. Kuzey yamaçta, küçük ve ıssız

bir kaleyle taçlandırılmış bir kaya yükselir. Köye ait, çoğu harabe halindeki bina, kaleden aşağı çanağın düz zeminine doğru basamaklar halinde inen kaya düzlüklerinde yer alır. Geçmişte binaların sıvalı iç yüzeylerinde görülen çok sayıdaki Süryanice yazıttan, köyün 12. yüzyılın sonlarına doğru büyüyüp geliştiği anlaşılmaktadır.

Dağın eteğinde yer alan kilise, çoğu kısmı kaba yonu taştan inşa edilmiş kârgir bir yapıdır; fakat kemerleri ve sütunları düzgün kesme taştan yapılmıştır. Kilise, doğu-batı ekseninde uzanan dikdörtgen plana sahiptir, kuzey cephesi kısmen dağın yamacının içine oyulmuştur.

Nefin güneyinde, ona paralel uzanan nartekse açılan iki giriş vardır. Bu girişlerin yatay lentoları üzerinde kilit taşlı kemerleri bulunur. Narteks, sıvalı (bazı duvarlarda bezeme olarak ekmek mührü kullanılmıştır) ve beşik tonoz örtülüdür. Doğu duvarında tek bir pencere bulunur, ancak yeterli gün ışığı sağlamaz. Narteksten nefe erişim sağlayan tek giriş, narteksin batı yönündeki ana kapısının tam karşısındadır.

Nefin güney duvarı, kalın gömme ayaklar üzerindeki kemerlerle geçilmiştir. Bu gömme ayakların bezemesiz, dikdörtgen profilli başlık tablaları vardır. Dağa oyulmuş olduğundan ve bu cepheye doğrudan yaslanan başka bir yapı bulunduğundan, kuzey duvar sağırdır. Kuzey duvarda da kemerler yer alır, ama bunlar güney duvardakilerin düzenini tekrar etmez. Yine de kemerleri taşıyan ayaklarda aynı bezemesiz tablalar görülür. Yalnızca girişin doğusundaki ayağın tablasının zikzak desenli bir oyma bezemesi vardır. Doğudaki kemerlerin arasındaki girintilerden, biçimsiz, kayaya oyma mağaraya ulaşılmaktadır. Bu mağara büyük ihtimalle sonradan açılmıştır.

Nef bir beşik tonozla, apsis ise bir kubbeyle örtülüdür. Duvarların iç yüzeyleri ve tavanların tümü sıvalıdır. Sıva kısmen dökülmüş olduğu için kemerlerin tuğladan yapılmış olduğu görünür hale gelmiştir. Özgün döşeme malzemesi günümüze ulaşamamışsa da mevcut kotlar, apsisin neften daha yüksek bir zemin seviyesine sahip olduğunu göstermektedir. Apsis nefin doğusunda yer

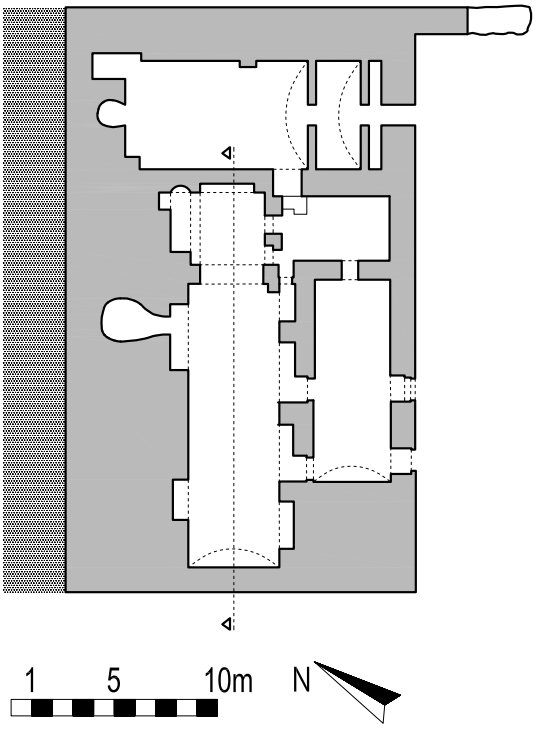

alır ve aşağı yukarı kare planlı bir mekândır. Yarım daire bir çıkıntı halindeki doğu ucu, biraz ileri doğru uzar. Bu çıkıntının kuzeyindeki duvarda kemerli bir niş bulunur, güneyindekinde de biraz daha küçüğü görülür. Apsisin kuzey duvarında, kemerli bir girinti vardır. Bu girinti aşağıda kuzeye doğru genişleyen bir mekana inen merdiveni barındırır. Apsis ile nefi ayıran kemerli bölme duvarında bir pencere bulunur.

Apsisin güney duvarındaki bir geçit kare planlı bir odaya çıkar. Bu oda batısındaki bir kapıyla narteksin en doğu ucuna bağlanır. Bu odaya ikinci bir geçit de nefin, ilk önce alçak tavanlı küçük bir odaya açılan güneydoğu köşesindedir. Bu küçük odanın tonozunun merkezi ekseninde tuğlalar görülmektedir. Bu odanın doğu tarafında başka

bir kapı daha bulunur ve bu kapı hemen yukarıda bahsi geçen kare planlı odaya açılır.

Ayrıca nefin ve narteksin doğusunda, kuzeybatı yönünde uzanan dikdörtgen planlı ayrı bir mekân yer alır. Burası daha geç döneme ait bir ektir ve güney ucundan çıkan birisi başka bir yapıya ait kalıntıları görebilir. Buraya kompleksin batı cephesinin doğu köşesindeki kemerli, geniş bir açıklıktan girilebilir. Bu hacim, batıdaki ilk ikisi kemerlerle daha da küçük mekânlara ayrılmış birçok mekândan oluşur. Bu mekânın batı duvarının aşağı yukarı ortasında yer alan bir geçit, apsisin güneyindeki kare planlı odaya erişim sağlar.

Güncel Durum

Kilise köyün dağ eteklerinde yer alır. Bölgenin diğer, örgü sırası izlemeyen, gelişigüzel yerleştirilmiş moloz taşlardan yapılmış konutları gibi kilise de terk edilmiştir ve orta ila kötü korunmuşluk durumundadır. Nefe paralel uzanan ve kutsal bölüme doğru uzayan, iki odalı, dikdörtgen planlı, tonozlu hacmin eklenmesinden de anlaşıldığı üzere, yapının özgün zemin planında değişikliklere gidilmiş olmalıdır. Geçmişte bazı onarımlar gördüğü düşünülmektedir. Nefe bitişik odanın tonozlu tavanındaki harç yamaları ve dış cephelerde kullanılan birbirinden farklı derz dolgu harçları bu onarımlara işaret etmektedir.

Kilisenin çevre duvarları yapısal açıdan sağlam görünmektedir. Nartekste ve apsiste çatı yer yer yıkılmıştır, dolayısıyla bu durum yağmur suyunun içeri girmesine neden olarak, yapıyı iklim şartlarına maruz bırakmaktadır. Bunlara ek olarak, kiliseye bitişik (kuzeybatı yönünden) konumdaki dini işlevli yapılar da kısmen yıkılmıştır. Bu yapıların toprak kaplı çatılarına su sızdığından riskli durumdadırlar.

Kilisenin zemininde enkaz, toprak ve moloz (yıkılan ögelere ait olabilir) ile duvar ve tavanlardan dökülen sıva parçaları birikmiştir. Kilise, nefin tonozlu tavanının alt kısımları ve nefin paralelindeki odanın tonozlu tavanının merkezi boyunca devam eden yatay yapısal çatlaklardan etkilenmektedir. Ayrıca, kilisenin güneybatı köşesinin iç tarafında ve nefe bitişik odanın doğuya bakan duvarının köşelerinde düşey çatlaklar oluşmuştur. İç mekân, taşa oyma ayakların başlıkları haricinde, sıra izlemeyen moloz taş örgünün üzerine doğrudan uygulanmış beyazımsı alçı benzeri sıvasını (muhtemelen kireç

içermektedir) kısmen korumuştur. Sıvanmış yüzeyler çatlaklarla bozulmuştur. Kısmen yıkılmış çatıdan su sızmasına ek olarak, doğrudan gün ışığının olmaması da içerideki taş örgü yüzeylerde biyolojik materyal istilasını hızlandırmıştır. Buna karşın, dış cephelerde biyolojik materyal istilası ve bitkilenme düşük seviyededir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kilise kompleksi doğal risklere açıktır, ancak yine de mevcut durumunun, öncelikle yavaş ve birbiri üzerinde birikmiş bir çürümenin ve denetimsiz insan faaliyetlerinin sonucu olduğu rahatlıkla söylenebilir. İç mekânda, çatının kısmen yıkılması sonucunda, hava şartlarının doğal olarak şiddetlenen etkilerinin bariz izleri görülmektedir. Her ne kadar kilise yapısal anlamda sağlam görünse de komşu yapılar eğer önlem alınmazsa daha büyük bir çökme riskiyle karşı karşıya gibidir.

Kompleks, uzun zaman önce terk edilmiş bir yerleşimde yer alması ve yola yakın olması sebebiyle kolayca erişilebilir olduğu için insan kaynaklı tehditlere açıktır. Günümüzde, güneydeki inşa edilmiş ekin (nefe paralel oda) arıcılık malzemelerinin ve çok sayıdaki arı kovanının deposu olarak kullanılması, kilisedeki kötüye kullanımı göstermektedir. İstemli vandalizme dair iz bulunmamaktadır, fakat insanların denetimsiz erişimi iç mekânın dokusunda hasara sebep olmuştur.

Komplekste o kadar çok gevşemiş moloz taş vardır ki, yapı malzemelerinin çağdaş inşaatlarda kullanılmak üzere alınması ihtimali de göz önüne alınmalıdır. Kısmen yıkılmış yapıların yapısal olarak kırılgan kısımlarından taşların çıkarılması, daha fazla geri dönülemez hasara sebebiyet verebilir. Kompleksin aşamalı olarak iyileştirilmesi için olası eylemler ışığında, büyük çaplı bir araştırma ve belgeleme gerekli görülmektedir. Acil sağlamlaştırma, yapısal çatlaklara ve zayıflamış tonozlu çatılara yönelik olmalıdır ve önceliği kiliseyi çevreleyen yapılara vermelidir.

Mor Sobo Kilisesi

Dr. Elmon Hançer

Mardin, Dargeçit ilçesi, ʿArbaye (Alayurt) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 15.05.2003/3129 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Hollerweger kilisenin 8. yüzyıla tarihlendiğini söyler (1999, 210). Wiessner yapıyı ziyaret ettiğinde, *beth slutho* (açık hava apsisi) halen ayaktaydı (1982, II/I, 10-21, II/II, fig. 11 ve 12). *Beth slutho* üzerindeki bezeme bölgedeki tipik 7. ve 8. yüzyıl süslemeleriyle benzerlik gösterir. Benzer bir süsleme, yapının narteksinde de bulunuyordu (Wiessner, 1982, II/II, fig. 10) ancak o da günümüze ulaşmamıştır.

Mimari

Kilise doğu-batı aksında uzayan köy tipinde bir kilisedir. Apsisin iki yanında muhtemelen pastophoria olarak kullanılmış odalar bulunmaktadır. Naosun güneyinde yer alan narteksin doğu duvarındaki bir kapı açıklığı nispeten daha büyük olan güneydoğudaki apsis yan mekânına geçiş verir. Kilisenin güney avlusunda, narteksin güney cephesi önünde, apsis yan mekânı hizasında yapıya bitişik bir açık hava apsisinin izleri vardır.

Kilisenin temel hattında ve duvar köşelerinde, kemer açıklıklarında, payelerde, lentolarda, nişlerde ve dış cephenin bazı noktalarında büyük kesme taş bloklar kullanılmıştır. İç ve dış beden duvar dokusunda yükseldikçe küçülen kaba yonu görülmektedir. Asıl yapı malzemesi olan kireçtaşının yanı sıra apsis kubbesinde ve narteks üst örtüsünde yer yer tuğla kullanılmıştır. İç mekânda, narteksin kuzeydoğu kemer ve tonozunda sıva izleri görülür.

Naostan nartekse geçiş veren, güney iç mekân duvarında, orta aksta ve batıdaki payeler içinde yer alan dikdörtgen kapılar, lentoları üzerinde kavisli hafifletme taşlarıyla vurgulanır. At nalı formunu hatırlatan paye kemerlerinin üzengi noktasında profilli impostlar bulunur.

Narteks bölümünde, naostakilerden daha küçük, simetrik sıralanan payeler ve üzerlerinde beşli kemer dizisi bulunur. Kilisenin naosundan daha alçak kotta bir beşik tonozla örtülü olan narteksteki kemerler at nalı formuna yakın olup, yine profilli impostlara oturur. Narteksin kuzeydoğusundaki kemer dolgusunda ve tonozunda sıva izleri görülür. Bu mekânın beşik tonoz örtüsünde yer yer geçmeli tuğla örgüler göze çarpar.

Kuzey dış beden duvarında, iç mekânda sıralanan payelerin kesme taş dikey blokların hatlar halinde dış cepheye yansıması bu yapıyı diğer yapılardan ayıran önemli bir özelliktir ve Tur ʿAbdin kiliseleri için bir tartışma konusu olan payelerin sonradan eklenip eklenmediği tartışması konusuna katkı sağlar. Bu kilisedeki uygulama, kesme taş payelerle aralarındaki dolgunun aynı zamana tarihlendiğine işaret edebilir. Ancak naostan nartekse açılan kapılardan birinin kemerlere göre akstan kaçık olması yine sonradan eklemeyi gündeme getirmektedir.

Apsisin dışbükey duvar dolgusu, doğu cephesinde düz bir duvar ile sınırlanır. Güney dış beden duvarında, avludan kilisenin narteksine açılan giriş kapısı, kesme taştan profilli enli bir lento ve üstündeki küçük kemerli nişten oluşur.

Güncel Durum

Kilise köyün batısında yer alır. Doğu, batı ve güneyden köy evleri, kuzeyden içinde bir su kulesi bulunan tarlalarla çevrilidir. Kilise üzeri çitli bir avlu duvarı içinde, hafif bir tepe üzerinde yükselir.Harap durumda olmasına karşın kilisenin plan şeması ve mekânsal özellikleri büyük oranda okunabilmektedir. Kilisenin ana mekânını kuzeyden ve güneyden sınırlayan iç ve dış beden duvarları payelerin silmelerine kadar kimi yerde tonoz eteğine yakın ve hasarlı olarak ayakta kalmıştır. Naosun batı cephesine açılan iç ve dış beden duvarı tamamen yok olmuştur.

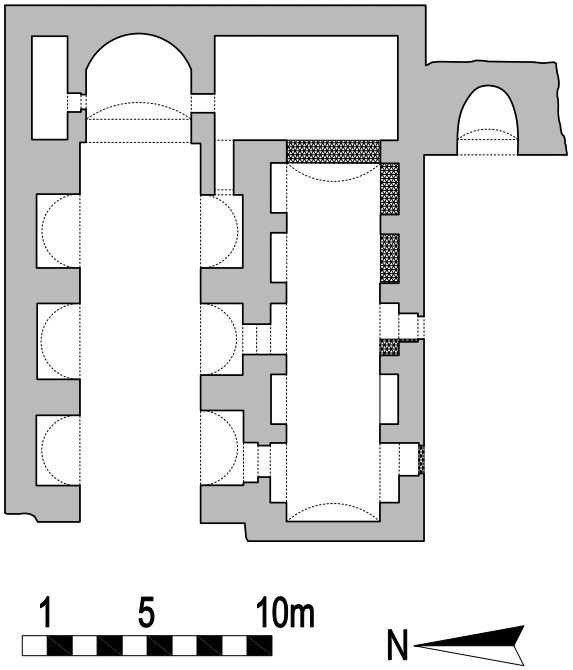

İç mekânın doğusunda apsis bema kemerinin üst duvarı kısmen ayakta ve hasarlıdır. Apsise kuzeyden bağlanan yan mekân yıkıntı halindedir. Apsisi perdeleyen dış cephe duvarı çökmüştür. Güney yan mekân görece daha iyi durumda olup, buradaki en önemli hasar, dış cepheye yansıyan, apsisle birleşen duvarındaki geniş açıklıktır. Kilisenin üstünü kaplayan muhtemelen beşik tonoz örtüsü ve kırma çatısı tamamen ortadan kalkmıştır. Üst örtüsünün çökmesi sonucu iç mekânın zemin döşemesi, yıkıntılar ve toprak altında kalmıştır. Zemin kotu yükseldiği için özellikle apsis açıklıkları ile narteksteki giriş kapıları küçülmüştür. Narteksi örten tonoz ayaktadır. Buna rağmen doğuda yan mekânla birleşme noktasında ve batı yönünde çökme mevcut olup, batı cephesinde geniş bir açıklık meydana gelmiştir. Narteksin batı

tarfında büyük çökme ve açılmalar vardır. Wiessner'in belgelediği yazlık kiliseden birkaç taş sırası kalmıştır. Ana mekânın ve narteksin duvarlarında büyük açıklıklar, duvar yüksekliklerinde ve yüzeylerde malzeme kayıpları, yüzey aşınmaları, aşırı bitkilenme, ana mekânın zemininde çimlenme, özellikle apsis kubbesinde ve narteks tonozunda yapısal çatlaklar görülmektedir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kilise bakımsızlıktan, hava koşullarından, definecilerin tahribatından ötürü özgün yapısını yitirmiştir. Son yıllarda bir avlu duvarı, tel örgüler ve kapı kilidi ile koruma altına alınmış olan kilisenin bir bilgi tabelası bulunmamaktadır. Ulaşımı zor olmasa da bilenler dışında ziyaretçisi yoktur.

Yapının görece sağlam bir zemini olmasına karşın, özellikle naosunun içi ve narteksinin güney cephesi toprak ve yıkıntılarla dolmuş, taban kotu yer yer 1,5-2 metre dolayında yükselmiş, yapının güneyi kısmen toprağa gömülmüştür. Strüktürel durumu kötü ve deprem yüklerine karşı dayanıksızdır. Rüzgâr ve yağmura tamamen açıktır.

Kilisenin narteksindeki payelerde ve üzerlerindeki kemerlerde birinci, ikinci, kimi yerlerdeki duvar örgülerinde üçüncü bir yapı

evresine işaret eden izler algılanmaktadır. Kiliseyi doğru bir şekilde tarihlemek için arkeolojik kazıya ihtiyaç vardır. Kazıyı takiben bir temizlik çalışması yapılması gerekmektedir. Burada öncelikli olan mimarinin görünen mevcut durumu içinde güçlendirilmesi olmalıdır. Yakınındaki Mor Gevargis Kilisesi ile bir kültür turunun parçası haline getirilebilir.

Mort Şmuni Kilisesi

Dr. Zekai Erdal

Mardin, Dargeçit ilçesi, Aşit (Altıyol) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 26.11.2021/6715 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Wiessner yapıyı Ašit köy kilisesi olarak kaydetmiştir (1993, IV/I, 1-9; IV/II, 26-35, fig. 1-10,). Yapıya dair tarihsel bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Mimari

Kilisenin etrafında muhtelif yapılara ait mekânların beden duvarlarının kalıntıları görülmektedir. Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen formdaki kilisenin kuzey ve güney beden duvarları tonoz üzengi seviyesine kadar sağlam iken, doğu ve batı beden duvarları yarı yüksekliklerine kadar yıkılmıştır. Güney cephenin ortasındaki düz lentolu kapı açıklığından naosa girilmektedir. Lentonun hemen üstünde basık kemer formunda hafifletme kemeri görülmektedir. Kemerin kilit taşı cepheden taşırılarak vurgulanmıştır. Yekpare blok taş malzemeden yapılan kapı sövelerinin cephe yüzeylerinin profilli olduğu görülmektedir. Naos dikdörtgen formda olup, kuzey ve güney duvarlarında üçer adet paye ve üzerlerinde kemerler görülmektedir. Bu kemerlerin kuzeyde olanları yarım daire şeklindeyken güneyde olanlarının sivriye yakın olması dikkat çekicidir. Giriş kapısı, güney duvarının ortasındaki nişte yer almaktadır.

Naosun üst örtüsü mevcut değildir. Ancak beden duvarlarının üstündeki eğimli tonoz kalıntıları naosun doğu-batı yönünde

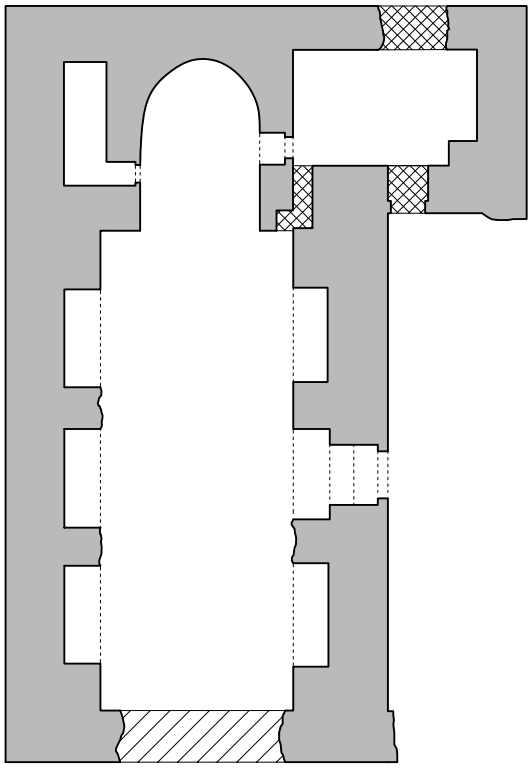

şekillenen bir beşik tonoz örtüye sahip olduğunu göstermektedir. Apsis içten yarım daire, dıştan ise düz duvar şeklinde olup cepheden taşıntı yapmamaktadır. Apsisin kuzey duvarında kemerli bir açıklık bulunmaktadır. Yapının güneyindeki duvar ve mekân kalıntıları burada bir narteksin olabileceğini göstermektedir. Bu mekândan düz lentolu kapı açıklığı ile içeriye girilmektedir. Aynı mekânın kuzeydoğu duvarında dikdörtgen bir niş, batı duvarının kuzeyinde düz lentolu bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Bu mekânın kuzey-güney yönünde uzanan bir beşik tonoz örtüye sahip olduğu eğimli tonoz kalıntısından anlaşılmaktadır.

Kilisenin beden duvarlarının alt kısımlarında büyük, üst kısımlarında daha küçük kaba yonu taş kullanılmıştır. Naostaki paye ve kemerlerde ve apsisi naostan ayıran duvarın kalan kısımlarında düzgün kesme taşlar görülmektedir. Apsiste ise daha küçük kaba yonu ve moloz taş kullanılmıştır. Tamamıyla yıkılıp sonradan yeniden yapılmış izlenimi vermektedir. Beden duvarları sandık duvar tekniğinde inşa edilmiş, dolgu malzemesi olarak kireç harç ve moloz taş kullanılmıştır.

Güncel Durum

Altıyol köyünün 3,5 kilometre kuzeybatısında yer alan kilise, kayalık ve taşlık bir alandadır. Yapının bütün beden duvarları kısmen ayakta olup, doğu ve batı beden duvarları yarıya kadar yıkılmıştır. Üst örtüleri tamamen çökmüştür. Doğal etkenlere tamamen açık durumdadır. Mevcut kalıntılar göz önüne alındığında yapının planı okunabilmektedir.

Kilisenin güneyindeki duvar izleri ile güneydoğusundaki mekân, yapının güneyinde bir narteks ile bu mekânın doğusunda bir apsis yan odasının varlığını ortaya koymaktadır. Yapının etrafında sandık duvar tekniğinde yapılmış nitelikli duvar kalıntılarının yanı sıra, kuru yığma niteliksiz duvar kalıntılarının olduğu muhtelif yapılar görülmektedir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kilisenin yerleşim birimlerinden uzakta olması kaçak kazıların yapılmasına ve tahribata neden olmuştur. Beden duvarlarındaki taşların yerinden sökülmüş olması, naostaki kemerleri taşıyan payelerin düzgün kesme taşlarının kırık ve yerlerinden oynatılmış olması duvarların ve kemerlerin hızlıca yıkılmasına neden olacaktır. Özellikle pencere, kapı gibi açıklıklar ile yerinden çıkan taşların oluşturduğu boşluklara acil müdahale gerekmektedir. Derz aralarındaki bitki mevcudiyeti duvarlarda ciddi çatlaklara neden olmaktadır. Bu nedenle de acil olarak bitki temizliğinin yapılması gerekmektedir. Kilisenin etrafında gerçekleştirilecek bir kazı ile çevresindeki yapıların işlevleri ortaya konabilecektir.

Mor Şem'un Kilisesi

Dr. Zekai Erdal

Mardin, Midyat ilçesi, Bakısyan/ Beth Kustan (Alagöz) köyü
Mevcut işlevi: **Azizin anma gününde kullanılıyor**
Tescil durumu: **Tescilli - 19.10.2001/2697 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Köylüler tarafından 'küçük manastır' anlamına gelen 'Dayrunitho' şeklinde isimlendirilse de (Akyüz, 2007, 40), mevcut yapıyı bir manastırdan ziyade kutsal bir mekânı işaretlemiş küçük bir kilise olarak ele almak daha doğru olacaktır. Tarihçesine dair başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Mimari

Bu kilise, Beth Kustan köyünün 1 kilometre doğusunda kayalık bir yamacın eteğinde bulunmaktadır. Tarlalar arasından geçen patika bir yol ile kiliseye ulaşılmaktadır. Yapının etrafında herhangi bir bina kalıntısı olmamakla beraber, etrafındaki kayalıklar düzleştirilerek platformlar oluşturulmuştur. Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı ve tek nefli kilisenin apsisi dikdörtgen formda olup dışarıdan düzdür. Yapının cepheleri sade olup herhangi bir plastik unsur bulunmamaktadır.

Güney cephenin ortasındaki düz lentolu ve alçak bir kapı açıklığından naosa girilmektedir. Dikdörtgen naos oldukça sade olup, iç mekândaki tek hareketlilik kapı ve giriş kapısının doğusundaki dikdörtgen niştir. Geçmişte naosun üzerinin beşik tonoz ile örtülü olduğu beden duvarları üzerindeki eğimli tonoz izlerinden anlaşılmaktadır.

Naosun doğusundaki düz lentolu açıklıktan apsise girilmektedir. Apsis dikdörtgen bir forma sahip olup, doğu duvarında

dikdörtgen formda, niş şeklinde bir sunak yer almaktadır. Sunağın hemen üstünde ise dikdörtgen şeklinde bir pencere iç mekânı aydınlatmaktadır. Apsisin üst örtüsü günümüzde yıkık olmakla birlikte kalan duvarların örgüsü geçmişte tonozla örtüldüğünü göstermektedir.

Kilisenin beden duvarları harçsız kuru duvar tarzında inşa edilmiştir. Beden duvarlarının alt kısımlarında düzensiz formda iri blok kaba yonu taşlar, üst kısımlarında ise küçük kaba yonu ve moloz taşlar kullanılmıştır.

Güncel Durum

Taşlık bir alanda ve meyilli bir yamaçta olmasına karşın oturduğu kayalık zemin ile, beden duvarlarının sağlam olması nedeniyle kilisenin büyük bir kısmı ayaktadır. Sadece üst örtüsü yıkılmıştır. Beth Kustan köylüleri tarafından zaman zaman, Mor Şemʿun gününde ibadet amaçlı kullanılmaktadır. Üst örtüsü hariç oldukça sağlam duran kilise ait olduğu köyün bir Süryani yerleşimi olması nedeniyle insan tahribatına pek uğramamıştır. Yapıya dair herhangi bir bilgilendirme tabelası yoktur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapı, beden duvarlarının sağlam olması, kayalık ve düz bir zemine oturması nedeniyle

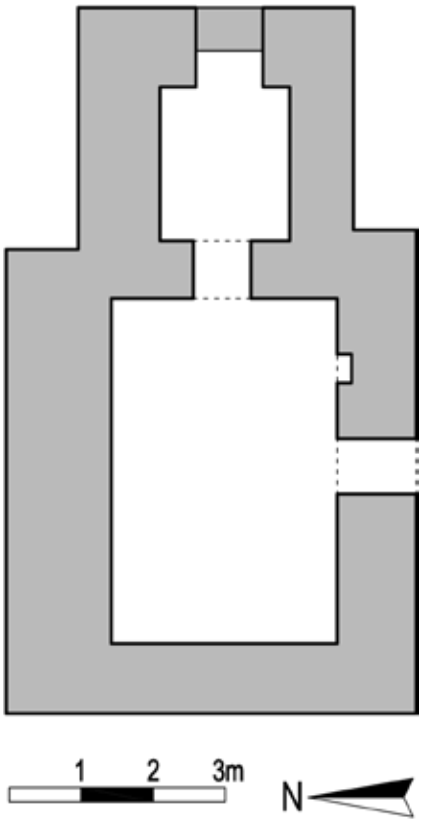

statik açıdan ciddi bir risk taşımamaktadır. Tek sorun üst örtünün yıkılmış olmasıdır. Bu da özellikle yağışlı havalarda kilisenin iç mekânına zarar verebilir. Yapı yakınındaki Süryani köyü ile birlikte bir yürüyüş güzergâhının parçası olarak düşünülebilir.

Mor Barsavmo Manastırı

Dr. Zekai Erdal

Batman, Gercüş ilçesi, Kafro 'Eloyto (Arıca) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 09.06.2009/2282 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe
Barsavmo, baş ağıtçı olarak bilinir (Palmer, 2010, 214) ve adına adanmış çok sayıda kaya oyma manastır vardır, ancak özel olarak bu manastırla ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.

Mimari
Kayalık alanın batı yamacına konumlanmış olan kaya oyma manastır iki katlıdır. Kuzey-güney yönünde peş peşe sıralanan mekânlardan oluşur. Oldukça sade olup münzevi bir yaşama uygun bir şekilde tasarlanmıştır. Kuzeybatıdaki giriş açıklığından zemin kattaki ilk mekâna girilmektedir. Bu mekân amorf bir plana sahip olup, batısı yer yer moloz taş malzeme ile inşa edilmiştir. Doğusunda yarım daire formunda geniş bir niş bulunmaktadır. Bu nişin her iki yanında zeminden yüksek tutulmuş birer düz seki bulunmaktadır. Mekânın güneyindeki düzensiz formdaki bir koridor ile üst kata çıkışı sağlayan açıklığa ulaşılmaktadır. Bu açıklık zemin katın tavanını, üst katın ise zeminini meydana getirmektedir. Formu bozulmuş ve ana kayaya oyulmuş merdiven basamakları ile üst kata çıkılmaktadır. Üst kat ise düzgün olmayan bir forma sahip olup ana kayanın verdiği imkânlar ve duyulan ihtiyaçlar çerçevesinde oyularak elde edilmiştir.

Üst katın kuzeybatısındaki giriş açıklığı bir koridora bağlanmaktadır. Bu koridor girişin kuzeyindeki mekânlarla bağlantılıdır. Girişin kuzeyindeki köşeleri içbükey dörtgen mekâna L-şeklindeki bir koridor ile ulaşılmaktadır. Mekânın kuzey, doğu ve batısında farklı ölçülerde ve yuvarlak kemerli birer niş vardır. Batısındaki nişin kuzeyinde niş içine alınmış bir pencere açıklığı iç mekânı aydınlatmaktadır.

Giriş açıklığının hemen önündeki yekpare kalın paye, mekânları hem birbirinden ayırmakta hem de etrafındaki koridorlar ile bu mekânları birbirine bağlamaktadır. Giriş açıklığının doğusunda iki adet niş vardır. Bu nişlerden kuzeydeki yuvarlak kemerli olup önünde L-biçiminde bir seki bulunmaktadır. Güneydeki niş ise basık kemerli olup içinde yine ana kayadan oyulmuş ve yüksek tutulmuş bir sunak vardır.

Giriş açıklığından güneye yönelen koridor geniş bir mekâna açılmaktadır. Mekânın doğusunda içinde yüksek bir sunak olan bir apsis daha vardır. Yarım daire formundaki apsis yuvarlak kemerlidir. Apsisin her iki yanında yuvarlak kemerli ve düz lentolu daha küçük nişler bulunmaktadır. Mekânın batısındaki kayalar yer yer parçalanıp dökülmüştür. Güneydoğu köşede ise yukarıdan gelen ve kayaya oyularak elde edilmiş ince ve küçük bir kanal bulunur. Bu kanal dışarıdaki yağmur ve kar sularının sarnıca taşınmasını sağlamaktadır ve hemen önündeki sarnıca bağlanmaktadır.

Ortadaki geniş mekânın güneyinden kısmen formu bozulmuş bir kapı açıklığından köşeleri içbükey dörtgen bir odaya girilmektedir. Odanın doğusunda yüksek tutulmuş bir seki, kuzeydoğu duvarında düz lentolu bir pencere açıklığı, kuzeybatı köşede daha alçak tutulmuş L-şeklinde bir seki, batısında farklı ebat ve yükseklikte altı adet pencere açıklığı, dikdörtgen bir niş, güneyinde ise üst üste sıralanmış ve farklı formda toplam altı adet niş ile güneydeki mekâna geçişi sağlayan düz lentolu bir kapı açıklığı vardır. Güneydeki bu son mekân ovale yakın bir planda olup küçük ebatlardadır.

Manastır, batı cephesi düz bir hat şeklinde aşağıya inen kayalığın tamamen yontulması ile elde edilmiştir. Kat sayısı ve mekânların adedi ile büyüklükleri ihtiyaca ve kayalığın verdiği imkânlara göre belirlenmiştir. Batı cephenin hemen önünde zemine oyulmuş

sarnıçlar dikkati çekmektedir. Cephe yüzeyine açılan ince kanallar ile bu sarnıçlar irtibatlandırılmıştır.

Yapıdaki tek hareketlilik ana cephe olan batı cephesinin alt kısımlarındaki farklı boy ve derinlikteki dairesel ve dörtgen çerçeveler ile bunların içerisindeki tahrip edilmiş haç motifleri ile Süryanice kitabelerden meydana gelmektedir. Madalyonların bir tanesinde İncil'den bir mezmur yazılıdır. Bu mezmura, Tur ʿAbdin'deki sunaklarda haçın etrafında sıklıkla rastlanır (Keser-Kayaalp, 2017, 273). Manastırın olduğu kayalığın kuzey ve güneyinde farklı formlarda muhtelif mekânlar görülmektedir.

Güncel Durum

Manastır, Arıca köyünün kuzeybatısında olup karayolunun hemen yanında yer almaktadır. Ana yol üzerinde olması ve hemen yakınında bir manastır ve köyün olması nedeniyle yapı kolay erişilebilir durumdadır. Giriş katı köylüler tarafından depo olarak kullanılmaktadır. Grafitiler çok sayıda kişinin uğradığına işaret etmektedir. Yapı, doğa ve insan tahribatına açık vaziyettedir. Yapı özgün plan şemasını ve mekânsal niteliklerini büyük ölçüde korumaktadır. Kayalarda çatlaklar ve bitkilenme gözlenmektedir. Herhangi bir yönlendirme veya bilgilendirme panosu yoktur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Mevcut kalıntılar göz önüne alındığında yapının özgün durumunu büyük oranda koruduğu anlaşılmaktadır. Şu haliyle yapı, vandalizm tehdidiyle karşı karşıyadır. Cephedeki kitabe ve haçlar yok edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında hem içeride hem de dışarıda çok sayıda modern grafitiye rastlanmaktadır.

Doğa koşulları nedeniyle manastırın batısındaki kayaların yer yer sökülüp düştüğü mevcut boşluklardan anlaşılmaktadır. Acil koruma önlemleri alındıktan sonra yapıda genel bir temizlik çalışması yapılmalıdır.

Vandalizm riskini azaltmak ve girişleri kontrol etmek amacıyla yapının çevresiyle ilişkisi değerlendirilmeli, sunumunu daha iyi sağlayacak çevre düzenleme projesi yapılmalıdır. Yapı, Arıca köyü ve yakınındaki Mor Aho Manastırı ile birlikte düşünülerek bir yürüyüş güzergâhına dahil edilebilir.

Mor Şemʿun Manastırı / Der Bazizke

Dr. Banu Pekol / Theocharis Katrakazis

Şırnak, İdil ilçesi, Rowen (Karalar) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 27.10.2021/8801 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Tur ʿAbdin'in en önemli ve en eski manastırlarından biri olan Mor Gabriel Manastırı'nın Mor Şmuel ve öğrencisi Mor Şemʿun tarafından kurulduğu düşünülür. Bu manastırın güney, doğu ve batısında Mor Şemʿun'a adanmış üç manastır daha bulunmaktadır (Palmer, 2010, 216). Söz konusu olan yapı, 'Arobon'un güney batısında yer alan ve Mor Şemʿun'a adanmış manastırlardan biridir. Kısmen ayakta duran kilisenin tipik köy kilisesi planında olması dolayısıyla Bell, bu kiliseyi manastırın ana kilisesi değil, şapeli olarak yorumlamıştır (Bell-Mango, 1982, 141). Yapıyı "Der Baskis" olarak tanımlayan Wiessner kilise kısmının detaylı bir tarifini vermiştir (1982, II,154-160). Gertrude Bell, Der Bazizke'den Ba Sebrina köyünde diye bahseder ama aslında 'Arobon'a daha yakındır (Bell-Mango, 1982, 141).

Mimari

Kilise, Rowen (Karalar) köyünün yaklaşık 2 kilometre doğusundaki bir manastır kompleksinin içinde yer alır. Bölgedeki, özellikle de kompleksin batısındaki ve güneyindeki çok sayıda kalıntı, manastırın bir yerleşimin

parçası olabileceğini düşünmemize olanak verir. Aşağı yukarı kare planlı olan kompleks kalın, kale duvarını andıran duvarlarla çevrelenmiştir. Yapımında esas olarak kaba yonu taş kullanılmıştır, fakat kilisenin kemerleri ile sütunları düzgün kesilmiş taşlardan inşa edilmiştir. Komplekste, duvarlarla ayrılmış, çok sayıda dörtgen birim bulunmaktadır. Bunların çoğunda manastırın dış ana duvarları, birimin duvarlarından biri olarak işlev görmüştür. Binaların büyük kısmının çatısı yıkılmıştır ama ayakta kalabilmiş olanların tamamı da tonoz örtülüdür. Yıkılmış tonoz ve duvarların tüm taşları aşağıdaki zemine düşmüş, zaman içinde toprak ve bitkilerle kaplanmıştır. Bu durum iç mekânın incelenmesine engel olmaktadır. Kalıntılardan ve katlardan kompleksin merkezi bir avluya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kısmen anlaşılabilen tek mekân, uzun kenarı doğu-batı ekseninde uzanan, dikdörtgen planlı olan ve narteks veya yan şapeller gibi herhangi bir ek hacmi bulunmayan, tek nefli ana kilisedir. Bu plan, tipik cemaat kilisesi planını tekrar eder ve Tur ʿAbdin manastırlarında örnekleri pek yaygın değildir.

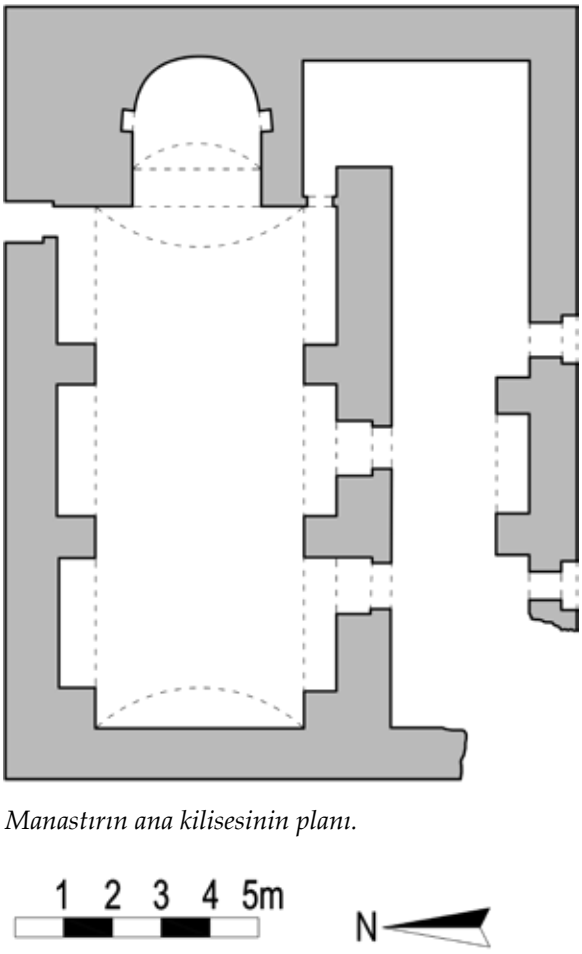

Manastırın ana kilisesinin planı.

Kilisenin iki girişi nefin güneyindedir ve bu duvardaki batı yönündeki kemer ile merkezi kemer arasındaki duvara denk gelirler. Bu girişlerin, üzerlerinde kemer bulunan yatay lentoları vardır. Kuzey ve güney duvarları, dış duvarlara yaslanan üç sağır kemerden oluşur. Güney duvarındaki her kemerin altında dikdörtgen birer açıklık vardır. Bu açıklıklar dışarı doğru daralırlar. Diğer duvarların kalan kısımlarında başka açıklık bulunmaz. Nefin doğu duvarının güney köşesinde görülen niş, günümüzde molozla dolu olduğundan yeterince incelenememektedir. Dairesel bir taş bloğun güney duvarın en doğusundaki ayağın üzerinde kullanıldığı görülmektedir. Duvarlardaki sıva izleri, neredeyse tüm duvar iç yüzeylerinde sıva kullanıldığına işaret etmektedir.

Bir beşik tonoz yalnızca dikdörtgen planlı nefi örtmektedir, apsisin üzerinde devam etmez. Tonoz, düşey yerleştirilmiş moloz taşlardan inşa edilmiştir. Tonozun üzengi seviyesinin hemen üzerinde kiriş yuvaları görülmektedir; bunlar ya binanın özgün haline ait özellikler veya daha sonra sökülmüş bir iskeleden kalan deliklerdir. Nef, doğuda yarım daire biçimli bir apsisle sonlanır, bu apsis sadece nef tonozunun üzengi seviyesi yüksekliğindedir. Apsise

açılan kemer, kuzey ve güney duvarlardakilerden daha sivridir. Apsisin içinde iki niş yer alır, fakat batıdakinin düzgün olmayan biçimi define avcıları tarafından yapılmış olabileceğini düşündürür.

Güncel Durum

Yakınındaki manastır kompleksi harabe halindedir. Kompleksin kilisesinden geriye tonozunun yalnızca çok küçük bir parçası kalmıştır ve bu parça nefin ortasında yer alır. Yassı moloz taştan inşa edilmiş tonoz, bağlayıcı malzemenin uğradığı kayıp nedeniyle zayıflamış görünmektedir ve eğer korumaya yönelik tedbirler alınmazsa ileride iyice yıkılma riskiyle karşı karşıyadır.

Benzer bir şekilde, güney sahının kemerinin de yalnızca küçük bir kısmı ayakta kalabilmiştir. Hasarlı durumda olmasına ve özgün zemin seviyesinin ciddi miktarda toprak ve diğer yerlerden düşmüş yapı malzemesiyle dolu olmasına rağmen kilisenin planı halen yeterince anlaşılabilmektedir.

Sıra izlemeyen, gelişigüzel yerleştirilmiş moloz taşlardan yapılmış duvar örgüsünde, hava şartlarına bağlı malzeme aşınma izleri görülmektedir; ayrıca sıva katı da büyük oranda yok olmuştur. Sıvalı kısımlar, iç mekânın kuzeydoğu köşesinde görülmektedir, halen yerindeki diğer sıva kalıntıları ise güney ve kuzey kemer dizilerinin üst taraflarındaki düzgün kesme taştan inşa edilmiş ögelerin bir kısmını kaplar. Komplekste, duvar örgüsüne dahil edilmiş bezeme ögesi görülmez.

Özgün yüzeyin yok olmuş olmasının ötesinde, moloz duvar örgüsü mikrobik üreme ve lekelenmeye sebep olan biyolojik materyal istilasından etkilenmektedir. Ayrıca dış cephelerde derz dolgu harçlarının yer yer dökülmüş olması, biyolojik materyal istilasını ve kök sistemleri aracılığıyla fiziksel güç uygulayan bitkilerin gelişimini kolaylaştırmaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapı, doğal tehlikelere ve insan kaynaklı, suç teşkil eden eylemlere son derece açık durumdadır. Kilisenin tonozunun yıkılmış olması da iç mekândaki bozulma süreçlerini hızlandırarak yapının kırılganlığını artırmıştır. Bu kompleksin en hassas bileşenleri yani tonozun ayakta kalabilmiş kısımları, tamamen yıkılmanın önlenebilmesi için yapısal stabilizasyon ve sağlamlaştırmaya ihtiyaç duymaktadır. Bunların yanı sıra, giriş noktalarının kapatılması da dahil olmak üzere, alanda denetimsiz faaliyetlere karşı önlemlerin alınması elzemdir; çünkü yapı malzemelerinin yeni binalarda kullanılmak üzere alınması, yapının sağlamlık durumunu tehlikeye atmaktadır.

Şumrin Manastırı

Dr. Stuart Blaylock

Mardin, Nusaybin ilçesi
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 21.10.2020/5747 - 26.01.2021/6001 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Eştinli Şmuel (Samuel) ve öğrencisi Şemʿun (Simeon), 397 yılında meşhur Mor Gabriel Manastırı'nı kurmalarıyla tanınırlar. Şmuel'in Şomir adında bir kardeşi vardı. İkisi beraber köylerinden yaklaşık 5 kilometre uzaklıkta bir manastır kurmuşlardı. Daha sonra Şmuel ayrılıp Nisibis'in (bugünkü Nusaybin) kuzeydoğusunda Amrin adında ıssız bir dağ tepesi keşfetmiştir. Yedi yıl sonra buradaki keşiş sayısı otuza yükselmiş ve Şmuel, Savro (bugünkü Savur) Metropoliti Karpos tarafından rahipliğe atanmıştır. Karpos bir Pers baskını sırasında öldürülmüş, Şmuel'in kurduğu manastır da yakılmıştır. Şmuel, efendisinin cansız bedenini geri almış ve manastırını da yeniden inşa etmiştir. Daha sonra yanına Karpos'un kutsal kemiklerini alarak manastırdan ayrılmıştır (350 yılından sonra). Pers topraklarını terk edip, Kartmin'e (bugünkü Yavantepe) gelerek (Palmer, 1990, 21) bugün Mor Gabriel adıyla bilinen manastırı kurmuştur. Şumrin ismi, dağdaki bu yerleşimde yaşayanlara atıfla, Amrin veya Umrin'le ilişkili olabilir. Yahut adını daha önce de belirttiğimiz Şmuel'in kardeşi Şomir'den almış olabilir.

Kilisenin bazı kısımlarında, bölgenin Geç Antik Çağ yapılarına özgü büyük kesme taş bloklar görülür. Fakat Şmuel'in yaşadığı 4. yüzyıl kadar geriye gidip gitmedikleri bilinmemektedir. Alışılmadık büyüklükteki bu kilise, doğu-batı yönünde uzanan tek nefli bir kilisedir. Surlarla çevrilmiş büyük bir yerleşime işaret eden kalıntılarla çevrilidir. Gerçekten de Aziz Şmuel'in yaşam öyküsünde bahsi geçen, bir zamanlar meskûn olup da sonradan terk edilmiş yer

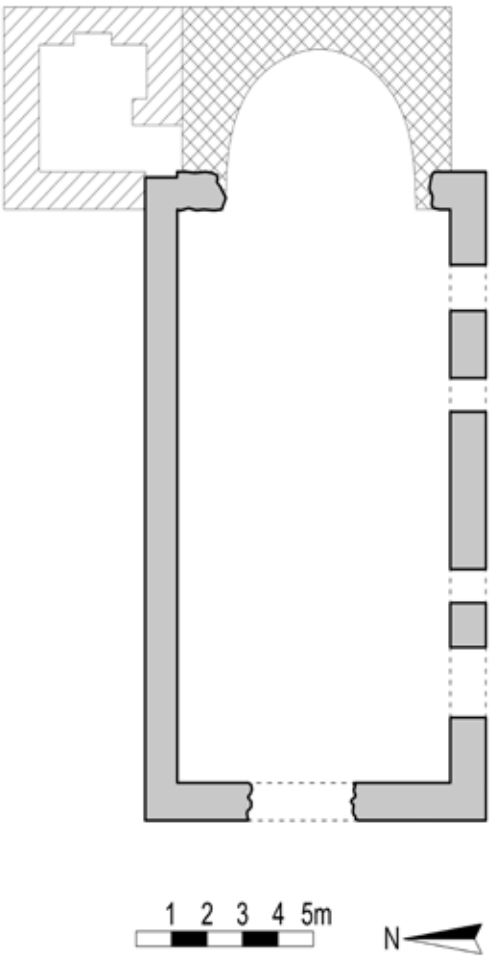

anlatımına uymaktadır. Bu plan tipindeki kiliseler, sınırın öte yanındaki Doğu Süryanileri'nin manastırlarında görülürdü, dolayısıyla kilisenin planının manastır işleviyle ters düşmediğini söyleyebiliriz. Ancak ayrıca belirtmek gerekir ki kilisenin etrafındaki kalıntıların kapsamı, bir manastırdan ziyade bir yerleşime işaret etmektedir.

Mimari

Deyro d-Şumrin olarak bilinen yapı İzlo Dağı'nın en yüksek noktalarından birinin kenarında, Nusaybin'in 12,5 kilometre kadar kuzeydoğusunda, Suriye platosuna hâkim konumdaki büyük bir yapı kompleksinin içinde yer alır. Yaklaşık 250x200 metre boyutlarındaki kare şeklindeki yerleşimin doğu, kuzey ve kuzeybatı yönlerinde çevre duvarları vardır. Duvarların içerisinde birçok bina, yol ve avlu kalıntısı bulunmaktadır. Diğer yönler sarp kayalıkların kenarları tarafından korunur. Doğuda dokuz sıra, kuzeyde ise on iki sıradan fazla (yaklaşık 3 metre) yükseklikte çevre duvarı parçası iyi korunmuş durumda bulunur. Birçok sokak halen ayırt edilebilmektedir. Bazı evlerin ilk katları ayaktadır ve birçok sarnıcın yanı sıra gelişmiş bir su temin sisteminin varlığının göstergesi olan kaya oyma ögeler bulunmaktadır. Alçak duvarlarla çevrelenmiş çok sayıda dörtgen arazi parçası fark edilir. Bunların bahçeden ziyade hayvanlar için çevrilmiş alanlar oldukları ve yakın bir tarihte inşa edildikleri anlaşılıyor. Alan, sınıra yakınlığı sebebiyle uçuşa yasak bölgede yer aldığından drone uçuşuna izin verilmedi. Hava fotoğrafları çok yardımcı olabilirdi. Bu eksiklik, ayrı ayrı her binanın detaylarını veremese de Google Earth'ün kaliteli görüntüleriyle, özellikle de bölgenin karlar altında olduğu Aralık 2013 tarihli görüntülerle, bir nebze olsun telafi edilebilir.

Kilise, yerleşimin merkezine yakın bir konumda yer alır. Planı doğu-batı aksından uzanan bir naostan ve bir kare içine yerleşmiş yarım daire planlı bir apsisten meydana gelir. Apsisin naostan daha dar olduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin kuzeydoğu köşesinden girilen yan şapelin batı duvarı, her ne kadar büyük oranda ayrı bir bina olsa da, naosun kuzeydoğu köşesine yaslanmaktadır. Kilisenin girişi güney duvarın batı ucunda yer alır. Güney duvarda iki pencerenin

yanı sıra duvarın doğu ucuna doğru aşağıda bir niş ya da başka bir kapı açıklığı daha bulunur.

Kilise tamamen büyük, yarı çaplanmış taş bloklarla inşa edilmiş; köşe taşı ve kapı çerçevesi gibi mimari elemanlar için daha büyük kesme taş bloklar kullanılmıştır (veya yeniden kullanılmıştır). İç mekân yalındır; biraz sıva izi ve dışarı taşkın ama silmesiz bir korniş görülür. Naosun güneybatı köşesine doğru sayısı artan bazı büyük ve güzelce çaplanmış kesme taş bloklar daha önceki bir binadan *in situ* ya da devşirme olarak kullanılmış olabilir.

Kilisenin giriş katı yıkılan duvar parçalarının üst üste yığılması sonucu dolmuştur. Güney duvarda dokunun büyük kısmı görülebilir: kapının eşik seviyesinin altında, iki ile dört sıra halinde örülmüş temel pabucu; kapının kemerine kadar çoğunlukla daha büyük taş bloklarla örülmüş, bu seviyenin üstünde ise azıcık içeriye doğru çekilmiş olan dokuz sıra; üst örgüde de köşelerde belirgin şekilde daha büyük taş bloklar kullanılmış olsa da genelinde daha küçük bloklardan oluşan on bir sıra vardır. Kullanılan taşın renginde farklılık görülür, aşağı seviyeler daha soluk veya daha gri, üstler ise daha sarıdır; muhtemelen bu renk farkı alt kısmın yakın zamana kadar gömülü olmasından kaynaklanmaktadır. Açıkta pabuç olmasa ve zemin seviyesinin üzerinde alt kısımdan yalnızca bir veya iki sıra görülebilse bile, kuzey cephe de aynı düzeni izler. Dahası kuzeybatı köşede alt kısımdan dört sıraya kadar görülebilir ve duvarın içeri çekilmesinden sonra on sıra taş günümüze ulaşmıştır.

Günümüzde apsis duvarı, dışarıdan çok az algılanır. Doğu duvarın, yan şapelin doğu duvarıyla aynı hizada olduğu görülmektedir. Ayrıca naosun güneydoğu köşesi hem içeride hem dışarıda net bir köşe oluşturur, bu da binanın burada daraldığı anlamına gelir. Görülebilir durumdaki en eski doku, kapı açıklığının batısında, güneybatı köşedeki büyük kesme taş örgüdür. Bu doku, Tur ʿAbdin'in erken dönem kiliselerinin tipik duvar örgüsüdür. Geç Antik Çağ'a ait olması mümkündür. Apsis kemerinin, günümüzde yıkılmış duvarlar tarafından büyük oranda gizlenmiş olsa da, benzer büyüklükteki bloklardan oluşan iç köşe taşları dışındaki her şey, güzelce çaplanmış, daha küçük bloklarla yapılmış taş işçiliğiyle inşa edilmiştir. Dıştaki duvar örgüsünün büyük kısmı bu şekilde yapılmıştır ve batı cephesi ile naostaki ögelerin üstündeki parçalı kemerler

de dâhil olmak üzere, kilisenin ana yapım tekniği böyledir. Başka yerlerde de, özellikle güney kapı açıklığının doğusunda, daha geç dönem yenilemelerine ait ilave yamalar vardır.

Korniş, iç mekânda günümüze ulaşabilmiş önemli bir ögedir. Kornişin üzerinde, moloz taştan yapılmış beşik tonozun üzengi taşlarından kuzeyde üç sıra ve güneyde bir sıra günümüze ulaşabilmiştir. Güney cephenin üst kısmında, farklı denizlik yüksekliğine sahip iki pencere bulunur. Güney duvarda, kapının üstündeki sıvalı küçük alanlar günümüze ulaşmıştır; bunun dışında iç mekânın bir zamanlar sahip olduğu yüzey sıvasından veya son kat uygulamasından geriye bir şey kalmamıştır. Güneydeki kapıda yapılmış izinsiz kazılar, iç mekândaki mevcut zemin seviyesinin özgün döşeme seviyesinden en az 1,5 metre yukarıda olduğunu gösterir.

Daha eski bir grup fotoğraf (2012 yılında Eliyo Eliyo tarafından çekilenler), apsisin dokusunun, duvar örgüsü tarzı bakımından kilisenin ana gövdesininkine benzediğini gösteriyor, dolayısıyla apsisin naosla çağdaş olduğunu, ya da aynı zamanda yeniden inşa edildiğini gösterir. Hem kuzey hem de güney duvarlarda apsisin her iki tarafında köşe oluşturan duvarların kesin izleri vardır. Yan şapelin güney duvarında iki adet kemerli niş vardır. Bunlardan batıdaki, kiliseden girişi sağlayan kapı açıklığını oluşturur. Ayrıca doğu duvarında başka bir niş daha bulunur.

Moloz taştan duvar örgüsünde, kilisenin ana binasınınkinden belirgin şekilde daha küçük olan taşlar kullanılmıştır. Bu durum, iki binanın yapısal ilişkileriyle birlikte ele alındığında şapelin daha geç dönemde yapılmış bir ek olduğunu düşündürür. Kilisenin kuzeyinde,

bağımsız duran küresel kubbeli bina da dikkati çeken ve kiliseyle bağlantılı başka bir yapıdır.

Güncel Durum

Daha önce Eliyo Eliyo tarafından gerçekleştirilen bir ziyaret (2012 yazı) ile 2019'un Nisan ayında bizim gerçekleştirdiğimiz ziyaret arasında alanda ciddi değişimler gözlenmiştir. Bunlardan en belirgin olanı, biz geldiğimizde yıkılmış durumda olan apsisin ve doğu duvarının ilk ziyaret sırasında *in situ* olarak duruyor olmasıdır. Ayrıca kilisenin güney kapı açıklığı daha önce kapatılmış vaziyetteyken ziyaretimiz sırasında tekrar açılmıştı ve giriş sağlamak için kilisenin içindeki dolgunun bir kısmı kazılarak uzaklaştırılmıştı. Bu olaylar ve batı duvarında açılmış büyük bir delik gibi başka etkenler, yan duvarlarının sağlam görünmesine rağmen kilisenin yıkılma riski bulunduğunu gösterir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

İzinsiz kazıların ve yağmanın bu alan açısından önemli bir tehdit teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Özelikle de son yıllarda hasarın artığını görmek oldukça sarsıcı olmuştur. Yapısal dayanıksızlık ve hava koşullarına maruz kalmak da bu yapı açısından çok ciddi bir tehdit oluşturur.

Mor Doniyel Manastırı/ Der Matina

Suna Kabasakal Coutignies

Mardin, Mazıdağı ilçesi, Tilbisim yakınları, Gümüşyuva köyü
Mevcut işlevi: **Samanlık ve ahır**
Tescil durumu: **Tescilli - 26.10.2017/2937 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Palmer, Doniyel'in hayat hikâyesinde, bu azizin manastırının Kıllıt ve Beth Ma'de arasında, Agloş Dağı'nın tepesinde inşa edilmiş bir kaleye yakın, Rişayno'nun kuzeyinde olarak tarif edildiğini söyler. Bu tanımlamanın Barsavm'ın, Matiniyya Dağı'nda, Dairkah köyünün kuzeybatısında olarak tarif ettiği Mor Doniyel ile uyduğunu ekler (Palmer, 1990, 74, d.not: 10). Mazıdağı'nın Gümüşyuva Mahallesi'nde bulunan bu manastırın adandığı azizin adı Agloş'lu Doniyel diye geçmektedir. Doniyel'in manastırının bulunduğu dağın ismi Agloş olarak bilinmektedir. Barsavm bu manastırın Mardin Metropoliti Yuhannon tarafından yeniden inşa edildiğini söyler ve 1230'a kadar aktif olduğunu belirtir (2000, 187). Kilise yapısının yanındaki kule biçimindeki, muhtemelen inziva için kullanılmış olan mekân, Yuhannon zamanında inşa edilmiş olabilir. Böyle kuleler Tur ʿAbdin'deki diğer manastırlarda da bulunur. Genellikle etraftaki topoğrafyaya hâkim durumda olan bu kuleler güvenlik amaçlı gözetleme kuleleri olarak da işlev görmüş olabilir (Keser-Kayaalp, 2008, 143).

Doniyel'in hayatının sonlarına doğru oğlu ve öğrencisi olan Lazarus (Lo'ozor), babası için bir kilise ve kemiklerini saklamak için bir mezar odası yaptırmak istemiştir ki insanlar onun kutsallığından faydalansın. Lazarus bunu kilise kanalıyla yapmamış, arkadaşları ile birlikte Akdeniz'in çeşitli yerlerini dolaşarak para toplamış ve çok altınla geri dönmüştür. Bunun bir kısmını bir haç yapmak için harcamış (muhtemelen kemikleri saklamak için), geri kalanıyla da büyük ve sağlam bir kilise yaptırmıştır (Palmer, 1990, 47).

Hayat hikâyesine göre, Doniyel 439'da ölmüştür. Manastırın kilisesinin apsis kemeri üzerindeki süslemeler, 6. yüzyıla tarihlendirilmiş olan Deyrulzafaran'ın ana kilisesi ile büyük benzerlik gösterir (ikincinin tarihlendirmesi ve Rusafa ile ilişkilendirilmesi hakkında bkz. Mundell 1981). Dolayısıyla Doniyel'in inşa ettiği kilise ölümünden sonra genişletilmiş ve mimari plastikle bezenmiş olabilir.

Mimari

Manastırda iki önemli mekân dikkati çekmektedir. Biri kilise yapısı diğeri onun güneydoğusunda yer alan kuledir. Moloz taş yığma olarak inşa edilmiş olan bu yapılarda kireçtaşı ve bazalt almaşık olarak kullanılmıştır. Kilisenin kuzey duvarında ve güneyindeki mekânların duvarlarında yer yer büyük boyutlara sahip kireçtaşı devşirme taş bloklar görülmektedir.

Bugün, kilise kısmına giriş, yapının kuzey duvarında yer alan yıkık bir kapıdandır ve direk apsis kısmına ulaşılmaktadır. Apsis kemerinde boydan boya 6. yüzyıla tarihlendirilebilecek bezemeler yer almaktadır. Bu kemer, kuzey tarafında bezemeli bir kolon başlığının üzerine oturur. Bu kemer ve başlık dışında kilisenin geri kalanı sonradan yapılmıştır. Mekânın batı duvarında ortada bir pencere ve iki tarafında iki niş yer almaktadır. Duvarların iç kısmında sıva ve harç parçaları gözlemlenmektedir.

Kilisenin geniş apsis kemeri Tur ʿAbdin'deki doğu-batı doğrultusunda planlanmış köy kiliselerini anımsatmaktadır. Bu kiliselerin çoğunda apsis kemerindeki süslemeler 6. yüzyıldaki klasik geleneğin devamı gibi görünen ancak onlardan farklılaşarak daha soyut bir hal almış olan ve 7. ya da 8. yüzyıla tarihlendirilmiş olan süslemeler içerir (Keser-Kayaalp, 2018, 201). Bu tip kiliselerin prototipi olarak kabul edilen Hah'taki Mor Sobo Kilisesi ise 6. yüzyıl özelliği gösteren süslemeleriyle uzunlamasına tipte kiliseye örnektir (Bell-Mango, 1982, 17-19). Mor Doniel Kilisesi'nin yalnızca apsis kemerinin kalması ve bir manastır kilisesi olduğunun düşünülmesi onu Deyrulzafaran ana kilisesi ile de karşılaştırmayı gerekli kılmaktadır. Çünkü bu manastırdaki ana kilise, Tur ʿAbdin'deki diğer manastır kiliselerinden farklı olarak geniş ve yüksek bir apsis kemeri içerir ve yukarıda da belirttiğimiz gibi kemer üstündeki bezemeler birbirine çok benzemektedir (Deyrulzafaran bezemeleri için bkz. Mundell 1981).

Kilisenin güneyinde tonozlu yıkık bir mekân yer almaktadır. Bu mekândan sonra uzayan duvar bir avluyu tanımlamaktadır. Avlunun zemini yapının yıkıntılarıyla dolarak yükselmiştir. Avluyu çevreleyen batı, kuzey ve doğu duvarlarında sadece üst kotları gözlemlenebilen, alt kısımları ve içleri dolmuş açıklıklar mevcuttur. Avlunun batı duvarında tonozlu bir mekân izi, sadece kemer üst kısmı gözlemlenebilen dar bir kapı mevcuttur. Avlunun kuzey duvarında yine sadece üst kotu gözlemlenebilen, geniş bir kireç taşı lentosu bulunan bir açıklık vardır. Lentonun üstünde zorlukla seçilen yuvarlak bir motif bulunmaktadır. Kuzey duvarın doğu duvarla birleştiği köşe kısmında duvar boyunca devam eden ve dış cepheden görünen büyük ölçekli, düzgün kesilmiş, silmeli taş blokları, akantus motifli kolon başlığı ve benzeri düzgün kesilmiş taşlardan oluşan kireç taşı devşirme bloklar vardır. Avlunun doğu duvarında çok büyük bir kireç taşı lento ve onun üstünde moloz taş kemer olan kapı açıklığı bulunmaktadır. Kireç taşı lentonun üstünde dairesel bir motif görülmektedir. Yapının doğu kısmı, kulenin olduğu bölüm tamamen yıkıntı halindedir. Bu kotta kulenin penceresinden iç kısmı gözlemlenebilmektedir. Kule kısmı iki katlı olup her iki katta da kubbeli tek bir mekândan oluşmaktadır ve üst katta tek bir pencere yer almaktadır.

Güncel Durum

Kilisenin apsis kısmına ve onun yanında yer alan tonozlu mekâna girişler daha sonradan yıkılarak açılan açıklıklardan sağlanmaktadır. Duvarların üst kısımları yıkılmıştır. Buralardan yapı su almaktadır. Manastırın kilisesinin özgün taşları şu anda bir yapı kompleksine dönüşmüş olan alanın çeşitli yerlerinde devşirme olarak kullanılmıştır. Yıkılan kısımlar moloz taşlarla doldurulmuştur. Kilise kısmı samanlık olarak kullanılmaktadır. 6. yüzyıl bezemelerini görebilmek için saman balyalarının üzerine tırmanmak gerekmektedir. Kulenin alt kısmında definecilerin oluşturdukları oyuklar bulunmaktadır. Üst örtü kısmen yıkılmış durumdadır. Yapı planı zor izlenmektedir. Bilgi tabelası bulunmamaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Köyün içinde yer alan yapı, ahır ve samanlık olarak kullanılmaktadır. Zaman içindeki yıkılmalara ve bozulmalara bağlı olarak plan tipi tam okunamamaktadır. Yapının bütünü kötü ve bakımsız durumdadır. İnsan eliyle verilen zararların dışında yapısal sorunlar, malzeme kayıpları ve rutubet sorunları gözlemlenmektedir. Kullanımın uygunsuzluğu, yapının dış etkiler ve insan eliyle olacak tüm tahribatlara tamamen açık olması ve ciddi strüktürel sorunların varlığı, ileride daha büyük tahribatlara neden olacaktır.

Yapı, erken dönem bezemeler içermesi, nadir olarak korunmuş bir manastır kulesine sahip olması nedeniyle özellikle önemlidir. Yapının bugünkü işlevi kaldırılarak genel bir temizlik yapılmalı, araştırma kazısı ile birlikte detaylı rölöve, restitüsyon ve belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmelidir. Yapının korunabilmesi, uygun şartlarda kullanımı ile mümkün olabileceğinden bulunduğu köyde araştırma yapılarak herhangi bir işleve dönüştürülerek kullanılabilme olanakları araştırılmalıdır. Ayrıca yakın çevresinde basit temizlik ve düzenleme yapılarak yapının tanıtımı sağlanmalıdır.

Mor Efrem Manastırı

Seher İvrendi

Mardin, Artuklu Mahallesi, Diyarbakır Kapı civarı
Mevcut işlevi: **Kilise terk edilmiş, manastır bölümünün odaları konut olarak kullanılıyor**
Tescil durumu: **Tescilli - 21.09.1979/A-1933 (31.06.2011/3944) (10.07.2017/4881) Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

18. yüzyılın sonlarında Mardin'deki Süryani cemaatinin bir kısmı Katolik olmuş (Özcoşar, 2009, 126) ve kendilerine ait kilise ve manastırlar inşa etmeye başlamışlardır. Bu yapılar, Mor Efrem Manastırı'nda olduğu gibi dönemin yerel mimarisinin izlerini taşımaktadır. Mor Efrem Manastırı'ndaki kitabeler, yapının ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığına dair bilgiler sunmaktadır. Dış kapısındaki kitabede şunlar yazılıdır: "Süryanilerin Kilise Öğretmeni Saygıdeğer Mor Efrem adındaki bu manastır, Süryanilerin Antakya Patriği mutlu Mor İğnatyus Gevargis Şelḥet günlerinde inşa edildi. 8 Aralık 1884 yılında ve Meryem Ana'ya Müjde/Suboro Bayramında rahipler içinde yaşamaya başladılar". Aynı kitabenin Arapça kısmında mezmur kitabından "Evinde barınanlara ve sana daima şükürler sunanlara ne mutlu! Mezmur 83:5" yazılıdır. Manastırın güneyindeki büyük kilisenin batı kapısı üzerinde de Arapça ve Süryanice birlikte olan bir kitabe mevcuttur. Arapça kitabede Mezmur kitabından şöyle yazılıdır: "Sonsuza dek

istirahatim burasıdır, burayı beğendiğim için burada barınacağım Mezmur 131:14". Akyüz, kitabelerin sonlarında yazan mezmur numaralarıın ayetlerle örtüşmediğini belirtmektedir (Çeviriler Mihayel Akyüz). Süryanice kitabede: "MS 1884 yılında bu manastır ve bu kilise, saygıdeğer Metropolit Mor Yakup Matay Ahmardakno tarafından takdis edilmiştir" diye yazılıdır (Akyüz, 1998, 90).

19. ve 20. yüzyıl kitabelerinde Arapça ve Süryanice'nin birlikte kullanılması hem Katolik hem de Ortodokslar'da yaygındır. Manastırda, bu kitabelerin dışında biri mezar taşı olduğu anlaşılan üç Arapça kitabe daha vardır. Bunlar dikkat çekici bezemelerle çerçevelenmiştir. Bu bezemelerde diş sırası, asma yaprakları ve üzüm salkımları gibi klasik motifler bulunmaktadır. 1933'e kadar aktif olan kilise, daha sonra 12 yıl askeri hastane olarak kullanılmıştır (Akyüz, 1998, 90). Kilisenin 4. yüzyılda yaşamış olan ve Süryaniler için çok önemli bir şair olan Efrem'e adanması Süryani kültürünün derin

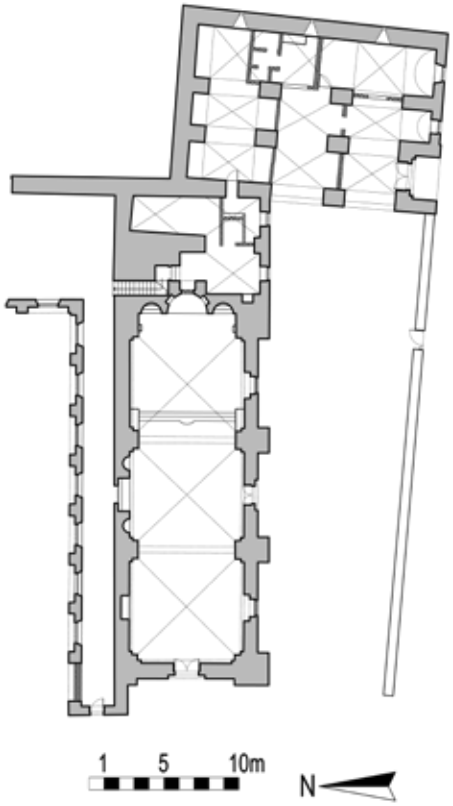

Mardin Süryani Katolik Kilisesi Vakfı ve Genel Sekreteri Ferit Özaltun'a teşekkür ederiz. (Çizim: Ata İletmiş)

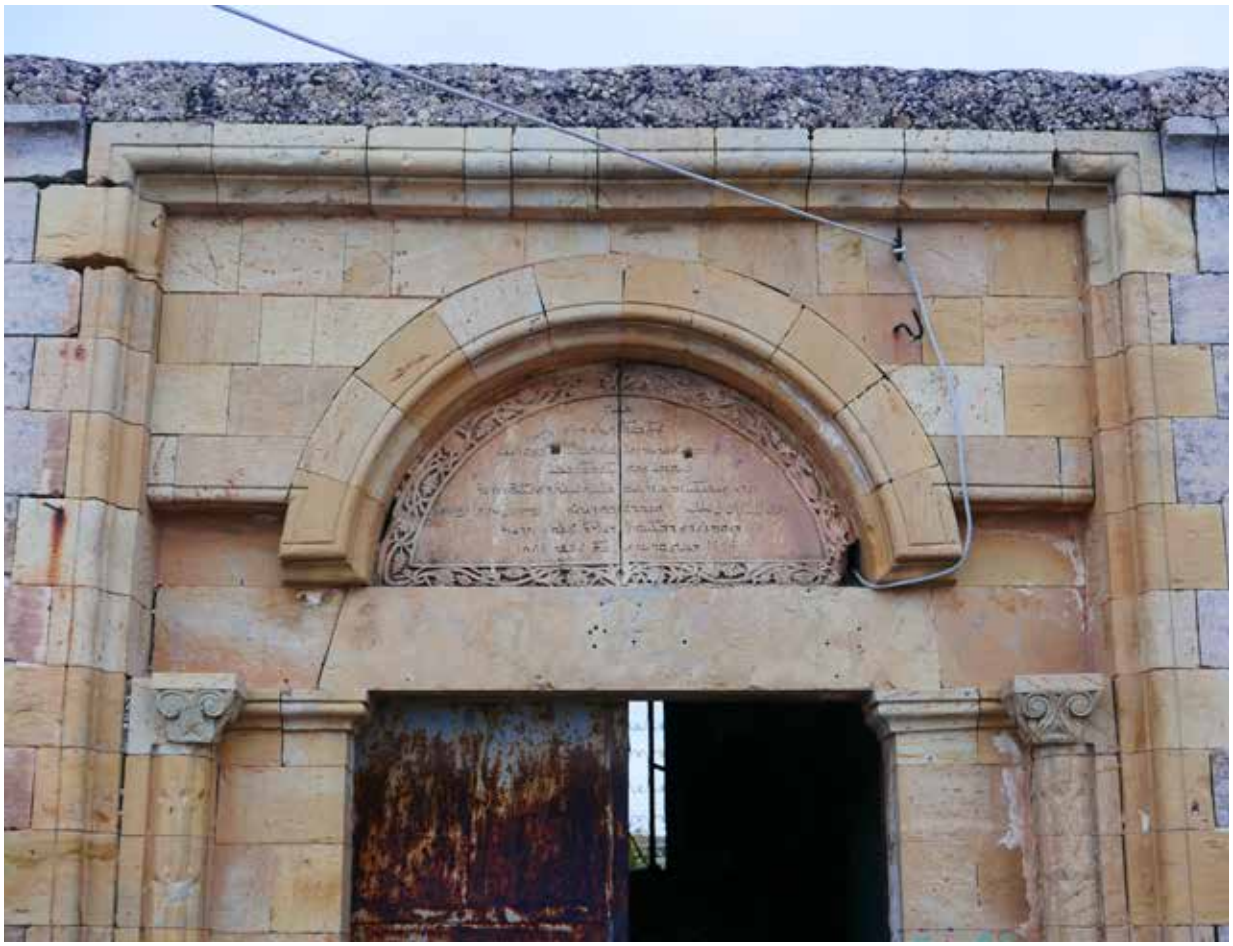

ve eski geçmişine bir atıf niteliğindedir. Efrem'in şiirleri 2012 yılında Gabriel Akyüz'ün Türkçe çevirisiyle Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Akyüz, kitabında Mor Efrem'in hayatına da yer vermiştir (Akyüz, 2012, 20).

Mimari

Kare planlı büyük bir arazi üzerine konumlandırılmış olan manastıra, anıtsal bir kapıyla güneyden giriş sağlanmaktadır. Giriş kapısından kalın payeler üzerine oturan revaklı bir avluya ve oradan kilise avlusuna geçilmektedir. Yapı grubu, bodrum, zemin ve bir üst kattan oluşmuştur. Yapı, geleneksel Mardin mimarisine uygun olarak yığma yapım tekniğiyle kireçtaşı ile inşa edilmiştir. Duvar yüzeylerinde oldukça yoğun sıva izleri görülür. Sokak cepheleri derzli moloz örgülü, iç kısımlardaki duvar yüzeyleri ince yonudur. Duvarların iç ve dış yüzü arasında kalan bölümler ve tonozların iç kısmı moloz dolgudur.

Manastırın güneydoğusunda bulunan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan kilise, dikdörtgen planlı, tek nefli ve apsislidir. Kilisenin ana girişi, batıda üç dilimli sivri kemer ile çevrelenmiş basık kemerli bir kapı ile sağlanmaktadır. Kapı üzerinde yekpare kare bir taş üzerine silmelerle çevrelenmiş, yukarıda bahsettiğimiz, dönemin patriğini anan yedi satırlık Süryanice bir kitabe bulunmaktadır.

Kilisenin güney cephesi, en hareketli cephe olup bu cephe üzerinde de batıdaki giriş kapısı ile aynı formda üç dilimli sivri kemer ile çevrelenmiş basık kemerli ikinci bir giriş daha bulunmaktadır. Bu cephenin doğu ve batı köşelerinde zemin seviyesinde, başka yerden getirildiği düşünülen kitabeler vardır. Kilisenin güney cephesi ikisi yarım kubbeli, biri üçgen silmeli payandalarla desteklenmektedir. Payandalar arasında yarım daire kör kemer ile hareketlendirilmiş lentolu pencereler bulunmaktadır. Bu pencerelerin üzerinde oval ve bitkisel formda tepe pencereleri yer almaktadır. Kilisenin güney ve batı cephelerinde çatı seviyesinde cephe

boyunca devam eden birkaç sıra silme ve yer yer çörtenler bulunmaktadır.

Kilisenin örtüsü dışarıdan düz damlı, içeriden ise çapraz tonozlu olup tonozları destekleyen sivri kemerler yer almaktadır. Kilisenin iç duvarları sağır sivri kemerlerle desteklenmiştir. Kilisenin, iki basamakla yükseltilmiş olan apsisinin her iki yanında birer niş mevcuttur. Nişlerin üstü yarım daire kemer formunda silmeler; yanları ise sütünçelerle hareketlendirilmiştir. Kilise tavan ve duvarlarındaki sıvalar yer yer dökülmüş olup yoğun tahribat gözlenmektedir. Zemin toprak olup döşemeleri tahrip edilmiştir. Kilise günümüzde ibadete açık değildir. Daha önce var olduğu bilinen çan kulesi günümüzde bulunmamaktadır.

Müştemilat bölümüne geçiş, kilisenin batısında yer alan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı bir koridor ile sağlanmaktadır. Koridorun silmelerle hareketlendirilmiş lentolu girişinin iki yanında birer sütünçe bulunmaktadır. Giriş kapısının batısında bir, doğusunda ise iki adet pencere bulunmaktadır. Basık kemerli bu pencereler, iki yanda sütünçelere oturan üç dilimli sivri kemerler ile çevrelenmektedir. Dışardan düz damlı içerden ise çapraz tonozla örtülü olan koridorun doğu ve batısında basık kemer girişli birer oda yer almaktadır. Söz konusu koridor ve yanlardaki odaların geç dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır. Koridorun tavan ve duvarlarındaki sıvalarda yer yer dökülmeler olup yoğun nem izleri görülmektedir. Bu bölümün zemini çimento şapla döşelidir.

Manastırın güneydeki ana giriş kapısından geçilerek kilisenin batı ve kuzeyinde konumlanan müştemilat bölümüne geçiş sağlanmaktadır. Müştemilat bölümü bodrum, zemin ve birinci kattan oluşmaktadır. Müştemilatın zemin katı, etrafında dizili odaların bulunduğu dikdörtgen formlu bir avluya açılan mekânlardan oluşmaktadır. Bu mekânların iç avluya bakan cephe duvarında üç sivri kemerli, kalın payeler üzerine oturtulan çapraz tonozlu, revaklı bölümler, daha sonraki dönemlerde kapatılarak odalara dönüştürülmüştür. Odalar düzgün kesme taştan inşa edilmiş tonozlu mekânlardır. Odaların duvar ve tavanları sıvanıp

boyanmıştır. Duvarlarda yer yer nem izleri ve sıva dökülmeleri mevcut olup zeminler çimento şap ile kaplıdır.

Zemin kat avlusunun batısında bulunan dar bir merdiven ile müştemilatın birinci katına geçiş sağlanmaktadır. Birinci kat da merkezi avlunun etrafına konumlandırılan sivri kemerli revaklı mekânlardan oluşmaktadır. Ancak revaklar sonradan taşlarla örülüp kapatılarak odaya dönüştürülmüş ve içlerine pencere açıklığı yapılmıştır. Müştemilatın bodrum katı ise merkezi avlunun güneybatı köşesinin altında yer almakta olup esas giriş güneye bakan sokaktan verilmiştir.

Güncel Durum

Topoğrafyaya uyumlu yapının sokak cepheleri düzgün ve kaba yonu kalker taşıyla yüksek duvarlar şeklindedir. Yapının kuzey ve batı cephesi caddeye, güney ve doğu cepheleri ise sokağa bakmaktadır. Uzun süre işlevsiz kalması, bakımsızlık ve doğal koşulların olumsuz etkileri nedeniyle tahribata uğramış olan yapı, mekânsal özgünlüğünü ve bütünlüğünü kısmen korumaktadır. Ancak müştemilat bölümleri özgün plan düzenini bozacak değişikliklere uğramıştır. En göze çarpan değişiklik zemin ve birinci kat revaklarının beton malzemeler ile kapatılıp odalara dönüştürülmüş olmasıdır. Yapıdaki en büyük sorunlardan biri nemdir. Duvar yüzeylerinde derz aşınması, küflenme, sıva dökülmesi, yüzey kaybı gibi bozulmalar görülmektedir. Değişikliklere rağmen plan ve mekân özellikleri halen anlaşılabilir durumdadır. Bilgi tabelası bulunmamaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Uzun süredir kullanılmayan ve zamanında gerekli bakımı yapılmayan yapı, vandalizmden zarar görmüştür. Bunda, yapının ana caddeye yakın bir konumda olması ve manastırın müştemilat bölümlerinin konut olarak kullanılıyor olmasının payı büyüktür. Yapının dış duvarları nispeten sağlam olmakla beraber yapının içi oldukça bakımsız ve insan tahribatına açıktır. Yapı, deprem yüklerine de dayanıksız görünmektedir. Manastırın iç cephelerindeki sıvaların hemen hemen tamamı dökülmüştür, ortaya çıkan derzler boşalmaktadır.

Yapı, son yıllarda özellikle Mardin Bienali'nin merkez binası olarak kullanılmasıyla daha görünür olmaya ve korunmaya başlanmıştır. Nitekim, saha ziyareti sırasında kilisenin çatısında devam eden kısmi restorasyon çalışmalarına rastlanmıştır.

Mor Barsavmo Kilisesi

Dr. Elmon Hançer

Mardin, Midyat ilçesi, Bakısyan/ Beth Kustan (Alagöz) köyü, Baylo mezrası
Mevcut işlevi : **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 22.09.2021 - 6491 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Bu yapının tarihiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Mimari

Mor Barsavmo Kilisesi doğu-batı aksında uzanan, tonoz örtülü görece küçük ölçekli bir köy kilisesidir. Apsisin iki yanında odalar vardır ve dışarıdan düzdür. Naosun güneyinde narteksin olduğuna dair izler vardır. İçeriden, apsis yarım dairesinin alt kotunda kuzey ve güney yan mekânlara geçiş veren dikdörtgen açıklıklar, mekânlarda ve apsis duvarında birer pencere açıklığı ve apsiste iki sağır niş görülür. Apsis kemeri basık ve sivri olup, apsisin örtüsü de buna göre şekillenmiştir. İç mekânda, güney duvarı önündeki duvar parçası, muhtemelen bir payenin parçası olup, naosta güney-kuzey iç beden duvarları boyunca yer alan payeleri ve kemerleri akla getirir ki bunlar Tur ʿAbdin köy kiliselerinin tipik özelliğidir.

Mor Barsavmo Kilisesi'nin doğu cephesi önünde yapıya ait bezemeli iki blok taş tespit edilmiştir. Bunlardan birinde Süryanice Estrangelo harfleri ile yazılmış bir kitabe bulunur. Kitabe şehit olan bazı rahip isimleri içerirken üzerinde tarih bulunmaz. Diğer bir taş üzerinde eşit kollu bir haç motifi göze çarpar.

Yapının güneybatı ucunda, güney dış cephe duvarına bitişik küçük ölçekli çapraz tonoz örtülü bir mekân yer alır. Bu mekânın güneydoğu ucunda derin bir kuyu bulunmaktadır. Bu mekânın yan duvarlarının üst kotunda nişler fark edilir. Yapının, temelden yukarı doğru yer yer düzgün ve iri bloklar halinde başlayıp, küçülerek devam eden kaba yonu taş duvar dokusu vardır. Yapı tamamen sıvasızdır.

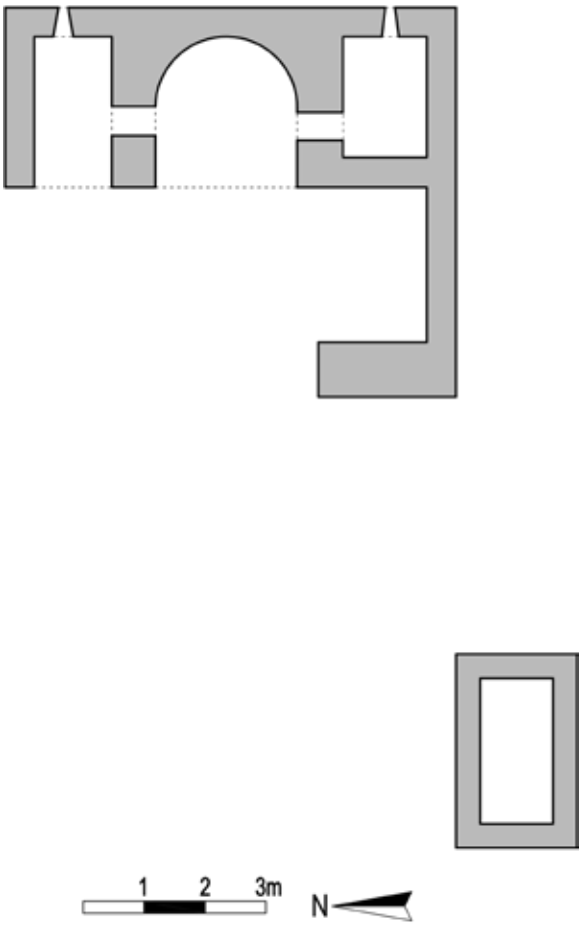

Güncel Durum

Bakısyan/ Beth Kustan köyünün 4-5 kilometre kuzeyinde yer alan Baylo mezrasında bulunan Mor Barsavmo Kilisesi son yıllara kadar ayakta idi. 1980'li yıllarda köy hizmetleri tarafından Sardef (Altıyol) köyünden Bakısyan köyüne açılan yolun çalışmaları sırasında kilisenin bazı bölümleri tahrip edildi (Akyüz-Aktaş, 2004, 33). Bugün kilisenin yakın çevresinde köy yerleşmesinden sadece iki yapının kalıntıları göze çarpar. Bugün, kilise, açılmış olan yolun kenarında bir tepe üzerine kondurulmuş gibidir. Kilisenin naosunda zemin kotu tahminen 2 metre kadar yükselmiştir. Batı, güney ve kuzey duvarlarının tamamına yakını yıkıktır. Doğu cephesi apsis kemerinin üst kotuna kadar ayaktadır. Doğudan yapıyı tamamlayan, güney ve kuzey yan mekânların duvarları ve tonozları harap haldedir. Yapının plan şeması kısmen tanımlanabilir.

Mor Barsavmo Kilisesi'nin bütününde büyük bir tahribat söz konusudur. Duvarlarının yıkık olması, mevcut dokuda hızlı ve yüksek miktarda malzeme kayıpları, yüzey aşınmaları, çökmeler, dökülmeler, apsis tonozunda bozulmalar ilk anda saptanan risklerdir. Taban döşemesi, çöken çatı, tonoz ve duvarların yıkıntıları ve toprakla örtüldüğünden zemin kaybolmuştur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kilisenin bilenler dışında ziyaretçisi yoktur. Rehbersiz ulaşımı çok zordur. Mekânsal kısmi algılanabilirliğine karşın ayrıntılara ve özgün özelliklerine dair bilgi veremeyecek oranda harap olmuştur. Statik durumu bozulmuş, strüktürel yapısı çok kötü durumdaki yapının rüzgâr ve yağmur etkilerine açık ve korunaksız olması doğa tahribatını hızlandırmaktadır.

Kilisenin içinde ve dışında yapılacak arkeolojik bir araştırma-inceleme kazısı ve temizlik çalışması, yapının plan şeması, iç mekân bölümleri ve üst örtü ayrıntılarına yanıt verebilir. Yapının çevresinde bir tepe oluşturacak kadar yığılmış, özellikle güney yönündeki yıkıntılar, doğudan güneybatıdaki şapele kadar uzanan, naosa güneyden bağlanan bir narteksin ve güneyden bir ana giriş kapısının varlığına işaret etmektedir. Kilise, mevcut durumu içinde güçlendirilip, koruma altına alınmalıdır. Bu yapının tarihsel ve kültürel bir miras olarak listelenmesi ve bir bilgilendirme levhası ile Beth Kustan'ın diğer mezralarındaki anıtlarını gösteren bir haritanın hazırlanması yerinde olacaktır.

Mor Şemʿun Manastırı

Süreyya Topaloğlu

Mardin, Nusaybin ilçesi, Arbo köyü (Taşköy)
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 28.07.2021/6402 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Tur ʿAbdin'in en önemli ve en eski manastırlarından biri olan Mor Gabriel Manastırı'nın Mor Şmuyel (Samuel) ve öğrencisi Mor Şemʿun (Simeon) tarafından kurulduğu düşünülür. Bu manastırın güney, doğu ve batısında Mor Şemʿun'a adanmış üç manastır daha bulunmaktadır. Biri ʿArobon'un güneybatısında, diğeri Mzizah'ın batısında yer alır. Üçüncüsü, Arbo'daki Mor Şem'un manastırıdır (Palmer, 2010, 217). Tur ʿAbdin'de ana bir manastır ve ona bağlı küçük manastırların olduğunu görmekteyiz. Palmer'a göre Mor Gabriel Manastırı'ndan çıkmaya zorlanan rahipler, Arbo'daki terk edilmiş manastıra yerleştiler. 1718-1838 yılları arasında ürettikleri el yazmalarının kolofonlarından anladığımız kadarıyla, bu manastıra kendi manastırlarının isimlerinden birini verdiler (Palmer, 2010, 219). Arbo, 1401'de, Timur'un istilasından kurtulmuştur. Ancak 1403'te Hasankeyf Beyi Malik al-ʿAdel tarafından hem bu manastır hem de Hbob ve Arbo köyleri yıkılmıştır (Palmer, 2010, 217, dn.212).

Tipik bir manastır kilisesi planına sahip olan manastırın ana kilisesinde Wiessner, iki yapım evresi saptamıştır (1981, I/I, 108, fig. 24). Wiessner'in planına göre apsis ve naosu bölen duvarlar sonradan yapılmıştır. Sinclair de bu kısmın sonradan yapıldığını belirtir (Sinclair, 1987, III, 327). Anschütz'e göre bu manastır Arbo'nun Geç Antik Dönem'deki önemine dair bir kanıttır (1982, 76).

Mimari

Manastır, iki katlı, avlulu, yığma bir yapıdır. Güncel durumunda üst katındaki mekânların duvarları harabe halindedir ancak zemin kat korunmuştur. Manastır kilisesinin giriş kapısının üzerinde yer alan üç taş bloğa birer haç işlenmiştir. Bunların üçü de farklı geometriye sahiptir. Giriş mekânı kuzey-güney yönünde uzar ve beşik tonozla örtülüdür. Batı duvarında, giriş kapısının devamında ortada bir kemer yer alır. Bunun iki yanında ise nişler bulunur. Doğu duvarında bu kemer ve nişleri karşılayan üç kemer bulunur ancak bu kemerler geç dönemde doldurulmuştur. Kuzey ve güneydeki iki kemer de doldurulurken bir kapı açıklığı ve bir küçük niş bırakılmıştır. Güney duvarının ortasında tonoza kadar yükselen bir girinti görülür. Bu girintinin yapının özgün halinde açıklık olabileceği düşünülse de şu an kapalıdır.

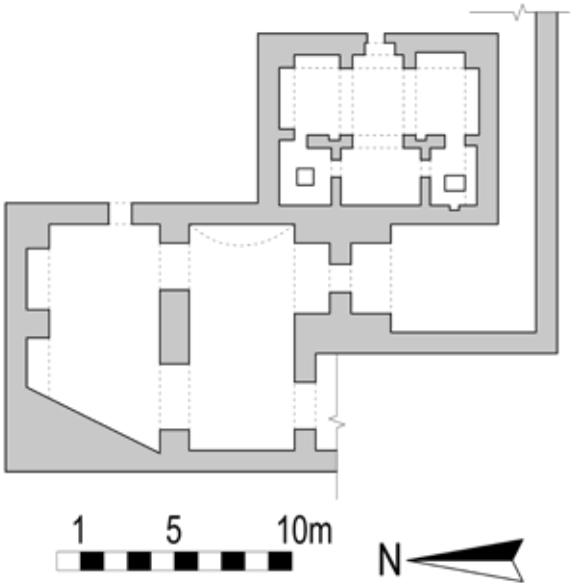

Bu odanın doğu paralelinde giriş mekânıyla aynı uzunlukta olan bir oda daha yer almaktadır. Bu oda üç mekâna bölünmüştür. Girişin karşısındaki apsis kemeri de doldurulmuştur ancak sonradan bu dolgu duvarın yıkıldığı görülmektedir. Apsisin kuzey ve güneyinde yer alan yan odalarda birer sunak bulunur. Bu odalardan apsisin orta mekânına geçiş bulunmaktadır. Bu iki mekânın kuzeyinde avludan girişi bulunan bir koridor yer alır. Bu koridor takip edildiğinde bizi apsisin arkasında bulunan başka bir odaya ulaştırır. Bu mekân da beşik tonozla örtülü olup doğu-batı aksında uzanmaktadır. Buradan güneye ilerlendiğinde ise bu mekâna

paralel yerleşen ve iki kemerli açıklıkla ulaşılan başka bir büyük odaya geçilmektedir. Manastırdaki tüm duvarlar birbirlerine neredeyse dik bir düzenle bağlanmaktayken bu mekânın doğu duvarı kuzeydoğu güneybatı aksında uzanır. Odanın batısında bir geçiş daha görülmüştür ancak yıkıntılardan dolayı ulaşılamamıştır.

Güncel Durum

Mor Şemʿun Manastırı, Arbo (Taşköy) köyünün kuzeybatısında, yerleşimin biraz dışında yer alır. Manastırın büyük bir kısmı ayaktadır. Zemin kat korunmuştur ancak bu katın üzerinde yer alan yapı kalıntıları üst kat plan şemasının anlaşılması için yeterli değil. Kilisede yapılmış olan kemerlerin örülmesi ve açıklıkların kapatılması gibi müdahaleler yapının Wiessner'in de belirttiği gibi en az iki yapım evresinden geçtiğini düşündürmektedir. Yapı ciddi strüktürel problemlere sahiptir ve yapısal çatlaklar mevcuttur. Yapıda yoğun malzeme kaybı gözlemlenmektedir. Dış ve iç cephe derzlerinin büyük bir kısmı kaybolmuştur. İç mekânlarda, tonoz yüzeyinde yer yer çimento esaslı bir sıva bulunmaktadır. Benzer harç kalıntıları duvarlarda da gözlenmektedir. Benzer bir müdahale, apsis yan odalarındaki sunaklarda da görülmektedir. Manastır için en önemli güncel sorun nemdir. Bu sorunun yakın gelecekte yapı genelinde başka kayıplara sebep olacağı açıktır. Yapının neredeyse bütününde bitkilenme vardır. İç mekânların tüm duvarlarında yosunlanma vardır.

Avluda yer alan yıkıntıların bir kısmı toprakla kaplıdır. İçine girildiğinde yapının planı okunabilmekte ve mekansal özellikleri kavranabilmekteyken, yapı ilk yaklaşımda ziyaretçinin gözünde bir harabe imgesi yaratmaktadır. Manastır bulunduğu yerleşimin biraz dışında yer alır ancak yakınlarında iki köy bulunmaktadır. Yakın çevresinde iki ev gözlenmektedir. Her ne kadar evlerin sakinleri manastırla ilgilense de, yapı herkesin ulaşabileceği bir alanda olduğu için vandalizme açıktır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Manastırın ciddi yapısal sorunları vardır. Bu sorunların kötüye gitmemesi için yapı daha fazla zarar görmeyecek hale getirilmelidir. İlk yapılması gereken geçici güvenlik ve sağlamlaştırma önlemleri almak olmalıdır. Yapısal çatlakların bulunduğu ve yıkılma tehlikesi olan yerlerde fiziksel destekler oluşturulmalıdır. Yapının güncel en büyük sorunu nem olduğundan yağışlarla biriken suyun tahliyesi için uygun bir yöntem düşünülmelidir.

Birincil önlemler alındıktan sonra yapının restorasyonu mümkün olabilir ancak bunun öncesinde toprak altında kalan kısımları için bir kazı çalışmasına ihtiyaç duyulacaktır. Kazı çalışması ve daha incelikli bir araştırma süreci sonrasında yapının özgün hali anlaşılabilir. Köydeki Süryani cemaatinin yapıyı restore etmek istediği bilinmektedir. Cemaatin, daha önce de kendi kaynaklarıyla köydeki üç yapıyı restore ettikleri saha çalışması sırasında öğrenilmiştir. Manastırla ilgili herhangi bir bilgilendirme panosu yoktur. Bir pano eklenmesi, korunmasına dair farkındalığı artıracaktır.

Mor Theodute Manastırı

Suna Kabasakal Coutignies

Mardin, Savur ilçesi, Kıllıt (Dereiçi) köyü
Mevcut işlevi : **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 31.07.2018/3597 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Bu manastır, Diyarbakır Metropoliti Theodute tarafından, ölümünden (698 yılında) kısa bir süre önce kurulmuştur. Tur ʿAbdin'de 7. ve 8. yüzyılda çok sayıda kilise ve manastırın inşa edildiğini ya da onarıldığını görüyoruz (Keser-Kayaalp 2013). Bu manastır da o dönemde sıfırdan inşa edilen manastırlardan biri olmalıdır. Mor Abay Manastırı'na ayırdığımız bölümde bahsettiğimiz gibi bu manastır, tepelerdeki Mor Dimet ve aşağıda köye daha yakın olan ve Mor Theodute'ye sadece 500 metre uzaklıktaki Mor Abay ile birlikte düşünülmelidir. 8. yüzyılda inşa edilen manastırlar, 6. yüzyılda inşa edilenler gibi (bkz. Mor Abay) anıtsal değil, daha küçük ölçeklerde inşa edilmiştir. Manastırda 1470'de on sekiz, 1589'da üç rahip olduğu bilinmektedir (Palmer, 2010, 195). Bu manastırın mezar yapısında geçirilen bir gecenin baş ağrılarına iyi geldiğine inanılmaktadır.

Theodute'nin hayat hikâyesi 7. yüzyıldaki manastır hayatıyla ilgili önemli bilgiler içerir. Çeşitli manastırlar gezdikten sonra Mor Gabriel'e gelmiştir (hayat hikâyesinin önemli bir kısmının İngilizce çevirisi için bakınız: Palmer, 1990, 88-90). O sırada Dara'ya hükmeden bey tarafından Mor Abay'a davet edilir. "Azizler Mağarası" olarak bilinen yerde kalır. Bu muhtemelen bugün Mor Dimet olarak bilinen manastırdır. Sonra Dara Beyi'nin izni ve teşvikiyle, ki bu muhtemelen adı Elustriya olarak geçen kişidir, kendine bir manastır kurar ve içinde Meryem Ana'ya adanmış bir kilise inşa eder. Bu manastırda bir çuvalda hayatı boyunca toplamış olduğu rölikler için bir mekân inşa eder (Palmer, 1990, 167).

Mimari

Yapının doğu ve güney duvarının kesiştiği köşe ayakta kalmıştır. Duvarlar kaba yonu, yığma taşla inşa edilmiştir. Görünen kısımları ile plan tipi okunamamaktadır. Yapının kuzey kısmında sadece üst kısmı görünen bir açıklık bulunmaktadır. Yapıya ait tescil fişinde bu girişin kemerli olduğu ve altında dromoslu ve düzgün kesme taşla inşa edilmiş bir mezar odası olduğu belirtilmektedir. Bu bilgi hayat hikâyesinde inşa ettiği söylenen mezar odası ile uyumludur.

Güncel Durum

Kıllıt köyünün kuzeybatısında, Mor Abay Manastırı'nın kuzeyindeki yamaçta, ana yola 2 kilometre mesafede yer almaktadır. Yapı tamamen yıkık ve okunamaz durumdadır. Yıkılan kısımların oluşturduğu moloz yığını nedeniyle izler anlaşılamamaktadır. Kuzey tarafta, yere gömülü olarak bulunan mekânın yanında dairesel işlemeli bir taş blok vardır. Mekânın içine girilememektedir. Kalan kısımlar bakımsız ve kötü durumdadır ve kaçak kazılarla tahribata uğratılmaktadır. Bilgi tabelası yoktur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Hava şartlarına ve insan tahribatına açık olması nedeniyle tamamen çökme tehlikesi taşımaktadır. Araştırma kazısı, detaylı rölöve ve araştırmalar yapıldıktan sonra acil bir koruma projesi hazırlanmalıdır. Kıllıt köyü, Mor Abay ve Mor Dimet manastırları ile birlikte düşünülecek bir yürüyüş rotasının parçası olabilir.

Dera Būbe

Dr. Pınar Aykaç

Mardin, Dargeçit ilçesi, Baskil/ Beth Sqole (Kısmetli) köyü, Calahat mevki
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 22.10.2015/ 3658 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe
Palmer'a göre, Wiessner tarafından kaydedilen (1982 I/I, 173-5, fig. 42) Baskil'deki yer altı kilisesi 'Dera Būbe' olarak anılan manastırın parçası olmalıdır (2010, 206). Köylüler, bu yer altı manastırını 12. yüzyılda el yazmaları üretimiyle ünlü Kaf Salte Manastırı ile ilişkilendirmektedir. Barsavm, Kaf Salte'nin Mıhallemi bölgesinde olduğunu söyler; Baskil bu tanıma uymamaktadır (Palmer, 2010, 206). Bunun yanında, el yazmaları üretimi ile ünlü bir manastırın yer altında olma ihtimali azdır.

Mimari
Kaya oyma manastır, Baskil eski yerleşimine ait olduğu düşünülen oldukça geniş bir alanın içerisinde yer alır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2015 yılında hazırlanan envanter fişine göre alanda mezar olduğu düşünülen kaya oyma bir mekân ile altı sarnıç bulunmaktadır. Yapının 500 metre kadar kuzeyinde Mort Saro Kilisesi yer alır.

Tamamı yeraltında olan yapıya, güneyde sonradan ana kayanın delinmesiyle oluşturulan bir açıklıktan dikine aşağı inilerek

ulaşılır. Kilisenin güney doğusundaki açıklıktan yaklaşık üç metre genişliğinde ve yirmi metre uzunluğunda bir tünelle güney doğu yönüne uzanan kaya oyma dikdörtgen planlı bir mekâna ulaşılır. Bu mekân, yeraltındaki manastır olduğu düşünülen bu yapı grubunun karşılama mekânıdır ve girişi kemerli bir niş ile vurgulanmıştır. Girişin yanındaki mezar odasının dört duvarında beş arcosolia bulunmaktadır.

Manastırın kilisesi tipik bir manastır tipi kilisedir. Naos kareye yakın planlı olup, apsis kısmı üç bölümlüdür. Ana kayanın içine oyulan kilisede, naosun doğu kısmı ana kayanın altında içeriden moloz taş örgülü kuzey-güney doğrultusunda bir beşik tonoz ile örtülmüştür. Naosun güney duvarının tonozla birleştiği kotta dairesel bir pencere ile mekâna ışık sağlanmıştır. Naos kısmının doğu cephesinde zeminden başlayan dikdörtgen bir niş, ortada kilisenin yanındaki tünele geçişi sağlayan dikdörtgen bir açıklık ile yarım daire profilli bir sağır kemer yer alır. Naosun kuzey ve batı cephelerinde, üçer adet, yaklaşık 60 santimetre genişliğinde, yarım daire profilli sağır kemer bulunur. Naosun doğu cephesi simetrik bir düzene sahiptir. Ortada tonoz üzengi hattına kadar yükselen yarım daire profilli kemerli bir açıklıktan apsise, bu açıklığın iki yanındaki dikdörtgen açıklıklardan ise apsis yan odalarına ulaşılır. Bu açıklıkların arasında zeminden yaklaşık bir metre yükseklikte dikdörtgen formlu iki niş yer alır. Kuzeydeki kapı açıklığının üzerinde yarım daire profilli bir açıklık bulunur.

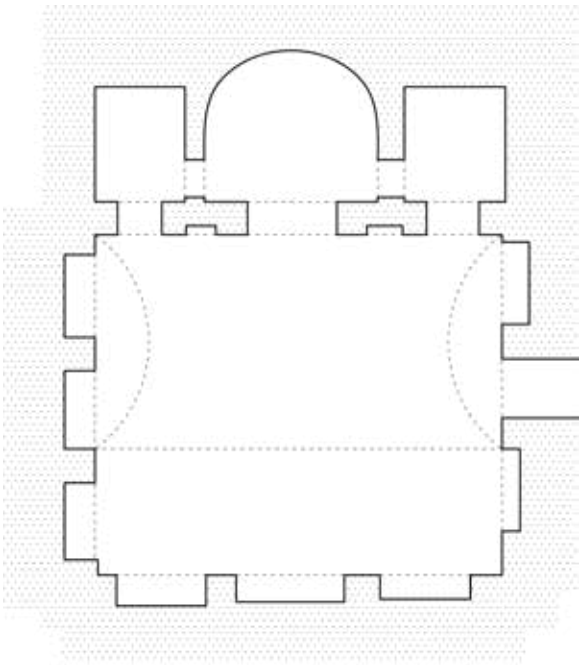

Manastırın ana kilisesinin planı.

Kareye yakın dikdörtgen planlı apsisin doğu kısmı yarım daire şeklindedir. Apsisin güneyindeki duvarda dikdörtgen planlı bir niş ve bu duvarın güney duvarıyla birleştiği kısımda yarım daire planlı bir niş yer alır. Apsisin kuzey duvarının ortasındaki dar bir açıklıktan kuzeyindeki odaya ulaşılır. Bu mekân kareye yakın dikdörtgen planlı olup, doğu duvarının kuzey ve güney duvarlarıyla birleştiği köşeler yuvarlatılmıştır. Apsisin güney duvarının ortasındaki bir açıklıktan güneyindeki odaya ulaşılır. Bu mekân dikdörtgen planlı ve doğu kısmı yarım daire şeklindedir.

Yapının sağır kemer profilleri ve kapı açıklıkları gibi mimari elemanlarında ince bir işçilik göze çarpmaktadır. Yapıda herhangi bir kitabe veya bezeme kalıntısına rastlanmamıştır. Tamamı yer altında olan kaya oyma yapının üzerinde bir yapı olabileceği düşünülebilir.

Güncel Durum

Manastır, Kısmetli köyünün 3 kilometre güneydoğusunda, Calahat mevkiinde, 1. derece arkeolojik sit alanı olarak 2015'te tescil edilmiş eski Beth Sizle yerleşimi içinde bulunmaktadır. Manastıra, köyün güneyindeki asfalt yoldan sonra dar bir patikadan yaklaşık 2 kilometrelik bir yürüyüş sonrasında ulaşmak mümkündür. Yapı grubunun özgün girişinin zemin kotunun dolması nedeniyle erişimi zordur. Girişi sağlamak amacıyla kilisenin güney duvarında sonradan geniş bir açıklık oluşturulmuştur. Yapıyı yerel bir rehber olmadan bulabilmek zordur. Bu nedenle bilenler dışında ziyaretçisi yoktur. Kilise günümüzde kullanılmamakta ve bakımsız durumdadır.

Kilise özgün plan şemasını ve mekânsal niteliklerini büyük ölçüde korumaktadır. Güney duvarında sonradan oluşturulmuş açıklık nedeniyle yapının zemin kotu toprakla dolmuştur. Yapının apsis bölümüne geçişi sağlayan açıklığın bir tarafındaki duvarda birim malzeme kaybı gözlenmiştir. Apsisi naostan ayıran duvarda derin yapısal çatlaklar bulunmaktadır. Apsisin bir bölümünü taşıyan moloz örgülü tonozun derzlerinde boşalmalar gözlenmiştir. Mekânın tavanını oluşturan ana kayada ise ciddi yarıklar ve kopmalar oluşmuştur. İç mekânlarda nem nedeniyle taş yüzeylerde ciddi aşınmalar, bitkilenme ve tuzlanma izlenmektedir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Baskil envanter fişine göre, ana yoldan oldukça uzak olan bu yerleşiminin çeşitli yerlerinde definecilik amaçlı çok sayıda kaçak kazı çukuru ve tahribata rastlanmıştır. Kilisenin özellikle apsis kısmının zemininde benzer bir kaçak kazı çukuru gözlenmiştir. Kilisenin güney duvarında sonradan oluşturulan açıklık ile ana kayadaki yarıklar strüktürel sorunlara neden olmaktadır. Yapının özellikle tavanı ve güney duvarının strüktürel olarak güçlendirilmesi gerekmektedir. Sonradan oluşturulan açıklığın etkisiyle yapı sel gibi doğal afetlerde kolayca zarar görebilir.

Yapı insan ve doğa tahribatına açık, korunaksız ve bakımsız durumdadır. İç mekânlarındaki nem sorunu, ana kayanın hızlı bir şekilde bozulmasına neden olmaktadır. Acil koruma önlemleri alındıktan sonra yapıda genel bir temizlik çalışması yapılmalı, araştırma kazısı ile birlikte detaylı belgeleme çalışmasının ardından ileriye dönük uzun vadeli koruma önlemleri alınmalıdır.

Yapının rölöve, restitüsyon, restorasyon projeleri hazırlanmalı ve bu projelere göre koruma önlemleri alınmalıdır. Köy merkezinden oldukça uzakta yer alan kilise ve çevresinde defineciliğe karşı tedbirler alınmalı, kilise ve Baskil yerleşimi, arkeolojik alan olarak çevrelenmelidir. Baskil yerleşiminde arkeolojik yüzey araştırmaları ile temizlik çalışması yapılmalıdır. Köyden çok uzak olan yapının ana yola bağlantısını sağlayacak bir patika yol düzenlenmeli ve ana yol ile yapının girişine bilgilendirme tabelası konulmalıdır.

Yapı, yakınında yer alan Mort Saro Kilisesi ve eski Baskil yerleşimi ile birlikte düşünülerek bir yürüyüş güzergâhının parçası olarak tasarlanabilir. Koruma projesine ek olarak, yapının çevresiyle ilişkisini değerlendirerek sunumunu daha iyi sağlayacak bir çevre düzenleme projesi hazırlanabilir.

Mor Sobo Kilisesi

Dr. Banu Pekol

Mardin, Nusaybin ilçesi, Beth Manʿem köyü
Mevcut işlevi: **Ağıl**
Tescil durumu: **Tescilli - 28.07.2021/6398 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Palmer, Beth Manʿem'i hayalet köy olarak tanımlar ve ziyareti sırasında kilisenin hayvan dışkısıyla dolu olduğunu söyler (Palmer, 2010, 232). Bu durum aynı şekilde devam etmektedir. Kiliseyi tarihlendirmeye yardımcı olabilecek herhangi bir süsleme ya da mimari eleman yoktur. Yapı, Tur ʿAbdin'deki tipik köy kiliseleri planındadır ve çok büyük ihtimalle 8. yüzyıl sonrasında inşa edilmiş ve yüzyıllar içerisinde çeşitli ekleme ve onarımlardan geçmiştir.

Mimari

Kilise, doğu-batı yönünde uzun, dikdörtgen şeklinde ve tek neflidir. Kuzey cephesi yamaca yaslanmıştır. Yığma teknikle, kaba yonu taş kullanılarak inşa edilmiştir. Dış cephesi sıvasız, iç cephesi ise ilk yapım tarihinden sonra yapıldığı anlaşılan bir müdahale ile sıvanmıştır. Kilisenin tek girişi, naosun güney duvarının merkezindeki kapıdan mümkündür. Kilisenin güneyinde, bir *beth slutho* (bölgede yaygın olan açık hava apsisi) vardır.

Yapım tekniğine bakıldığında, önce nef, sonra apsis, en son da apsis yan odasının ve *beth slutho*'nun inşa edilmiş olduğu anlaşılır. Bu sebepten de apsisin merkezi ve nefin merkezi tam olarak aynı akstа bulunmaz. Nef, beşik tonoz ile örtülüdür. Nefin kuzey duvarında üç adet yuvarlak kemer ve bunların oturduğu payeler bulunur. Bunlardan batıdaki iki tanesinin ortasındaki, muhtemelen

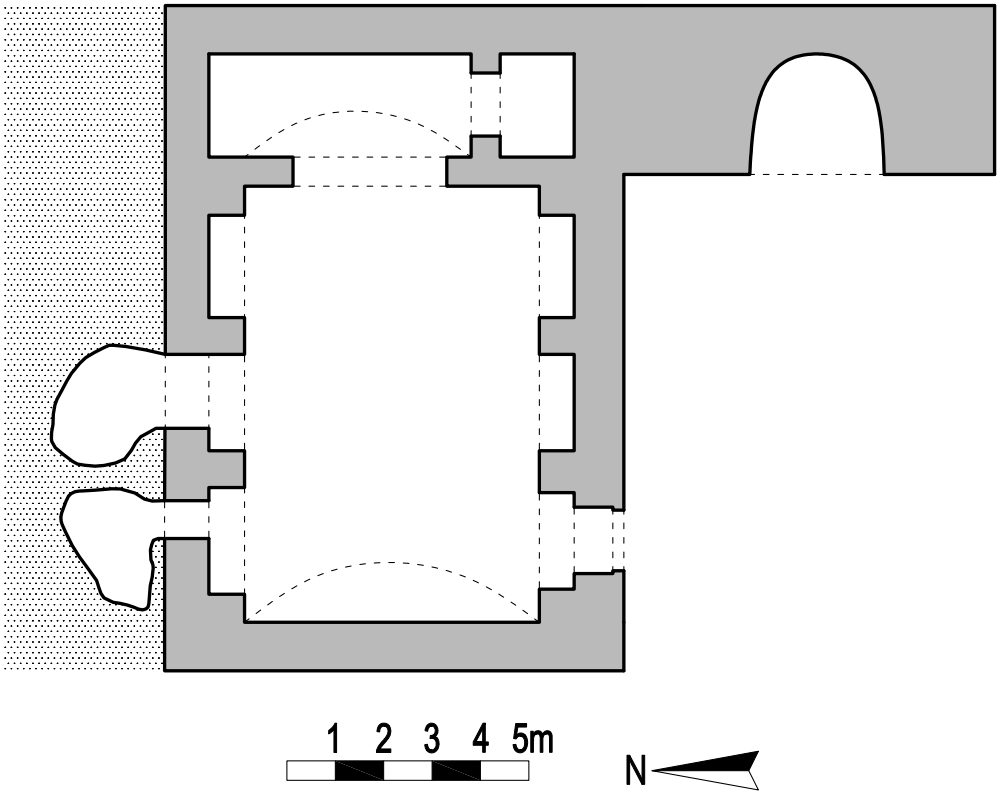

sonradan oyulmuş açıklıklardan geçilerek kaya oyma, amorf şekilli birer mekâna ulaşılır. Nefin güney duvarındaki üçlü kemer-paye sırasının doğu ve batıdakileri kördür, merkezdeki kemerin altında ise kilisenin giriş kapısı bulunur. Giriş kapısının düz lentolu, büyük ve düzgün kesme taş bloklar ile yapılmış bir sövesi vardır. Bu lento, içeriye girince yuvarlak bir kemere dönüşür.

Apsis naostan birkaç basamak yüksektedir ve naostan daha dar bir mekân olup, daha dar bir beşik tonozla örtülüdür. Muhtemelen apsis kısmı diğer 8. yüzyıl kiliseleri gibi süslü bir kemere sahipti. Apsisle birlikte yıkılan apsis kemeri yeniden özensizce yapılmıştır. Naostan apsise geçişte, daralmayla oluşan duvarın her iki yanında nişler açılmıştır. Apsisin güneyinde ve apsisten iki kemerli bir açıklık yoluyla geçilerek ulaşılan, *diakonikon* olarak işlevlendirilmiş olması muhtemel, dikdörtgen bir mekân daha bulunur. Doğu duvarının üst kotlarında, güney duvarının batı ve doğu kemerlerinin merkezinde birer pencere bulunur. En çok aydınlatma, batı duvarının üst kotunda, biri daha yukarda olmak üzere dizilmiş üç adet pencereden gelir. Kilisedeki tüm pencereler dışa doğru daralan dikdörtgen formdadır.

Nefin kuzey iç duvarında, payelerin üzerinde diş sıralı süslemeli impostlar vardır. Bunların dışında bir bezeme yoktur. Kilisenin dış kaplama taşlarında ise iki adet haç oymalı, bir adet de Süryanice kitabeli taş görülmüştür. Naosun güney duvarının dış yüzünde dışa taşkın bir silmenin izi vardır. Bu silme sonradan yapılan apsis duvarında tekrarlamaz. Kapının iç duvarlarına yapılan sıva daha ıslakken, sıvaya haç şeklinde damgalar basılmış ve sıva kuruduğunda bunlar kalıcı bezemelere dönüşmüştür.

Güncel Durum

Kilisenin bulunduğu terk edilmiş köy, günümüzde göçerler tarafından kullanılmaktadır. Kilise bu yerleşim içinde bir ağıl görevi görmektedir. Kilisenin çevresinde terk edilmiş ve yıkık binaların dışında, göçerlerin kurduğu geçici çadırlar bulunur. Kiliseye rehber ve arazi aracı olmadan ulaşılması çok zordur. Bilenleri dışında ziyaretçisi yoktur, herhangi bir yönlendirme veya bilgi tabelası bulunmaz.

Bakımsız olan kilise, orta derecede korunmuştur; bunun ana sebebi çevrede yapıyı tahrip edecek veya yapı taşlarını başka inşaatlar için kullanabilecek kişilerin olmamasıdır.

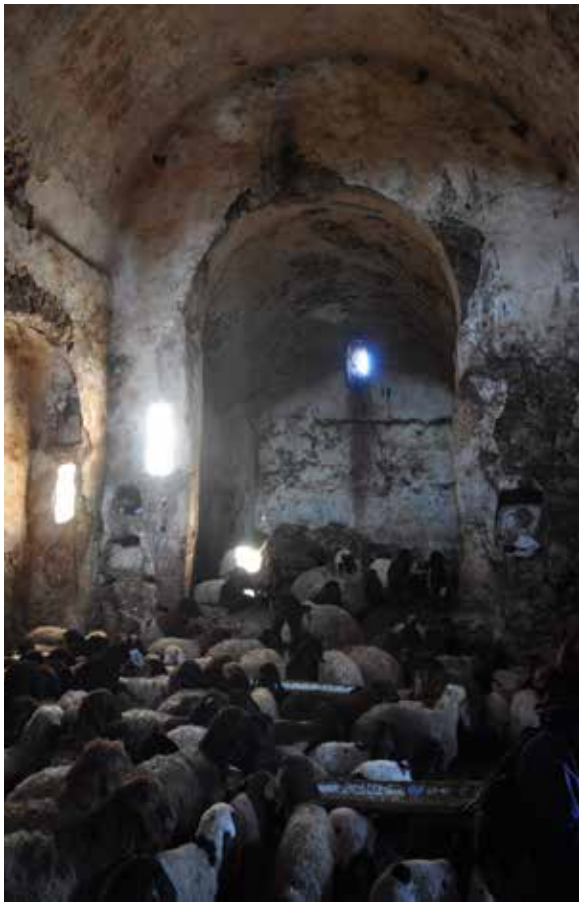

Bunun sonucunda günümüzde planı ve mekânsal özellikleri halen anlaşılabilir durumdadır. Ancak, ağıl olarak kullanılması sonucunda içerideki hayvanların dışkısı yapıya kimyasal zarar vermektedir. İç mekândaki sıvalarda ciddi miktarda kayıplar oluşmuş, çimento ile niteliksiz onarımlar yapılmıştır. Kilisenin kapısı yoktur, yalnızca içerideki hayvanların dışarı çıkmasını engelleyen bir ahşap düzenek bulunur. Çatısında yoğun bitkilenme ve özellikle köşelerde ciddi malzeme kaybı vardır. Yapıda önlemi alınmayan su alma sebebiyle ciddi nemlenme sorunları vardır. Bu sorunlar tuzlanma, malzeme kaybı, yüzey aşınması, derz boşalması ve bitkilenme ile sonuçlanmıştır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kilise, deprem yüklerine nispeten dayanıklı ancak rüzgâr ve yağmur etkilerine korunaksızdır. Hayvan gübresinin getirdiği tahribat özellikle dikkat çeker. Yapının insan, hayvan ve doğa tahribatına açık olmasının önüne geçilebilmek için bir an önce önlem alınmalıdır. Kilise, içindeki gübre dolgusundan ve ağıl işlevinden arındırılmalı, temizlenmeli ve görünürde sağlam olan zemin seviyesi ortaya çıkartılmalıdır. *Beth slutho* da aynı şekilde temizlenerek güçlendirilmelidir. Restorasyon projesi bağlamında yapının tamamının bu hali ile güçlendirilmesi ve üst örtüdeki eksik kısımların tamamlaması yapılarak korumaya alınmalıdır.

Eskiden köyün ana kilisesi olarak kullanıldığı anlaşılan kilise, bölgenin turizm rotalarına dahil edilebilir. Yapıya yönlendirme ve bilgi panolarının yerleştirilmesi gereklidir. Terk edilmiş bir köy dokusu ile çevrili olması, kilisenin bilgi panolarında bu köyün tarihinin de anlatılması gerekliliğini beraberinde getirir.

Mor Behnam Kaya Kilisesi

Suna Kabasakal Coutignies

Mardin, Yeşilli ilçesi, Benabil (Bülbül) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 01.07.2009/2338 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Bu kaya kilisesi ile ilgili tarihi bir kaynağa ulaşılamamıştır. Ancak Mardin Metropoliti Yuhannon'un (ö. 1165) yaşam hikâyesinde Mor Behnam ile ilgili bir anekdotu aktarmak yerinde olacaktır. Yuhannon'un yaşam hikâyesinde kilise ve manastırların tarihlerinin kaydedilme nedeni olarak bir süre sonra bu yapıların terk edilebileceği ve bazılarında olduğu gibi ileride kime adandıklarının bilinmeyeceği endişesi gösterilmiştir. Aynı şekilde kilise ve manastırların adandıkları azizlerin de yaşam hikâyelerinin kaybolduğundan bahseder. Buna örnek olarak da Mor Behnam'ı gösterir: "Bugün havailer çağında olduğu gibi kendisine gelen inananlar için büyük işler ve mucizeler yapan bu azizin hayat hikâyesi sadece sözlü gelenekte vardır ve isteyen bu hikâyeyi öz bir şekilde ya da abartarak anlatabilir. İşte bu nedenledir ki biz bu manastırların isimlerini, daha önceki azizleri ve bu azizlerin bulundukları yerlere bu yapıları inşa eden diğer azizleri hatırladık. Her manastır için lâyıkıyla bir hikâye olması uygundur" (Vööbus, 1976, 219). Yuhannon'un yaşam hikâyesinde söylendiği gibi yapılar yok olmakta ya da zamanla adandıkları azizler unutulmaktadır.

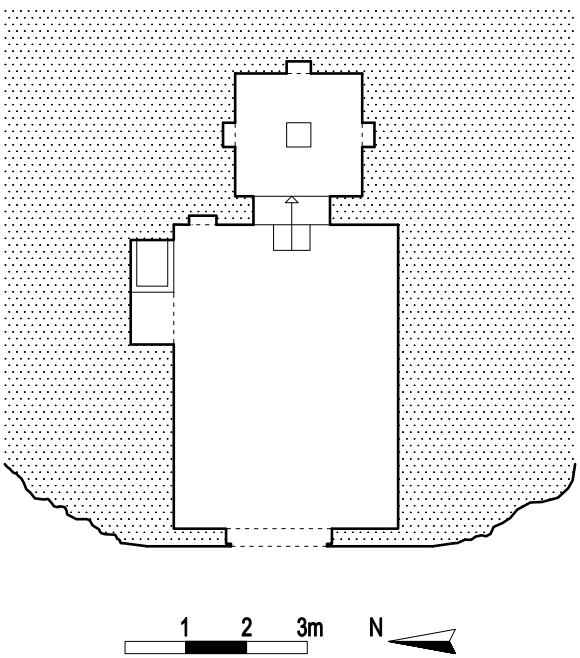

Tur ʿAbdin'de kireç taşı oldukça yumuşaktır ve kayadan oyma kilise ve manastırlara olanak vermektedir. Wiessner, kayadan oyma kilise ve manastırları tek bir ciltte toplayarak bize bu yapılar ile ilgili genel bir fikir vermektedir (1981, I). Bu kilise de bölgedeki diğer kaya oyma mekânlarla benzerlik göstermektedir.

Mimari

Mor Yaʿkup Manastırı'nın kuzeyinde yer alan küçük ölçekli kilise, kaya oyma olarak inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı kiliseye batı tarafında yer alan kısa kenardan girilmektedir. Apsis dikdörtgen şeklindedir.ana mekânın kuzeydoğu köşesinde bir vaftiz kurnası yer almaktadır. Üç basamakla çıkılan apsiste ufak bir sunak bulunmaktadır.

Güncel Durum

Köyün içinde yer alan yapı kaya oyma olması nedeniyle strüktürel olarak korunmuştur ancak malzeme bozulmaları, duvar yüzeylerinde tabakalanma, is lekeleri, malzeme kayıpları, yüzey aşınmaları ve vandalizm nedeniyle kötü durumdadır. Plan ve mekân özellikleri anlaşılabilir durumdadır. Bilgi tabelası bulunmamaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapının konumu ve tamamen korumasız olması nedeniyle insan eliyle oluşan ve doğal şartların yaratacağı tahribatların süreceği kesindir. Bu nedenle yapıda öncelikle rölöve, belgeleme ve temizlik çalışmaları yapılmalı, daha sonra restorasyon ve onarım projeleri oluşturulmalıdır. Köy içinde başka kiliseler de olduğu için, diğerleri ile birlikte Bülbül köyü için turistik bir rotanın parçası olabilir.

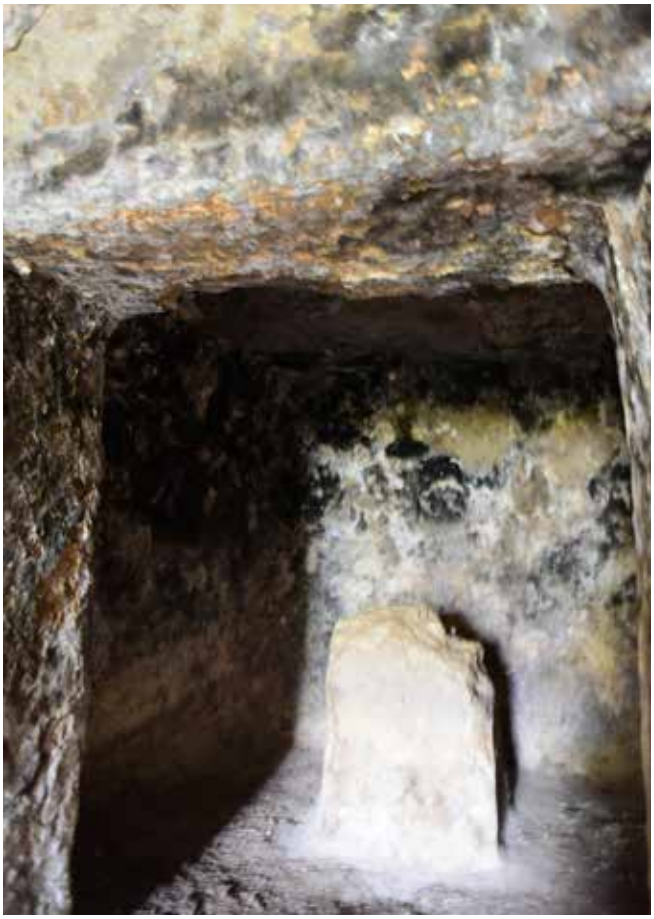

Mor Behnam Manastırı ve Mor Yusuf İnzivası

Dr. Mesut Dinler

Mardin, Yeşilli ilçesi, Benabil (Bülbül) köyü
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 06.07.2010/3280 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Deyrulzafaran Manastırı'nın kuzeyindeki Hazro Dağı'nda bulunan manastırların en doğuda olanıdır. Mor Yusuf İnzivası'ndan en erken 1335'te bahsedilir (Palmer, 2010, 189). 17. ve 18. yüzyıllar manastırın en aktif olduğu zamanlar gibi görünmektedir. Barsavm'un tarihçesinde 1648-1749 arasına tarihlenen sekiz kaynakta manastırın ismi geçmektedir. 1653'te Mafiryanlığa yükselen Bateli Rahip Behnam'ın da bu manastırda olduğu belirtilir (Barsavm, 2006, 75). Akyüz son rahibinin Meşte'li R. Yohannan (ö. 1885) olduğunu söyler (Akyüz, 1998, 158). Kayadan oyma manastırlar dünya işlerinden elini çeken patrikler ve rahipler için bir kaçış noktası oluyordu. Palmer'a göre 1791 yılında tüm deneyimli rahipler tepelerdeki manastırlarda yaşıyorlardı. Krüger bu manastırın ayrıca Der Alkkahf olarak adlandırılmış olabileceğini söyler (1938, 40).

Mimari

Mor Behnam Manastırı'na girilememiş, drone ile görüntüleri alınabilmiştir. Terkedilmiş, girilmesi zor kayaya oyma bu manastırın mimari özelliklerini okuyabilmek

mümkün olmamıştır. Ancak arazide yapılan ve drone ile çekilen görüntülere göre, mevcut durumda aynı kotta yan yana sıralanmış dört adet mekân ve daha alt kotta, muhtemelen bu mekânlara geçişi sağlayan beşinci bir mekân gözlemlenmektedir. Kayadan kopmalar sonucunda bu mekânların kesiti cephede okunabilir hale gelmiştir.

Güncel Durum

Günümüzde manastır terkedilmiştir ve kullanıcısı yoktur. Manastıra ulaşımı sağlayan merdiven muhtemelen kayadan kopmuş ve bu durum kiliseye ulaşımı imkânsız hale getirmiştir. Yapı ile ilgili bilgilendirme panosu yoktur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kayadan kopmalar ve yapının tüm doğa koşullarına açık olması yapıyı tehdit eden büyük bir risktir. Yapı ile ilgili kısıtlı kaynakların olması sebebiyle, yapılması gereken en acil iş yapının belgelenmesi ve rölövesinin çıkarılmasıdır. Bunun için dağcılık ekipmanları kullanılabileceği gibi, günümüz belgeleme teknolojilerinden de yararlanılabilir.

Mor Bobi Kilisesi

Sena Kayasü

Mardin, Nusaybin ilçesi, Marbobo (Günyurdu) köyü
Mevcut işlevi: **Kullanılıyor. Daha yeni ve büyük bir kilise kompleksine dahil edilmiş durumdadır**
Tescil durumu: **Tescilli - 28.07.2021/6399 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe
Mor Bobi (ö. 628), Doğu Süryani Kilisesi'nin büyük teoloğu kabul edilir. Kaşgarlı Abraham'ın Büyük Manastırı'nda rahip olmuştur. Daha sonra Beth Zabday'a geçmiş ve kendi manastırını kurmuştur (Brock, 2011, 49). İzlo Dağı'ndaki diğer manastırlar gibi, bu kilise de 18. yüzyılda Batı Süryanileri tarafından sahiplenilmiştir. Kayaya oyma kiliseyi tarihlendirmek zor olsa da girişteki kemerin profili ve içeride duvar yüzeyine oyulmuş çelenk bezek, 6. yüzyıla işaret etmektedir. Hollerweger'e göre yeni kilise 1975 yılında yapılmış ve 1995 yılında köy geçici olarak terk edilmiştir (1999, 305); köylüler 2000'lerin başında geri dönmeye başlamıştır.

Mimari
Mor Bobi Kilisesi'ne girmek için dört basamak inmek gerekmektedir. Bunlardan ikisinin kayaya oyulmuş kilisenin özgün ögesi olduğu, diğer ikisinin ise kiliseyi etrafına yapılmış yeni yapıya uyarlamak için daha sonra yapıldığı anlaşılıyor. Mor Aho inşa edildiğinde Mor Bobi'nin girişine bir sundurma eklenmiştir. Bu sundurmada, yapının özgün dış görüntüsünü örten yeni bir kapı açıklığı ve çerçevesi bulunur.

Kilisede beş adet kürsü vardır. Bunlar, yekpare düşey bir taş üzerinde dengelenmiş yatay bir taş levhadan oluşur. Her biri ortalama bir metre yüksekliktedir. Bunlarla

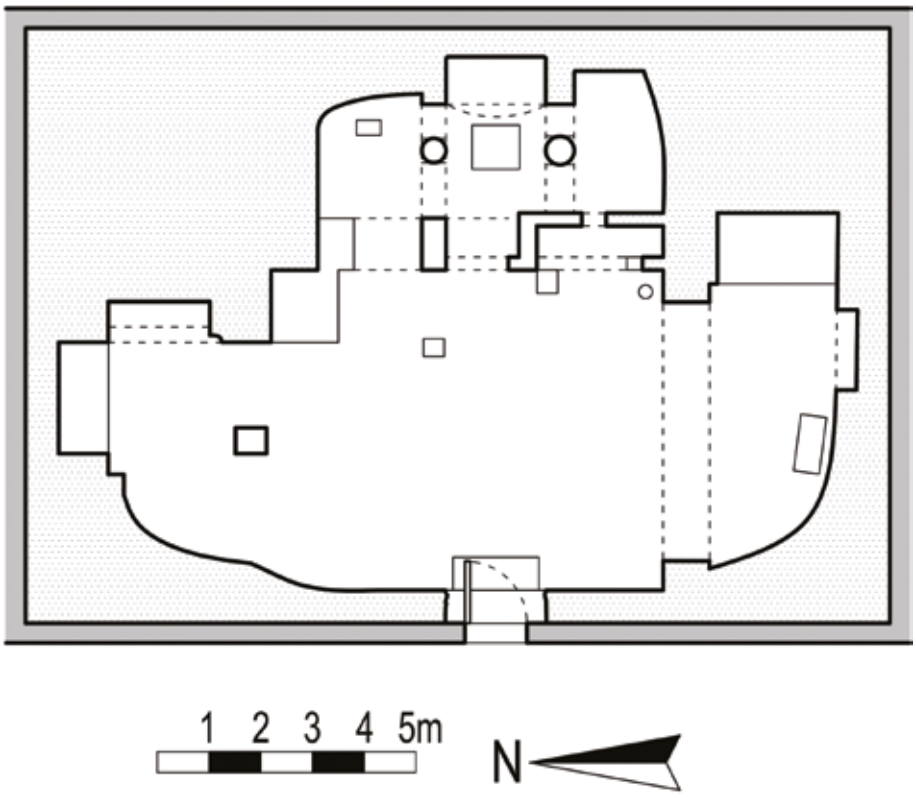

birlikte yatay levhası simit biçimli ve gösterişli, yekpare düşey taşı oyma haçlarla özenle bezenmiş bir vaftiz teknesi bulunur. Sunak bölümü üç kemerli bir duvarla, kilisenin geriye kalanından ayrılır. Kemerlerden ikisi sunak bölümüne açılırken üçüncüsü üç tarafı kapalı, dördüncü tarafı ise korkulukla kapatılmış küçük bir nişe açılır. Vaftiz teknesi ve kürsü bu alanın girişini çerçeveler. Nişin arka duvarındaki bir pencere açıklığı, sunağa bakış sağlar. Kapı haricinde, yapıya doğal ışık sağlayan bir açıklık yoktur. Kilisenin içinde birçok mezar yer alır. Mezarların duvarda girintiler oluşturarak yerleştirilme tarzı, bölgenin diğer kayaya oyma kiliselerini anımsatır. Ayrıca, geçtiğimiz yüzyıla tarihlenen iki mezar daha vardır. Köylülerin kiliseyi bir mezar odası gibi kullanmayı sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

Güncel Durum

Yerel halk, Mor Bobi Kilisesi'ni kullanmaya devam etmiştir. Törenlerde kullanılan dini nesneler halen yerindedir. Yanı başına Mor Aho'nun inşa edilmesi, elektrik ve sıhhi tesisata erişimi sağlamış, böylece Mor Bobi, modern donatılara uyarlanmak zorunda kalmamıştır.

MOR BOBİ VE MOR AHO
KİLİSELERİ
GİRİŞ KAPISI

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kullanımın devam etmiş olması küçük ama kalıcı müdahaleleri de beraberinde getirmiş, binanın önemli tarihi iç mekân özelliklerinin değişmesine sebep olmuştur. Yakın zamanda çağdaş malzemelerle yapılan mezarların yerleştirilmesi ve duvarlara perdeler asılabilmesi için kancalar çakılması, bu tür müdahaleler arasında sayılabilir. Henüz bu rapor için kabaca çizilen şematik plan dışında, kiliseye dair tam anlamıyla bir araştırma yapılmadığı için hem iç hem de dış mekândaki çağdaş müdahaleler önemlidir; kalıcı müdahaleler tarihi delilleri yok edebilir. Bu türden müdahalelere son verilmesi tavsiye edilir. Perdeleri asmak için alternatif yöntemler kullanılmalı ve yapıda kapsamlı bir belgeleme gerçekleştirilmelidir.

Yapı oldukça sağlam ve hasarsız durumdadır. Hava koşullarından korunmaktadır. Zemin seviyesi alçakta olduğu için, kapısı açık olduğunda küçük de olsa su basma riski vardır. Mor Bobi, kayaya yalıtım katmanı olmaksızın oyulmuş olduğu için, iç mekânda sürekli bir su yoğuşması söz konusudur. Su, sık sık sızıp birikintiler oluşturur. Bu durum şimdilik bir tehdit oluşturmasa da, kiliseyi yavaş yavaş aşındırabilir. Aynı zamanda, bu durum, burada gerçekleştirilen ayinler sırasında katılımcılara rahatsızlık verebilir. Duvarlarda ve yerde pasa benzer renk bozulmaları görülür. Yoğuşan suyun, anıta zararlı olabilecek solvent maddeler taşıma ihtimali yüksektir.

Kilisenin özgün iç mekân özelliklerinin çoğu günümüze ulaşabilmiş gibi görünmektedir. Her ne kadar yeni kilisenin girişinin üzerinde Mor Bobi ismi geçse de konumu belirtilmemiştir ve herhangi bir bilgilendirme tabelası da bulunmamaktadır. Mor Aho Kilisesi'nin yapıları, Mor Bobi'yi tamamen çevreleyerek etkili bir şekilde güvenliğini de sağlamış olmaktadır. Bu nedenle, kilise vandalizm, yağma ve denetimsiz erişime karşı korunaklıdır. Yeni kilisenin dışında araç park alanı bulunmaktadır ve ziyaretçiler genellikle içeride gönüllüler tarafından gezdirilmektedir. Mor Bobi'nin kapısı kilitli durmaktadır, bu nedenle ziyaret sırasında anahtarı olan bir rehberin varlığı gerekmektedir. Bu etkili bir koruma yöntemi olmakla birlikte, kiliseyle ilgili daha fazla bilgi paylaşılır ve serbest ziyaret saatleri belirlenirse, hem Mor Aho'ya gelen cemaat, hem de diğer ziyaretçiler Mor Bobi hakkında bilgilenir ve kiliseye daha rahat bir erişim sağlanır.

Mor ʿAzozoyel (İzozoel) Manastırı

Dr. Mesut Dinler

Mardin, Merkez ilçesi, Kalʿat al-mara (Eskikale) köyü
Mevcut işlevi : Terk edilmiş
Tescil durumu: Tescilli - 06.07.2010/3280 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu

Tarihçe

Deyrulzafaran Manastırı'nın kuzeyinde yer alan kaya oyma manastırlardan biridir. Bu manastır, ismini 4. yüzyılda yaşamış Samosata'lı (Şamşat'lı) bir azizden almıştır (Barsavm, 2006, 74). Mor ʿAzozoyel Manastırı'na dair ilk referans 1165 yılına tarihlenir (Palmer, 2010, 189). Mor ʿAzozoyel'de 1472'de on iki, 1567'de on dört rahip vardı. Bazı dönemlerde aşağıdaki Deyrulzafaran Manastırı'ndan daha fazla sayıda rahip bu kayadan oyma manastırlarda ikâmet ediyordu (Palmer, 2010, 190). Barsavm, Metropolit Rızkallah'ın 1601'de burada yaşadığını söylemektedir (Barsavm, 2006, 74). Akyüz, 18. yüzyılın sonuna kadar rahiplerin burada ikâmet ettiğini, manastırdan bir metropolit çıktığını ve manastırın masraflarının Yalımlı (Mansuriye) köyü tarafından karşılandığını belirtir (Akyüz, 1998, 158).

Mimari

Mor ʿAzozoyel Manastırı'na girilememiştir. Manastırdan geriye kalan tek göz hacim, fotoğraflarla belgelenmiştir. Kayadan kopmalar sonucunda bu mekânların kesiti cephede okunabilir hale gelmiştir. Bu kopmalarla beraber manastıra giriş de oldukça zor hale gelmiştir.

Güncel Durum

Günümüzde manastır terk edilmiştir ve kullanıcısı yoktur. Manastıra ulaşımı sağlayan merdiven muhtemelen kayadan kopmuş ve bu durum yapıya yürüyerek ulaşımı zorlaştırmıştır. Yapı ile ilgili bir bilgilendirme levhası yoktur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yok olmaya yüz tutmuş bu yapı ile ilgili yapılması gereken öncelikli iş belgelenmesidir.

Mor Dimet Manastırı

Seher İvrendi

Mardin, Savur ilçesi, Kıllıt (Dereiçi) köyü, İskak Derrih mevki
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 26.11.2021/6712 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Mor Theodute'nin (ö.698) hayat hikâyesinden Theodute'nin Azizler Mağarası olarak bilinen ve kendisinin Mor Abay'ın mezarı olarak tanımladığı yerin yanında bir hücrede kaldığını öğreniyoruz (Palmer, 1990, 90). Bugün Mor Dimet olarak bilinen bir kısmı kayadan oyma olan manastır, Theodute'nin hayat hikâyesinde bahsedilen mağaranın önüne inşa edilmiş olabilir. Kalan duvar kalıntılarından, kaya oyma kısmın üstünde bir kat daha olduğu anlaşılmaktadır. Bu duvar örgüsü Mor Dimet Manastırı'nın hemen yakınında bulunan Mor Theodute Manastırı'ndaki yapım tekniklerine benzemektedir. Dolayısıyla bu manastırı da Theodute'nin yaşadığı zamana, yani 7. yüzyıla tarihlendirebiliriz. Özellikle romatizma hastalarının burada şifa bulduğuna inanıldığından manastıra, 'romatizma manastırı' da denilir.

Mimari

Mor Dimet Manastırı, Mor Abay Manastırı'nın yakınlarında, dik bir yamaçta bulunur. Manastırın kilisesinin önünde kaba yonu taşlarla çevrilmiş, zemini çimento kaplı bir avlu vardır. Dikdörtgen formlu naosu ve tek bölümlü apsisi olan kilise, genellikle kaba yonu taş ile yapılmış, sadece köşelerde düzgün kesme taş kullanılmış yığma bir yapıdır. Dış cephelerinde ve iç mekânda bezeme yoktur. İç duvarlarının tümü kalın bir kireç

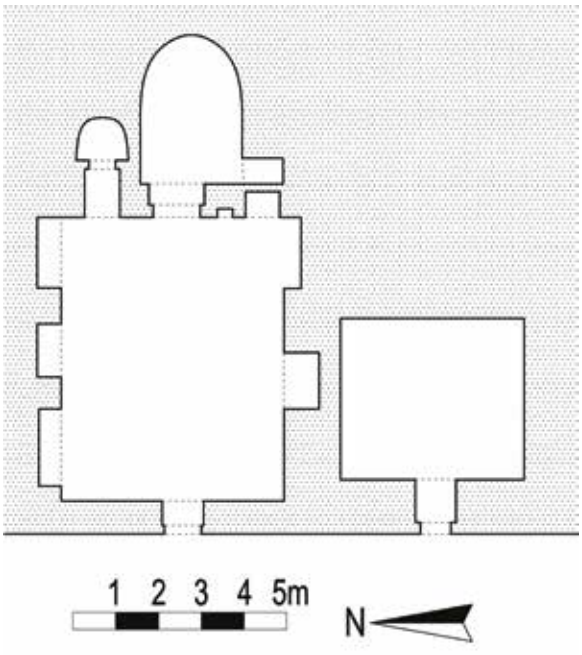

tabakası ile beyaza boyanmış, zemini de çimento şap ile kaplanmıştır. Küçük ölçekte olan bu yapının girişi, batı cephesindeki düzgün kesme taş lentolu bir kapıdandır.

Kapı üzerinde tonoz örtü hizasında biten, dikdörtgen formlu, lentolu, demir parmaklıklı bir pencere bulunmaktadır. Naosun güney duvarında yuvarlak kemerli ve biri diğerinden daha derin iki büyük niş; kuzey duvarında da yine birbirinden farklı genişliklerde üç büyük duvar nişi bulunmaktadır. Apsis duvarının güney kanadı üzerinde biri büyük biri küçük iki niş; kuzey kanadında ise bir niş ile apsisin altında bulunan inziva ya da şifa odasına açılan bir kapı bulunmaktadır. Apsisin altında kayanın oyulması ile oluşturulmuş oldukça alçak ve küçük olan şifa odasının içerisinde yuvarlak kemerli bir niş bulunmaktadır. Bölgede özellikle romatizma hastalarının gelip bu oda içerisinde yatarak şifa bulduğuna inanılır.

Apsis bölümünün tüm mimari elemanları kayanın oyulmasıyla oluşturulmuştur. Apsisin alt kısmı yarım daire planlı, üst kısmı ise üçgenimsi bir formdadır. Apsis nişinde oyularak oluşturulmuş bir haç motifi bulunmaktadır. Apsiste kaya oyma bir sunak bulunmaktadır. Apsisin kuzey ve güney duvarlarına bitişik, kutsal eşyaların bırakıldığı düşünülen birbirinden farklı form ve yüksekliklerde mimari ögeler bulunmaktadır.

Kilisenin kaya oyma olan doğu cephesi ile kaba yonu taş örme olan güney cephe duvarları toprak dolgulu olduğundan dışarıdan görülememektedir. Kilisenin üstünde, yapının güneydoğu köşesinde yükselen bir yapının duvar kalıntıları bulunmaktadır. Dıştan çimento kaplı düz dam örtülü kilise, içten beşik tonozludur.

Kilisenin güney bitişiğinde yaklaşık 1 metre kadar daha düşük bir kotta kare planlı, tonozlu bir oda bulunmaktadır. Oldukça kalın duvar örgüsüne sahip bu odaya dıştan düz lentolu içten ise sivri kemerli bir kapı ile giriş sağlanmaktadır. Zemini çimento şap ile kaplanmış bu odanın tonoz ve duvarlarındaki taşlar arasında bulunan derzlerin tamamı dökülmüş ve duvar yüzeylerindeki taşların birçoğu düşmüştür. Odanın kuzey duvarında, bitişiğindeki kiliseye açılan bir açıklığın sonradan taşlarla örülerek kapatıldığı görülmektedir. Odanın zemin hariç görünen tüm yüzeyleri kireç ile beyaza boyanmıştır.

Güncel Durum

Manastır, Dereiçi köyünün yaklaşık 3 kilometre kuzey doğusundadır. Yapının planı ve mekânsal özellikleri anlaşılabilir durumdadır. Buna karşın, dış ve iç duvarlardaki taşlarda aşınma ve çürüme sonucu malzeme kaybı, derz boşalmaları görülmektedir.

Günümüzde terk edilmiş durumdadır; ancak dönem dönem çevre köylerden hastaların şifa bulmak üzere bu manastıra gelerek burada gecelediği bilinmektedir. Kutsal mekânlara ve onların iyileştirici gücüne duyulan inançla gelen ziyaretçiler tarafından adaklar kesilip yemekler yenilerek dini görevler yerine getirilmektedir. Kilisenin avlusunda, güney duvarı boyunca taşların üst üste yerleştirilmesi ile oluşturulmuş ocak dizisi yakın zamanda buraya gelip gidenlerin olduğunun kanıtıdır. Sadece Süryaniler değil, kutsal mekânın sağaltıcı gücüne inanan her dinden insan bu kiliseyi ziyaret etmektedir (Uygur, 2015, 397-399).

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapı ile ilgili doğru bilgiyi alabilmek için yapıdaki izlerin açığa çıkarılması gereklidir. Bunun için de yapı üzerindeki kalın kireç tabakasının kaldırılması, yapının içinin temizlenmesi ve kuzey ile doğu cephelerindeki dolgu toprağının boşaltılması gerekmektedir. Yapı korunmasız ve strüktürel olarak riskli durumdadır.

Yapıya ulaşımın sağlanabilmesi için gerekli noktalara yol tabelaları yerleştirilmeli, yapının dışına tarihini anlatan bilgilendirme tabelası konulmalıdır. Yakınında bulunan Mor Abay ve Mor Theodute manastırları ile birlikte düşünülmelidir.

Mor Şemʿun Kilisesi

Dr. Banu Pekol

Batman, Gercüş ilçesi, Bin Kalbe (Çukuryurt) köyü, Tutumlu mevki
Mevcut işlevi: **Ahır**
Tescil durumu: **Tescilli - 24.12.2021/9002 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

1089'da Turʿ Abdin Piskoposluğu ikiye bölündü. Haç Manastırı ve Mor Gabriel Manastırı iki yönetim merkezi olarak ön plana çıktı. Palmer, Bin Kalbe köyünü, Haç Manastırı'na bağlı köylerden biri olarak listelemiş ve köyün farklı isimlendirilmelerine yer vermiştir (Tel Kalbeh, Bar Kalbeh ve Kiepert tarafından Ib'n Kelbe) (2010, 203). Anschütz ziyareti sırasında köyde hiç Hristiyan kalmadığından bahseder (1984, 106). Kilise kayıtları, 1870 yılında yirmi yedi ailenin öşür vergisi verdiğini (Akyüz, 2017, 376) ve o dönemde köyde hâlâ kayda değer bir Süryani cemaatin olduğunu göstermektedir.

Mimari

Kilisenin ana gövdesi kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan, tek katlı bir dikdörtgenden oluşur. Bölgedeki pek çok diğer yapı gibi bu kilise de kaba yonu taş ile inşa edilmiştir. Kilisenin ana girişi düz lentolu bir açıklık şeklindedir. İç mekân, üç kısma ayrılmıştır. Apsis, naostan iki basamakla yükseltilmiştir ve kemerli bir açıklıkla ayrılmıştır. Bu açıklığın doğu ve batısında birer niş görülür. Yapı yer yer sıvalıdır ve sıvaya sonradan haç figürleri kazılmıştır. Yapıda herhangi bir bezemeye rastlanmamıştır. Apsisin kuzey duvarında biri daha yukarıda olmak üzere üç kare açıklık bulunur. Kilisenin

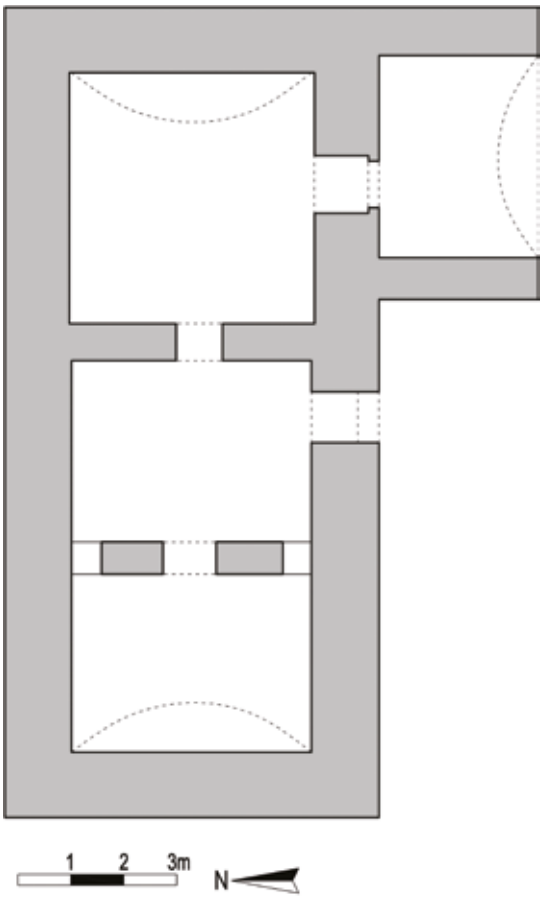

güney duvarında tonoza yakın, dışa doğru daralan bir pencere ile iç mekân aydınlanır, bunun dışında genel olarak karanlık bir yapıdır. Kilisenin güneybatı köşesinde, ana kütleden biraz daha alçak, batı cephesi olmayan bir ek mekân bulunur. Yarı açık, eyvan benzeri bir mekândır. Bu ek mekânın merkezinde dışta düz lentolu, içte kemerli bir açıklık bulunur.

Güncel Durum

Kilise, köyün içerisinde, ana yolun hemen yanında ve başka yapılar ile çevrilidir. Kilisenin kuzey duvarına dayanan yeni bir ev inşa edilmiştir ve kilise, bu evin ahırı olarak kullanılmaktadır. İçerisi saman ve çöp doludur. Bilenler dışında ziyaretçisi yoktur, bilgi veya yönlendirme tabelası bulunmaz.

Kilisenin batı duvarının kuzey kısmındaki duvar örgüsünün düzensizliği, bu kısmın yıkılıp tekrar gelişigüzel örüldüğünü düşündürür. Kilisenin kapısı vardır, ancak bu durum maalesef ahır olarak kullanılması sebebiyle yapıdaki tahribatı engellemez, dolayısıyla kötü ve bakımsız durumdadır. Özellikle üst örtüde ve cephelerin üst kısımlarında, su sızıntısına bağlı olarak bitkilenme ve yosunlanma izlenir. İç mekâna sızan su sebebiyle duvarlarda tuzlanma görülür.

İç mekânda, apsise geçişi sağlayan kemerin üstündeki duvardaki taşlardan bir kısmı eksiktir. Yapının ana mekânını sonradan iki ayrı odaya ayırmak için yığma ve çamur karışımı ile örülmüş niteliksiz bir duvar eklenmiştir. Bunlara rağmen, kilisenin planı ve büyük oranda mekânsal özellikleri anlaşılabilir durumdadır. İç mekânın sıvası büyük ölçüde kayıptır, kalan kısımlar hem nemden hem de sıva bütünlüğü kaybedildiğinden kopma riski ile karşı karşıyadır. Duvarlara yer yer gelişigüzel sıva ve kireç badana yapılmıştır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kilisenin, uygunsuz bir işlevle de olsa, kullanılması yıkılmasını engellemiştir. Strüktürel durumu bölgedeki diğer kiliselerle karşılaştırıldığında çok kötü değildir. Üst örtüsü yerinde olduğundan rüzgâr ve yağmurun etkilerine tamamen açık değildir. Genel olarak bakımsız durumdadır; kapısı olmasına rağmen ahır olarak işlevlendirilmesi sebebiyle tahribata açıktır.

İçeriye eklenen duvar kaldırılmalı, kuzey duvara yaslanmış ev mümkünse yıkılmalıdır. Böylece kilisenin tekil olarak algılanmasının yanı sıra, ışık alması ve özgün mekânsal özelliklerine kavuşması mümkün olacaktır. Kilisenin üst örtüsünün derzleri ve kayıpları özgüne uygun malzeme ile onarılmalı, içeriye su sızıntısı engellenmelidir. Mekânın ahır kullanımından arındırılarak, içerisinin temizlenip bir bilgi tabelası konularak kontrollü ziyarete açılması önerilir. Köyde aynı zamanda kaya mezarı olduğu iddia edilen, doğal kayaya oyulmuş ancak günümüzde çöp dolu ve içinde defalarca ateş yakıldığı için duvarları zarar görmüş bir mekân vardır. Bu gibi mekânlar da araştırılıp köyün tarihi mirası hakkında daha detaylı bir sunum yapılabilir.

Sardef Köyü Kilisesi

Dr. Banu Pekol

Mardin, Dargeçit ilçesi, Altıyol köyü
Mevcut işlevi: **Ağıl**
Tescil durumu: **Tescilli - 15.05.2003/3129 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe
Wiessner'in kaydında köyün ismi Serder (Serdefi) olarak geçer (1993, IV/I, 103-106, IV/II, fig.114-115). Wiessner, bu kiliseyi detaylı bir şekilde kaydetmiştir ancak tarihine dair hiçbir bilgi vermemiştir. Mimari de tarihlendirme konusunda yardımcı olmamaktadır ancak apisteki nispeten büyük kesme taşlar ve impost bloklar yapının erken dönem (belki 8. yüzyıl?) bir evresinin olduğuna işaret edebilir.

Mimari
Doğu-batı yönünde uzanan bu tek nefli kilise, güneydoğu köşesindeki bir girinti dışında düzgün bir dikdörtgen şeklindedir. Dışarıdan bakıldığında, köyün evlerinin arasında fark edilemeyecek şekilde küçük ölçekli ve sadedir. Kilisenin kalın duvarları bölgedeki diğer kiliselerde de karşılaşılan kaba yonu taşlar ile, tonoz ise görece daha küçük, kaba yonu ve moloz taşlarla, arada derz kullanılarak inşa edilmiştir.

Kilisenin tek girişi güney duvarının ortasındaki, düz lentolu bir açıklıktan sağlanır. Apsis duvarının merkezine rastlayan ve dışa doğru daralan küçük pencereden başka bir ışık kaynağı bulunmaz. İç mekânın doğusunda dairesel bir apsis bulunur; bu apsis dışarıdan düz bir duvar ile tanımlanır. Apsis kemerinin taşları diğer yapı taşlarına göre daha büyük boyutta, düzgün kesme taşlardır. Kemer impostlarının, yukarıya doğru genişleyen sade sütun başlıkları şeklinde, büyük yatay dikdörtgen taşlardan oyulduğu görülür. Bunlar dışında bir süsleme göze çarpmaz. İmpostların üst seviyesi, aynı zamanda tonozun başlangıcına rastlar.

Güncel Durum

Kilise, günümüzde köyün ev dokusunun yoğun olduğu bir bölge içerisinde, başka yapılar ile çevrilidir. Ana yola yakındır, bilgi tabelası yoktur. Bilenler dışında ziyaretçisi yoktur. Bir köy evinin arazisinin içinde kalır, arazideki başka yapılar ile bitişiktir ve depo/ağıl olarak kullanılmaktadır. Evin etrafında sonradan inşa edilmiş çevre duvarı, kilisenin doğu duvarı ile bitişir. Kilisenin güney batı köşesine, kapı açıklığının hemen batısına, sonradan eklenmiş, kilise ile aynı yüksekliğe sahip yığma bir bina, yapının tekil olarak algılanmasını engeller. Buna rağmen, planı ve mekânsal özellikleri anlaşılır durumdadır.

Giriş açıklığında bir kapı bulunmamaktadır, moloz ve çalılar ile üstünkörü kapatılmıştır. Günümüzde kilisenin zemini taş, çöp ve toprak kaplı olduğundan özgün zeminin halen var olup olmadığı anlaşılamaz. Kilisede yapısal çatlaklar, malzeme kaybı, su sızıntısı ve yüzey aşınmaları fark edilir. Özellikle üst örtüde ve cephelerin üst kısımlarında, su sızıntısına bağlı olarak bitkilenme ve yosunlanma izlenir. Üst örtüsü özellikle doğu ucunda malzeme kaybına uğramıştır. İç mekânda ateş yakıldığına dair is izleri ve içeriye sızan su sebebiyle duvarlarda tuzlanma görülür.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kilisenin hem köylüler tarafından -uygunsuz bir işlevle de olsa- kullanılması, hem de 1,4 metre kalınlığındaki duvarları zaman içinde yıkılmasını engellemiştir. Strüktürel durumu bölgedeki diğer kiliselerle karşılaştırıldığında çok kötü değildir. Üst örtüsü yerinde olduğundan rüzgâr ve yağmurun etkilerine tamamen açık değildir. Genel olarak bakımsız durumdadır. Kapısı olmaması ve şimdiki işlevi sebebiyle insan tahribatına açıktır. Üst örtüsünün derzleri ve kayıpları özgüne uygun malzeme ile onarılmalı, içeriye su sızıntısı engellenmelidir. Yapıya bir kapı konularak kilitlenmelidir.

Depo/ağıl olarak kullanılmaması, içerisinin temizlenip bir bilgi tabelası konularak kontrollü ziyarete açılması önerilir. Ayrıca, köyün diğer yapılarında mimari açıdan ilgi çekici ve erken dönemlere tarihlenebileceklerine dair izler veren mimari ögeler

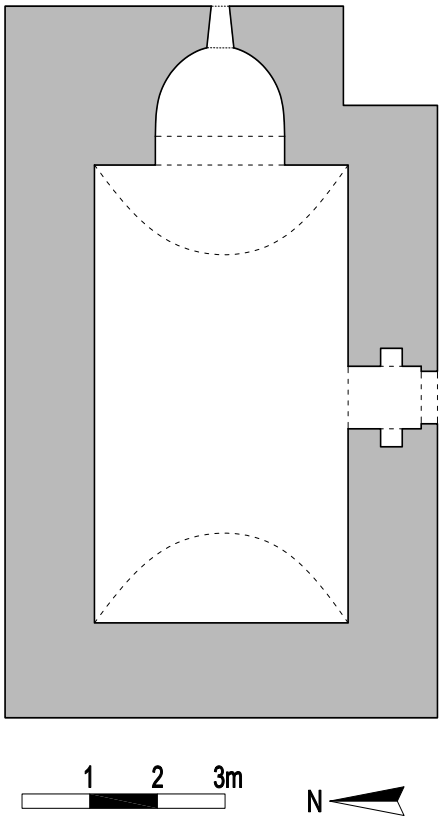

görülmüştür. Dolayısıyla, kilisenin, köyün diğer tarihi yapıları ile bir bütün olarak derinlikli araştırılması düşünülmelidir.

Deyr Kubbuk, Kubekke

Dr. Zekai Erdal

Mardin, Midyat ilçesi, Çayırlı Mahallesi
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 10.07.2017-4890 Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Wiessner, bugün Deyr Kubbuk olarak bilinen yapının hiç şüphesiz bir mezar yapısı olduğunu ve Kuzey Suriye'deki Geç Antik Dönem mezar mimarisinin Turʿ Abdin'deki bir yansıması olduğunu belirtir (1993, III/I, 116, çizimi için III/1, fig. 25). Bu yapının benzerlerine Urfa'da Mor Yaʿkup Manastırı'nda, Fafi'de (Keser-Kayaalp 2008, 334), Arıca yakınlarında (Wiessner, 1993, III/I, 116) ve son yıllarda açığa çıkartılan Salah'taki Mor Yaʿkup Manastırı'nın ana kilisesinin kuzeybatısındaki yapıda rastlarız. Etrafında başka yapı kalıntılarına dair izler anlaşılır olmadığı için yapının bağlamı ile ilgili bir şey söylemek zordur ancak bu yapı bir manastırın parçası olabilir.

Mimari

Tarlalar arasında olup metruk halde olan bu yapı kareye yakın formludur. Yapının doğu ve kuzey beden duvarları sağlam iken, batı ve güney beden duvarlarının çok az bir kısmı günümüze gelebilmiştir. Düzgün kesme taş malzemeden inşa edilen yapının beden duvarlarında ciddi çatlaklar görülmektedir. Düzgün kesme taş malzemeden sandık duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

Giriş kapısının olduğu doğu cephesi diğerlerine göre daha özenli bir işçiliğe sahiptir. Kapı açıklığı yuvarlak kemerli olup hem söve hem de kemer, profilli silmelerle hareketlendirilmiştir. Kemerin hemen üzerindeki taş dizininde, sütun başlıklarını

anımsatan ve cepheden taşıntı yapan beş adet üçgen biçiminde bezeme görülmektedir. Diğer cepheler sade tutulmuştur. Beden duvarının bittiği yerde bir silme tüm cepheleri dolanmaktadır.

Yapının üzerinin piramidal bir külah ile örtülü olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu köşedeki mevcut külahın beden duvarına gelen köşesinde basık kemerli tromp görülmektedir. İç mekânda kuzeyde üç adet, doğuda giriş kapısının her iki yanında birer adet olmak üzere toplamda beş yuvarlak kemerli dikdörtgen niş bulunmaktadır. Duvarın en üst kısmında ise silmeli bir kuşak tüm duvarları dolanmaktadır.

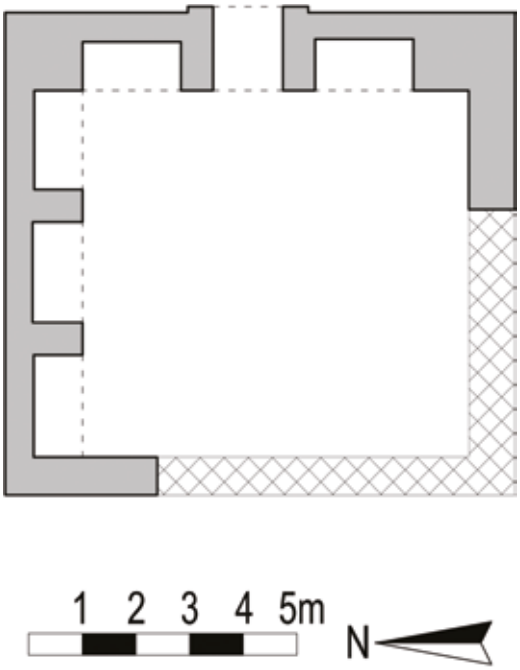

Güncel Durum

Köyün dışında ve tarlalar arasında eğimli bir arazide bulunan yapının büyük bir kısmı yıkılmıştır. Metruk olması nedeniyle de her türlü olumsuz müdahaleye açık durumdadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapının büyük bir kısmı yıkılmış olup beden duvarlarında ciddi çatlaklar ve taş düşmeleri tespit edilmiştir. Bu nedenle de statik açıdan ciddi bir risk taşımaktadır. Yapının üst örtüsünün büyük oranda mevcut olmaması da yağmur, kar ve şiddetli rüzgâr gibi olumsuz iklim şartlarına maruz bırakmaktadır.

Beden duvarlarındaki çatlaklar ile taş düşmeleri/sökülmeleri yapıyı deprem yüklerine dayanıksız kılmaktadır. Yapının eğimli bir arazide olması nedeniyle yıkılan tüm unsurlar eğim istikametindedir. Yapının mevcut durumu vandalizmin şiddetini açıkça ortaya koymaktadır.

Yoldath Aloho Kilisesi

Dr. Stuart Blaylock

Mardin, Nusaybin, Mʿarre (Eskihisar)
Mevcut işlevi: **Terk edilmiş**
Tescil durumu: **Tescilli - 31.01.2019-4292 Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu**

Tarihçe

Carsten Niebuhr (1766), Nisibis'te (Nusaybin) Süryaniler'in ölülerini defin için getirdikleri Tanrı'nın Annesi'ne (Yoldath Aloho) adanmış bir manastırdan bahseder. Niebuhr'e göre, ölüleri Midyat'tan buraya eşekle getirmek beş gün sürmekteydi (Anschütz, 1984, 79). Günümüzde Yoldath Aloho olarak anılan kilisenin bu manastıra ait olup olmadığını bilmiyoruz. Bugün gördüğümüz kilise tepededir ve etrafında defin için uygun olabilecek mağaralar vardır. Batı Süryani manastırlarının ana kiliseleri için alışılmadık ama Doğu Süryani manastırları için tipik olan doğu-batı aksında uzanan tek nefli plan tipindedir. Erken bir döneme işaret eden herhangi bir iz bulunmamaktadır. Moloz taş yapım tekniği ve taş işçiliğine dair dikkat çeken özelliklerin bulunmayışı mütevazı statüsünü ve muhtemelen geç yapım tarihini (Geç Orta Çağ veya Erken Yeni Çağ) doğrular niteliktedir. Sıvaya kazınmış (ancak okunamayan) kitabe de, M'aare'dekilerle benzerliği nedeniyle (bunun için bkz. Palmer 2010, 181), yine en erken 13. yüzyıl içinde bir tarihe işaret etmektedir. Eğer bu manastır, Doğu Süryani manastırlarının bir parçasıysa da, daha sonraki dönemde, Nusaybin çevresindeki diğer manastırlar gibi Batı Süryanileri'ne geçmiş olmalıdır.

Mimari

Yoldath Aloho Kilisesi, Gremira'dan (Girmeli) Mʿaare'ye giden yolun Mor Evgin'e giden yoldan ayrıldığı yere yakın bir konumda yer

alır. Kilise yoldan yaklaşık 250 metre içeride; bir vadinin içindeki yüksek doğal kayanın altındadır. Batıya doğru vadi genişleyerek küçük bir ova oluşturur, günümüzde bu alanlar tarım için kullanılmaktadır. Batıdaki molozlu alan bir giriş avlusunun sınırı olabileceği gibi, bölgede yaygın olarak görülen istinat duvarlarından biri de olabilir. Kuzeydeki falezlerin dibinde, kayaya oyulmuş yapıların arasında bir de sarnıç bulunur.

Dışarıdan dikdörtgen olan plan, içeride yarım daire biçiminde apsisi ve dikdörtgen planlı bir nefi barındırır. Kuzey ve güney duvarlarında ikişer niş vardır. Apsis neften, merkezinde apsise girişi sağlayan bir boşluk bulunan yüksek bir duvarla ayrılır. Apsis eğrisinin kuzey ve güney yanlarında, kemerli ve içleri sıvalı küçük birer niş bulunur. Kilise, genelinde kaba yonu kireçtaşından moloz duvar örgüsüyle yapılmıştır. Yarı çaplanmış ve göreli daha büyük bloklar, köşelerde ve kapı çerçevesi, payelerin abakus blokları gibi mimari ögelerde kullanılmıştır. Yer yer daha iyi çaplanmış blokların kullanımına da rastlanır, bunların daha eski bir yapıdan devşirme olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Kemerler ve tonoz kaburgaları biçim verilmemiş veya kısmen

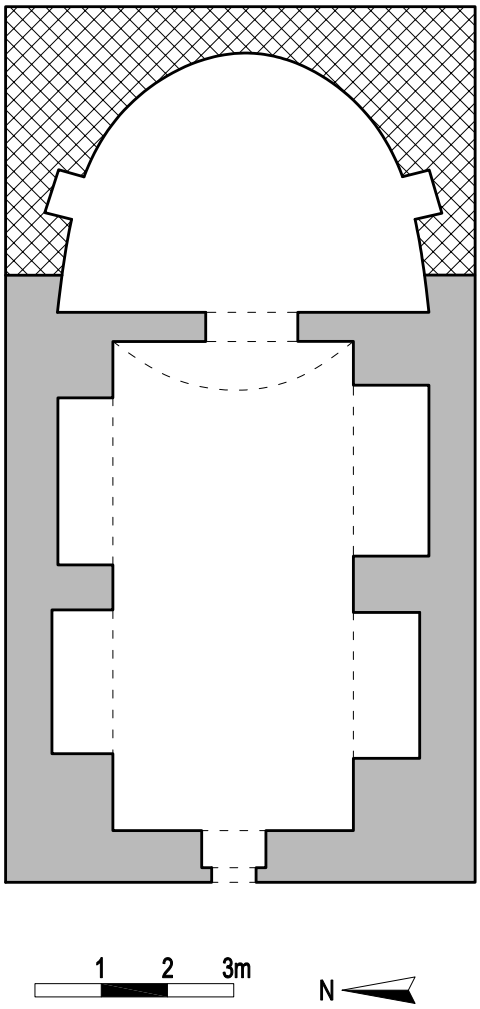

verilmiş kemer taşı bloklarından yapılmıştır. Nefin molozdan imal edilmiş beşik tonozunun daha iyi şekil verilmiş kemer taşlarından oluşan kemerli bir kaburgası, apsis kemeriyle aynı hizadadır. Dış duvar yüzeyleri kısmen sıvalıdır. Sıvalı olmayan alanlar belki de yeniden inşa edilen yerleri tanımlar. İç mekânda duvar yüzeyleri kireç sıvalıdır, bazı yerlerde sıva dökülmüştür.

Batı cephede zemin seviyesinde, yekpare söveleri ve lentosu bulunan alçak bir kapı açıklığı görülür. Duvar işçiliği, farklı evreleri ortaya koyar. Kapı açıklığı etrafındaki en alçak kademe düz derzli moloz duvar örgüsüdür. Bunun üzerinde, moloz taştan oluşan çekirdeği çevreleyen düz derzli farklı teknikler bulunur. Tonozun tepe çizgisinin yakınında iki küçük pencere ve köşeler, kuzeyde kısmen, güneyde tamamen, pahlı taşlarla yeniden inşa edilmiştir. İç mekânda yeniden inşanın izleri, batı duvarının tonozun üst eşiğiyle birleştiği noktada görülür.

Yan duvarlar zemin seviyesinin üzerinde bir noktadan başlayarak iç mekânın tonozlu çatısını taşırlar. Bunlar da ikinci bir yapı evresine ait olabilir. Yükseltilmiş merkezi kısım ve onun kuzeyinde ve güneyindeki alçak kısımlar günümüzde toprak damlıdır, fakat özgün halinde başka bir örtü sistemi kullanılmış olabilir. Doğu yönünden bakıldığında bina toprağa gömülü ve kısmen yamacın içine kazılmış gibi görünür, ama bu durum, apsis duvarının ve tonozun yıkılması sonucunda ortaya çıkmış bir göz yanılması da olabilir. Batı cephesinin duvar örgüsü, içeride de dışarıda olduğu gibi iki yapım evresi sergiler. Alt kademe, yan duvarlarla birleşir ve bu da bu kısımların kilise binasının ilk yapım evresinin parçaları olduğunu gösterir. Batıdaki kapı açıklığı, iç mekânda sivri kemerlidir. Nefin karşısındaki nişler yarım daire kemerlidir ve bir zamanlar kemer taşları kesme taştan imal edilmiştir, fakat bugün neredeyse tamamı çalınmıştır. Her nişin arka duvarında boyanmış bir haç bulunur. Bu nişleri ayıran kârgir payelerin üzerinde de kazılmış duvar yazıları vardır. Özgün zemin seviyesi çökmüş molozla örtülmüştür; nefin doğu ucuna doğru ve apsiste, muhtemelen üstteki tonozlar da mevcut enkaza eklendiği için durum daha da kötüdür.

Nefin doğu ucu, kemerin üzengi taşına kadar yükselen bir duvarla sona erer. Bu duvarın sıvalı pervazları korunmuş merkezi bir kapısı bulunur. Apsisin kavisli duvarının, ana kayadaki kesiği takip eden (apsis duvarının yıkık bir bölümünde tabakalar halinde toprak katmanları görülür) içeriden sıvalı olan ve moloz taştan örülmüş bir cidarı bulunur. Kuzeyde ve güneyde nişler vardır, ama doğu uçta duvar yıkılmış olduğu için orada bir niş bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Günümüzde apsis, yıkılan kısımların molozuyla dolmuş haldedir.

Nef, harçlı molozdan yapılmış ve yüzeyi kabaca sıvanmış bir beşik tonozla örtülüdür. Bu tonoz, oldukça dik parabolik biçimine ve apsis kemerine intizamsızca birleşmesine bakılırsa, ikinci bir yapım evresine ait olabilir. Apsis kemeri daha özenlice çaplanmış kemer taşlarından oluşur. Apsis tonozunun, yalnızca kuzeyde ve güneyde kemere bitişik bazı küçük alanları *in situ* olarak günümüze ulaşabilmiştir.

Kilisedeki ana bezemeleri, duvarlardaki, özellikle de nef nişlerinin arka duvarlarındaki çok sayıda boyalı ve oyma haçlar oluşturur. Bunlar alçıdan kalıplanmış tekil haçlardan siyah boyayla çizilmiş birçok küçük haça kadar çeşitli şekillerde bulunurlar. Kuzeydeki payede iki adet daire kazılmıştır, eskiden bunların içinde de haç olması muhtemeldir. Bu bezemelerin neredeyse tamamı zarar görmüştür.

Güncel Durum

Köylülerden aldığımız bilgiye göre, bina 1975 yılına kadar faal ve bakımlıydı yani yıkılma son kırk beş yılda gerçekleşmiştir. Apsisin ve nef tonozunun bir kısmının çökmüş olması, daha fazla benzer hasarın çok da uzak bir ihtimal olmadığı anlamına gelebilir. Özgün yapıda bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır ama bazı onarımlarda ve eklerde toprak tercih edilmiştir, bu sebeple bu kısımlar suyun etkisine daha da açıktır. Ayrıca özellikle haçlara yönelik kasti vandalizm izleri de görülür (muhtemelen hem ikon karşıtlığı hem de bu tür bezemelerin hazine gizlediğine dair yanlış inanç nedeniyle: Pulhan, 2019, 41; Palmer, 1990, 200).

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapısal dayanıksızlık, hava koşullarına açık olmak, sel riski ve vandalizm yapıyı tehdit eden temel unsurlardır. Genele bakıldığında, terk edilmiş olması, ıssız konumu, daha fazla yapısal bozulmaya ve kasti vandalizme açık olması sebebiyle riskler ciddidir. Eğer binanın onarımı için bir şey yapılmazsa bu durum zamanla daha da kötüye gidecektir.

Kaynakça

Ainsworth, William Francis (1842), *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, vol.2, London: John W. Parker.

Akyüz, Gabriel (1998), *Mardin İli'nin Merkezinde, Civar Köylerinde ve İlçelerinde bulunan Kiliselerin ve Manastırların tarihi*, İstanbul: Resim Matbaacılık.

Akyüz Gabriyel and Aktaş, Şabo (2004) *Bakısyan /Alagöz Köyü'nün Tarihçesi*, Mardin: Anadolu Ofset.

Akyüz, Gabriel (2012), *Kilise Ataları Tarafından 'Kutsal Ruhun Kavalı' Olarak Adlandırılan Süryani Mor Efrem'in Şiirleri*, Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı.

Akyüz, Gabriel (1998), *Deyrülzafaran Manastırı Tarihi*, Mardin: Resim Matbaacılık.

Akyüz, Gabriel (2017), The Status of Süryanis in and around Mardin, içinde H. Teule, E. Keser-Kayaalp, K. Akalın, N. Doru, M. S. Toprak (der.), *Syriac in its multi-cultural Context*, Leuven: Peeters.

Altun, Ara (2011 yeniden basım, 1971), *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul: Mardin Valiliği.

Anschütz, Helga (1984) *Die syrischen Christen vom Turʿ Abdin: eine altchristliche Bevölkerungsgruppe zwischen Beharrung, Stagnation und Auflösung*, Würzburg: Augustinus-Verlag.

Aslan, Leyla (2018), Mardin Kızıltepe Kıleybin Mort Mariana Kilisesi Sanat Tarihi Raporu.

Barsoum, Afrem (2000), *History of Syriac literature and Sciences*, çeviri: Matti Moosa, Pueblo: Paseggiata Press.

Barsavm, Efram (2006), *Zihniyetlerin Bahçesinde Deyruzzafaran Manastırı'nın Tarihi ve Mardin Abraşiyesi İle Manastırlarının Özet Tarihi*, (ilk yayın yılı: 1917), çeviri: Akyüz, Gabriel, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi.

Bilge, Yakup (2007), *Geçmişten Günümüze Deyrulzafaran Manastırı*, İstanbul: GDK Yayın.

Bell, Gertrude L., Mundell Mango, Marlia (1982), *The churches and monasteries of the Turʿ Abdin*, London: Pindar Press.

Blaylock, Stuart R. (1990), Adıyaman Survey 1989, *Anatolian Studies* 40, 16 -18.

Blaylock, Stuart R. (1998), Adıyaman Survey 1985–1991, Matthews, R. (der.) *Ancient Anatolia, Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, London: BIAA, 101–10.

Brock, Sebastian (1980), Notes on Some Monasteries on Mount Izla, *Abr-Nahrain*, 19, 1-19.

Brock, Sebastian (1999), Turʿ Abdin- a Homeland of Ancient Syro-Aramaean Culture, içinde: Hollerweger, H., *Turabdin*, Linz: Rudolf Trauner, 22-23.

Brock, Sebastian (2011), "Babai the Great", içinde: S. P. Brock, A. M. Butts, G.Kiraz, L. Van Rompay (der.), *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, Gorgias Press, 49.

Dolapönü, Hanna (1971), *Deyr-el- umur tarihi*. İstanbul.

Fiey, Jean M. (1977), *Nisibe, métropole syriaque orientale et ses suffragants des origines à nos jours*, Louvain: Secrétariat du CSCO.

Fourdrin, Jean-Pascal (1985), Les églises à nef transversale d'Apamène et du Tûr 'Abdîn, *Syria*, 62, Fasc. 3/4, 319-335.

Göyünç, Nejat (1972), Tūr 'Abdīn im 16. Jahrhundert nach den osmanischen Katasterbüchern, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Supplement 2, XVIII. Deutscher Orientalistentag, 142-8.

Güsten, Susanne (2015), *Turʿ Abdin'deki Süryani Taşınmazların Sorunu*, İstanbul: Istanbul Policy Center.

Güsten, Susanne (2016), *A farewell to Turʿ Abdin*, Istanbul: Istanbul Policy Center.

Hage, Wolfgang (1966), *Die syrisch-jacobitische Kirche in frühislamischer Zeit. Nach orientalischen Quellen*, Wiesbaden: Harrassowitz.

Hollerweger, Hans (1999). *Lebendiges Kulturerbe, living cultural heritage, Canlı kültür mirası Turabdin*, Linz: Rudolf Trauner.

Johnson, Dale A. (2004), *Monks of Mount Izla: Origins of Monasticism in Upper Mesopotamia in the 4th–6th Centuries*. Morrisville: Lulu.

Jones, Michael (2003), The Concept of Cultural Landscape: Discourse and Narratives, içinde: Palang H., Fry G. (der.), *Landscape Interfaces. Landscape series, vol 1*, Dordrecht: Springer.

Keser, Elif (2002) *Turʿ Abdin Süryani Ortodoks Dini Mimarisi*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Keser-Kayaalp, Elif (2008), *Church Architecture of Northern Mesopotamia*, AD. 300-800. Oxford Üniversitesi, Doktora Tezi.

Keser-Kayaalp, Elif (2010), The Beth Qadishe in the Late Antique Monasteries of Northern Mesopotamia, *Parole de l'Orient*, 35, 325-348.

Keser-Kayaalp, Elif (2013), Églises et monastères du Turʿ Abdin: les débuts d'une architecture « syriaque », içinde: F. Briquel Chatonnet (der.), *Les églises syriaques. Xe table-ronde de la Société d'études syriaques*, Paris: Geuthner, 269-288.

Keser-Kayaalp, Elif (2016), Preservation of the architectural Heritage of the Syriac Christians in the Turʿ Abdin: Processes and Varying Approaches, *TÜBA-KED Dergisi*, 14, 57-69.

Keser-Kayaalp, Elif (2017), The monastery of Mor Barsawmo in the Turʿ Abdin: artistic Continuities and Encounters, içinde: Tassos Papacostas, Maria Parani, (der.), *Discipuli dona ferentes: Glimpses of Byzantium in Honour of Marlia Mundell Mango*, Turnhout: Brepols, 261-290.

Keser-Kayaalp, Elif (2018), Church Building in the Turʿ Abdin in the first centuries of the Islamic rule, içinde: A. Delattre, M. Legendre, P.M. Sijpestein (der.), *Authority and Control in the Countryside*, Leiden: Brill, 176-209.

Keser-Kayaalp, Elif and Erdoğan, Nihat (2017), Recent Research on Dara Anastasiopolis, içinde: Efthymios Rizos (der.), *New Cities in late antiquity*, Turnhout: Brepols, 153-175.

Korkut, T., (2019). Turabdin Bölgesi Hristiyan Dini Mimarisinde Midyat (2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması). *Atlas International Refereed Journal in Social Sciences* , vol.5, 323-349.

Krüger, Paul (1938), Das syrisch-monophysitische Mönchtum im Tūr 'Ab(h)dīn von seinen Anfängen bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts, *Orientalia Christiana Periodica*, 4, 5-46.

Lillington-Martin, Chistopher (2007), Archaeological and Ancient Literary Evidence for a Battle near Dara Gap, Turkey, AD 530, içinde: A. S. Lewin, P. Pellegrini (der.), *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest*, Oxford: BAR, 299–311.

Mardin KUDEB Tescili Raporları

Minov, Sergey (2019), Jews and Christians in Late Sasanian Nisibis: The Evidence of the Life of Mar Yāreth the Alexandrian, içinde: Rubanovich, Julia and Herman, Geoffrey (der.), *Studies Relating to Jewish Contacts with Persian Culture throughout the Ages*, Jerusalem: Ben-Zvi Institute, 473-506.

Monneret de Villard, Ugo (1940, trans.2012), *Mezopotamya Mimarisinde Kutsal Mekanlar*, İstanbul: Yaba Yayınları.

Mundell, Marlia (1981), The sixth century sculpture of the monastery of Deir Zafaran in Mesopotamia, *Actes du XVe Congrès International D'études Byzantines*, Athènes, 511-28.

Mundell Mango, Marlia (1982), Deux églises de Mésopotamie du Nord: Ambar et Mar Abraham de Kashkar, *Cahiers Archéologiques*, 30, 47-70.

Mundell Mango, Marlia (1982), The Continuity of the Classical Tradition in the Art and Architecture of Northern Mesopotamia, içinde: Garsoian, N. G., ve diğerleri (der.) *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*, Washington, D.C: Dumbarton Oaks, 47-70.

Özcoşar, İbrahim (2009), *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti*, Mardin (1800-1900), Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.

Özmen, Abdürrahim (2017), Umudu Uzakta Aramak: Süryanilerin Turabdin'den Göçü, *Turkish Studies*, 12/2, 167-178.

Palmer, Andrew (1987), Corpus of Syriac Inscriptions from Turʿ Abdin, Oriens *Christianus*, 71, 53-139.

Palmer, Andrew (1990), *Monk and mason on the Tigris frontier: the early history of Turʿ Abdin*, Cambridge: Cambridge University Press.

Palmer, Andrew (2010), La montagne aux LXX monastères: la géographie monastique du Turʿ Abdin, içinde: F. Jullien (der.), *Le Monachisme Syriaque*, Paris: Geuthner.

Parry, Oswald, H. (1895), *Six Months in a Syrian Monastery*, London: H. Cox.

Pognon, Henri (1907), *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*, Paris: Impr. Nationale.

Pulhan, Gül (2019), The Public and Archaeology: some examples from the current practices in Turkey, içinde: Gürsu I. (der.) *Public Archaeology: Theoretical Considerations and Current Practices in Turkey*, London: The British Institute at Ankara, 41–51.

Sachau, Eduard (1883), *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig: F.A Brockhaus.

Schachner, Lukas A. (2010) The archaeology of the stylite, içinde: Gwynn, D., Bangert S. (der.) *Religious Diversity in Late Antiquity*, Leiden: Brill.

Sinclair Thomas A. (1989), *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Volume III, London: Pindar Press.

Soileau, Mark (2017), A Vinicultural history of Turʿ Abdin, içinde: L. Thys-Şenocak (der.), Of *vines and wines: the production and consumption of wine in Anatolian civilizations through the ages*, Leuven: Peeters, 21-38.

Summers, G.D., French, D.H. (1992), 1990 Adıyaman Yüzey Araştırması, *IX Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 505–22.

Szymaszek, Maciej (2013), The Lost Screens of the Churches of Mar Cyriacus in Arnas and Mar ʻAzaziel in Kefr Zeh (Turʿ Abdin, Turkey), *Eastern Christian Art*, 9, 107-118.

Teule, Herman (2012), Who are the Syriacs?, içinde: P. H. Omtzigt, ve diğerleri (der.), *The Slow Disappearance of the Syriacs from Turkey: And of the Grounds of the Mor Gabriel Monastery*, Berlin: Lit Verlag, 47-57.

Uygur, Hatice K. (2015), *Kültürel Doku İçinde Mardin Süryanilerinin Kutsal Mekân Efsaneleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi.

Van Rompay, L. 2011, Abraham of Kashkar, içinde: S. P. Brock, A. M. Butts, G.Kiraz, L. Van Rompay (der.), *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, Gorgias Press, 8.

Vööbus, Arthur (1958), *History of asceticism in the Syrian Orient: a contribution to the history of culture in the Near East*, Leuven: Secrétariat du CorpusSCO.

Vööbus, Arthur (1975) *The Synodicon in the West Syrian tradition*, Leuven: Secrétariat du CorpusSCO 375.

Whitby, Michael (1986), Procopius' description of Dara, içinde: P. Freeman, D. Kennedy (der.), *The Defence of the Roman and Byzantine East*, Oxford, 737-783.

Wiessner, Gernot (1981-1993), *Christliche Kultbauten im Tūr ʻAbdīn*, Wiesbaden: Harrassowitz. Not: 4 ciltten oluşan bu yayının her cildinin "textband" ve "tafelband" diye 2 bölümü vardır. Bu yayında ilki I, ikincisi II olarak gösterilmiştir. Örneğin: 4. Cildin metin cildi IV/I, resim cildi IV/II'dir.

Wilmshurst, David (2000), *The ecclesiastical organisation of the Church of the East*, 1318-1913, Leuven: Peeters.

Sözlükçe

Abaküs: Sütun başlıklarında en üstte yer alan levha.

Abbara: Mardin ve Midyat'ta sıklıkla karşımıza çıkan, evleri ve sokakları birleştiren tonozlu geçitler.

Akantus yaprağı: Yaban enginarı/kenger yaprağı biçiminde bir bezeme motifi.

Alınlık: Kapı ya da pencerenin üzerinde yer alan, üçgen biçimindeki süs.

Almaşık örgü: Farklı iki cins malzemenin atlamalı olarak meydana getirdiği örgü türüdür.

Ambon: Kilisede İncil okumak için kullanılan ve yüksekçe basamakla çıkılan bölüm.

Ambülatuvar: Kavisli ya da çokgen şekilli çevresel koridor.

Apsis: Kilisede, sunağın bulunduğu, çoğunlukla yarım daire planlı kutsal bölüm.

Aynalı tonoz: Çapraz tonozun üst bölümünü yatay bir düzlemle keserek elde edilen tonoz.

Baldaken: Kubbe veya piramit çatıyla örtülü, çokgen, daire planlı veya kare sütunlarla taşınan küçük strüktür.

Bazilikal plan: İçi, boyuna dizilmiş sütunlar ile bölümlere ayrılmış, dikdörtgen biçiminde doğu-batı aksında uzayan kilise planı.

Bema: Suriye'deki kiliselerde naosun ortasında bulunan ve üzerinde kutsal metinlerin okunup çıklandığı platform.

Beşik tonoz: Enine kesiti yarım çember/silindir şeklinde olan tonoz.

Beth slutho: Açık hava apsisi.

Beth kadişe: Azizler Evi. Kutsal kişilerin mezarlarının olduğu oda.

Bitkilenme: Bir biyolojik bozulma türü olan bitkilenme, rüzgarla taşınarak duvar örgüsü içindeki ufak boşluklara yerleşen tohumların, zaman içinde büyüyerek bitki haline gelmesidir.

Bütünleme: Korunması gerekli bir yapıda veya kent parçasında özgün örneğe göre eksik olan bölümleri tamamlayarak bütünü yeniden elde etme, reintegrasyon.

Cyma recta: Üstte iç, altta dış bükey kavisten meydana gelen eğrisel silme.

Çapraz tonoz: İki beşik tonozun dik açı yaparak kesişmesi sonucu oluşan tavan örtüsü.

Çiçeklenme: Taş veya sıvaların nem sebebiyle lekelenmesi veya rengini değiştirmesi.

Çift cidarlı duvar: İki yanı kesme taş ile örülü, ortası moloz taş ve harç karışımı ile doldurulmuş duvar.

Çörten: Çatıdaki yağmur ve kar sularını dışa atmak için duvarların saçak düzeyinde, yapıya dik konumda yerleştirilen oluk.

Denizlik: Pencere doğramasının altında içte ve dışta yapılarak suların duvar içerisine sızmasını veya duvar yüzeyinde süzülmesini önleyen öge.

Derz: Duvar taşlarının harçla doldurulup üzerinden mala çekilerek düzeltilen görünür aralığı.

Devşirme: Başka eski bir yapıdan alınıp, yeni bir yapıda farklı ya da benzer amaçlarla kullanılmış, genellikle bezeli ya da işlenmiş olan yapı ögeleri.

Diakonikon: Kdush-kudshin veya altara güneyden bağlanan ve diakonların elbiselerini koydukları mekan.

Drenaj: Bir yerde biriken suyu uzaklaştırmak, başka bir yere transfer etmek için yapılan çalışma.

Eksedra: Yarım kubbeyle örtülü, oturma yeri olarak kullanılan duvar oyuğu, yarım daire biçimli açık girinti.

Eksonarteks: Narteks bölümünden önce girilen, sütunlarla ya da duvarla ayrılan bölüm.

Estrangelo: Süryanice kitabelerde kullanılan açılı bir yazı (hat) biçimi. Hem doğu hem de batı Süryanilerince kullanılmıştır.

Eyvan: Cami, medrese, han, hamam gibi yapılarda çeşitli kullanımlara imkan veren, üç tarafı ve üstü kapalı önü avluya açılan yüksek zeminli mekan.

Fresk/fresko: Yaş duvar sıvası üzerine boyalarla yapılan resim.

Friz: Klasik mimaride saçaklarsa baştabanla korniş arasında bulunan ve binanın enince uzayıp giden süsleme kuşağı.

Galeri: Bir yapının birçok bölümünü aynı katta birbirine bağlayan, içten veya dıştan yapılmış geniş koridor.

Garland: İki nokta arasında asılmış yaprak ve çiçeklerden oluşan, çelenk biçiminde bezeme.

Gergi: İki yapı ögesini birbirine bağlamaya yarayan ahşap veya çelik çubuk.

Gerşuni: Başka dillerin, genellikle Arapçanın, Süryani alfabesiyle yazılmış hali.

Harpuşta: Dış etkilere açık duvarların üstünü örterek yağmur ve kar sularını yanlara akıtan eğik veya yuvarlak bölüm.

Hatıl: Yığma duvarın direncini artırmak için belirli aralıklarla yatay olarak boydan boya yerleştirilen ahşap, tuğla ya da beton.

Horasan harcı: Elenmiş tuğla-kiremit tozu, kireç ve su karışımından yapılan bir tür harç. Anadolu'daki yapıların ana malzemelerinden biridir.

İkonografi: 1. Resim, heykel ve öbür plastik sanatların meydana getirdikleri tasvirleri inceleyen bilim. 2. Belli bir konu ile ilgili tasvirlerin tümü.

İkonostasis: Bizans kiliselerinde rahiplere ait bema bölümünü halktan ayıran, ikonların asıldığı bölme.

İmpost: Abaküs kesimi ikinci bir başlık gibi biçimlendirilmiş, üst üste iki parçadan oluşan sütun başlığı.

Işıklık: Bir yapının ortasında kalan hacmin yeterli ölçüde ışık alabilmesini sağlamak için açılan, yapı yüksekliğince uzanan ışık bacası; aydınlık.

Kaba yonu: Yatak ve yan yüzeyleri, görünen yüzeyine dik, murç veya tarak ile düzeltilmiş dikdörtgen veya çok kenarlı yüzeyli düzgün şekil verilmiş taşlardır.

Kaburga: Tonozu taşıyan kemerler üzerinde çıkıntı yapan ve tonoz ağırlığını ayaklar üzerinden tabana ileten, yuvarlak kesitli silme.

Kaide: Bir sütun ya da payenin en alttaki ögesi.

Kârgir: Ya da kâgir Taş veya tuğladan yapılan (yapı).

Karkas: Kolon-Kiriş sistemindeki bir strüktürün taşıyıcı ögelerinin topuna verilen ad.

Kasnak: Bir kubbeyi taşıyan, daire, kare ya da çokgen planlı kaide; kubbe bileziği.

Kavsara: Kemer ve tonozların içbükey alt yüzeyi.

Kemer: İki sütunu birbirine bağlayan yarım daire şeklindeki yapısal öge.

Kduşkudşin: Kutsal Kurban'ın sunulduğu ve Türkçesi "Kutsalların Kutsalı" olarak geçen kilise bölümü. Madhbeho olarak da bilinmektedir. Litürjinin merkezidir.

Kilit taşı: Kemerin zirve noktasında yer alan, tepesi kesik ters üçgen biçiminde olan taş.

Kolofon: Ferâğ, yazma eserlerin sonuna konan bilgi notu.

Kompozit: Farklı antik mimarlık düzenlerinin bir yapıda birlikte kullanılması.

Konsol: Bir çıkmayı alttan destekleyen taş destek.

Korint düzeni: Antik Yunan mimarlığında kullanılan; sütun başlarının akantus yapraklarıyla süslendiği ve sütunların bir kaide üzerine oturtulduğu bir düzen.

Korniş: Yapının dış cephesinde üst kenarı sınırlamak için yapılmış çıkıntılar, saçaklığın en üst bölümü.

Köy tipi (parokial) kilise (Turʿ Abdin'de): Doğu-batı aksında uzun tek nefli kilise.

Kripta: (Mahzen mezar). 1. Katakomplarda, ilk Hristiyan ermişlerinin mezarlarının bulunduğu bölüm. 2. 9. yy'dan sonra kiliselerde koronun bulunduğu yerin altında Hristiyan ermişlerinin gömülü olduğu yer; bu bölüm çoğunlukla şapel olarak düzenlenirdi.

Lento: Kapı, pencere gibi açıklıkların ya da iki sütun arasının üstünde kalan kesimin yükünü yanlara aktaran kiriş.

Litürji: Dinsel tören ve törene bağlı kurallar.

Manastır tipi kilise (Turʿ Abdin'de): Kuzey-güney aksında uzun, doğuda üç bölümlü apsisi bulunan kilise.

Martiryum: (Süryanice: Beth sohde) Süryani kiliselerinde genellikle kduşkudşinin kuzeyinde, azizlerin röliklerini içeren oda.

Metropolit: Hristiyanlıkta bir bölgenin tüm kiliselerinden sorumlu piskopos veya başpiskopos.

Mihrab: Cami, mescit vb. yerlerde Kâbe yönünü gösteren, duvarda bulunan olan oyuk veya girintili yer.

Monogram: Tek ya da daha çok harften oluşan arma, sanatçı simgesi.

Mor/ Mar: Aziz.

Mort/ Mart: Azize.

Muhdes: Yapının özgün biçimlerine uygun olmayan, sonradan yapılmış bölümler.

Mukarnas: Kademeli olarak taşmalar yapacak biçimde, aşırtmalı olarak yan yana ve üst üste gelen, üç boyutlu görünüm veren bir geçiş ve dolgu ögesi.

Naos: Ortodoks kiliselerinde, halka açık ana ibadet mekânı.

Narteks: Kiliselerin girişlerinde naostan duvar ya da sütunlarla ayrılan bölüm.

Nef: Kiliselerde ana kapıdan apsise kadar uzanan, dik doğrultuda, birbirinden sütunlar veya ayaklarla ayrılan bölümlerden her biri.

Niş: Duvar içinde, çoğu zaman üstü kemerli olan ve içerisine özellikle mum, kandil gibi objeler konulması için bırakılan oyuk.

Opus sectile: Mermer, taş ya da cam gibi malzemelerin özel bir şekilde kesilerek bir araya getirilmesi ve belli bir desen oluşturularak duvar veya zeminin kaplanması.

Pah: Bir yapı ögesinde eğik bir yüzey elde etmek amacıyla keskinliği giderme; eğik olarak kesilmiş kenar.

Pandantif: Kubbe ile taşıyıcı kemerler arasında bulunan, kare bir plandan kubbenin dairesel kaidesine geçmeyi sağlayan, küresel üçgen biçimindeki yapı ögesi.

Parapet: Teras, balkon vb yerlerde yapılan korkuluk duvarı.

Pastoforyum: Ana apsisin kuzeyinde ve güneyinde bulunan odalar.

Payanda: Düşey bir taşıyıcıyı, gerek dengede tutabilmek gerek devrilmesini, çökmesini ya da kaymasını engellemek amacıyla kullanılan göğüsleyici dayanak.

Paye: Genellikle kare ya da dikdörtgen planlı düşey taşıyıcı; ayak.

Pilastır / Pilastr: Bir bölümü duvara gömülmüş sütun. Pilastrların çoğunda çıkıntı, görünen yüzün genişliğinin 1/3'ünü geçmez. Pilastr zamanla taşıyıcı olmaktan uzaklaşarak bir süsleme ögesi durumuna gelmiştir.

Piskopos: Papazlığın en yüksek derecesine ulaşan ve bir bölgenin ruhani yönetimiyle görevlendirilen kilise adamı.

Portal: Taç kapı.

Portik /portiko: Üstü örtülü, önü sütunlu, açık galeri.

Protesis: Rum Ortodoks kiliselerinde dinî tören hazırlıklarının yapıldığı oda.

Rekonstrüksiyon: Büyük ölçüde hasar görmüş ya da tümü yok olmuş bir anıtın ya da sitin yeniden yapılması.

Revak: Üstü örtülü, önü açık galeri.

Rozet: Dairesel, stilize çiçek süsü.

Rölik: Hristiyanlıkta İsa ya da azizlerden kalan kutsal eşya ve parçalar.

Röliker: Hristiyanlıkta İsa ya da azizlerden kalan kutsal eşya ve parçaların saklandığı kutu.

Rölöve: Bir yapının bütün boyutlarını detaylı ölçümleyerek plan, kesit ve görünüşünü yeniden çizmek.

Rölyef: Yüzey üzerine yapılan yükseltme/kabartma.

Rüstik: Duvarlarda yarı yontulmuş veya taşın ilkel halini anımsatır biçimde yontulmuş etki.

Silme: Yapının duvarını, tavanını, kapı ve pencere gibi ögelerini çerçevelemek için yapılan kabartma kenar.

Söve: Pencere veya kapının iki yanına konan uzun taş.

Stel: Taş levha; yazıtlı veya bezemeli olabilir.

Stilobat: Bir binanın etek bölümünü meydana getiren silmeli ver bir dizi sütunlu üstemel, silmeli subasman.

Stükko: Duvarlarda ve tavanlarda kullanılan, alçı yoğunluklı dekoratif bir sıva türü.

Subasman: Üstemel, bina eteği, etek duvarı.

Sütünçe: Strüktürel destekten çok görsel etki sağlamak için kullanılan küçük ve ince sütun.

Synthronon: Bizans ve Doğu Hristiyan kiliselerinde din görevlilerinin oturması için yapılmış sıralar. Apsis'te yarım daire planlı amfitiyatro biçiminde olabildiği gibi, bemanın iki yanında düz sıralar halinde de yer alabilir.

Şapel: 1- Küçük kilise 2- Kilise içinde özel törenlere veya azizlerin ikonalarına ayrılmış bölümler.

Templon: Kilisede orta nefi apsisten ayıran bölme.

Tonoz: Tavan örtüsü.

Transept: Haç şeklindeki kilisenin yan kolları.

Tromp: Yapının köşesine bindirmeli olarak örülen tonoz parçası. Kare planlı kubbeli bir yapının duvarları arasındaki köşelerin üst bölümüne yapılan, köşeleme örülen tonoz.

Üzengi taşı: Bir kemerin ayağa oturduğu noktadaki ilk taş.

Vaftiz kurnası: Vaftiz töreni için kullanılan, içinde su biriktirilen tekne.

Vita: Yaşam hikâyesi.

Volüt : Sarmal şekilde kıvrılan süs. İyon başlıklarının karakteristik özelliğidir.

Yanaşık derz: Duvar taşlarının mümkün olduğunca bitiştirilip, kalan aralıkların harçla doldurulması ve üzerine mala çekilip düzeltilmesiyle yapılan derz.

Yiv: Sütun gövdesinin çevresine eşit aralıklarla paralel olarak uzunlamasına açılan oyuk.

KÜLTÜREL MİRASI KORUMA DERNEĞİ
ASSOCIATION FOR THE PROTECTION OF
CULTURAL HERITAGE